

RIMAIK A GYÁRAK VÖLGYÉBEN

EGY SALGÓTARJÁNI MUNKÁSKOLÓNIA
TÁRSADALMA AZ ÁLLAMOSÍTÁS ELŐTT

NÉPRAJZI ÉRTEKEZÉSEK 6.

SOROZATSZERKESZTŐ
Turai Tünde

Várkonyi-Nickel Réka

RIMAIK A GYÁRAK VÖLGYÉBEN

EGY SALGÓTARJÁNI MUNKÁSKOLÓNIA
TÁRSADALMA AZ ÁLLAMOSÍTÁS ELŐTT

MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG
BUDAPEST, 2017.

SZERKESZTŐ
Ispán Ágota Lídia

TÖRDELŐ ÉS KÉPSZERKESZTŐ
Fancsek Krisztina

RAJZOKAT ÉS ÁBRÁKAT KÉSZÍTETTE
Várkonyi-Nickel Réka, Nickel Géza

BORÍTÓTERV
Szilágyi Levente

A borítón Spannraft Ágoston olajfestménye: A salgótarjáni acélgyár
látképe 1896-ban. (14x6m)

ISSN 2060-4386
ISBN 978-615-80634-2-5

© Magyar Néprajzi Társaság
Felelős kiadó: Bodó Sándor

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával.

Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	7
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	9
BEVEZETÉS	10
A kutatás módszertani, historiográfiai háttere és forrásbázisa	10
Gyárak völgye: Salgótarján. A város, és legnagyobb iparvállalatainak története a kezdetektől a második világháborúig	23
Gyáralapítások a 19. század második felében	23
Az I. világháború és a trianoni békeszerződés hatása a gyárak működésére	29
A település társadalmának vázlata	32
Városiasodás – polgárosodás – infrastrukturális fejlődés	36
A VÁLLALAT SZEREPE A MUNKÁSSÁG ÉLETÉBEN	41
Munkás és munkáltató kapcsolata a salgótarjáni acélgyárban a korai kapitalizmus időszakában	41
Társadalombiztosítás (beteg-, baleset-, nyugdíjbiztosítás)	42
A vállalati gondoskodás terepei	46
Az acélgyári munkások életszínvonala	56
Munkakörülmények az acélgyárban	62
Összegzés	64
Képzés és nevelés a gyár vonzásában	65
Az elemi iskolák megszervezése a kolónián	65
Az iparostanonc-iskola megalapítása	71
Oktatók és tanítók	72
Pedagógiai célkitűzések és iskolai, közösségi élet	76
A továbbtanulás lehetőségei	82
Összegzés	83

KÖZÖSSÉGI ÉLET ÉS MAGÁNÉLET A KOLÓNIÁN	85
Az acélgyári kolónia épített környezete	85
A kolónia kiépítése	85
Munkáslakóházak, az Acélgyári út példája	89
Lakásbelső és lakótér-használat	94
Telepi hierarchia az épített környezetben	99
A gyerekek térhasználata mentális térképeken	103
Összegzés	106
A kolóniai közösségi élet rendje és a lakosság önmeghatározásának vizuális elemei	106
Viselkedési normák a kolónián	108
Vallásosság a kolónián	112
Az Acélgyári út utcaképe és a köztisztaság	116
Öltözködés a kolónián	120
Összegzés	126
Szabadidő, sport- és kulturális élet az acélgyári kolónián	127
Sportélet a kolónián	128
Kulturális élet a kolónián	144
Összegzés	152
Családi élet és gyermekvilág a kolónián	153
Családi élet és nemi szerepek a kolónia társadalmában	153
A gyerekek helye, feladata és játéka a kolónián	159
Összegzés	170
 KITEKINTÉS	172
„Tied a gyár, magadnak építed”	172
Az államosítás és hatásai	174
Az életszínvonal csökkenése a kolónián	177
Értékrendszer-változás/változtatás	180
A politikai propaganda és hatása	185
Összegzés	187
 FORRÁSOK	190
 IRODALOMJEGYZÉK	193
 SUMMARY	212

ELŐSZÓ

„A mult század közepéig e vidék csakugyan ilyen romantikus táj volt, hősi és patinás színekkel. Várak állottak benne málló kövekkel, őrizték elmúlt idők, elmúlt urak, végvári kapitányok és páncélos vitézek emlékeit. Alattuk csak kicsi falvak éltek, meghúzódva és jelentéktelenül. A táj képe csak Petőfi után, a mult század második felében változott meg és ha van magyar vidék, melyet a hozzánk már felemásan érkező kapitalizmus átalakított, akkor Nógrád e része ilyen. A szén, mely békésen pihent sokáig a regényes hegyek alatt, csak néha adván babonás parasztnak rejtélyes jeleket, beleszól a tájkép átalakulásába. A romantikus, elhagyott, romokkal koronázott vidék hetven esztendő alatt teljesen megváltozott és ipari tájjá vált.” Szabó Zoltán híres szociográfiájából, az 1930-as évek második felében íródott *Cifra nyomorúság*ból való idézet ihlette e kötetet, mely egy város, sőt egy egész térség életében, a több mint száz éven keresztül legfontosabb társadalom- és életmódszervező intézményéről, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. acélgyárról, annak munkáskolóniájáról szól.

A könyv, melyet az Olvasó most kezében tart, a gyár és a kolónia történetét a 20. század közepéig, az államosításig tárgyalja. Végigveszi a közösségi- és magánélet színtereit és alkalmait a kolónián, részletesen körüljárja a munkások és a gyár kapcsolatát a munkakörülményektől kezdve, a vállalati gondoskodás terepein át, egészen a képzés és a nevelés kérdéséig. A korai kapitalizmusnak is nevezett korszakban itt valóban egy külön világ élte napjait, melyet változatos módszertannal szerzett információkból tár elénk a szerző. *„Ha fizikai síkon az áthatolhatatlanság nem is mutatkozott meg, a sorompók által kijelölt szimbolikus határ kikerülhetetlenül éles volt.”* – állapítja meg Várkonyi-Nickel Réka. A könyv plasztikusan ábrázolja, milyen erős összetartozás-érzés és önazonosságtudat hatotta át a közösséget, mintha nem is „gyökerüket vesztett” városalakókról, hanem egy falu „természetes közösségéről” írt volna, megerősítve ezzel Valuch Tibor történész egy korábbi, hasonló megállapítását. Magyarországon a nagyipari munkásság szociálpolitikai kedvezményei nem az állam, hanem a paternalista vállalat, a gyár irányából voltak várhatóak. Nagyon fontos az a megállapítás is,

hogy miközben a különben mértékadó, ám néha sarkosan fogalmazó Szabó Zoltán a Rimamurányi iparvállalat-birodalom diktatúrájáról ír, addig mégis jelentősen nagyobb anyagi- és létbiztonságban éltek itt az emberek, mint az országos átlag.

Nagy öröm, hogy az 1990-es évektől megszorodtak a magyarországi nagyipari munkásság helyi közösségeiről szóló történeti, néprajzi és antropológiai írások, mindebben nagy szerepe volt Paládi-Kovács Attila akadémikus kutatói és tudományszervezői munkálkodásának. A témáról, a *Magyar Néprajz* kézikönyv VIII. (*Társadalom*) kötetébe írott szintéziséből ihletet nyerve több fiatal társadalomtudós is bátorítást kapott témájához. Várkonyi-Nickel Réka is egyike azon kutatói körnek, amelynek tagjai doktori (PhD) értekezésüket a témának szentelték. A sikerrel megvédett értekezésének szerkesztett változata jelent most meg. A kötet nem csupán a „rimaiakat” és az emlékező leszármazottaikat érdekelheti, hanem olyan szaktudományok képviselői is haszonnal forgathatják majd, mint a társadalomtörténészek, városantropológusok, a munkáséletmód kutatásával foglalkozó néprajzosok, végső soron bárki, aki a magyarországi nagyipari munkásság életmódjával, társadalmával átfogóan meg szeretne ismerkedni.

2014 februárjának végén, miután az akkor 143 éves salgótarjáni acélgyár végleg bezárt, az üzem nagykapuja mellett mécsesek és gyertyák jelentek meg. A munkásdinasztiák még élő képviselői átvirrasztották az éjszakát, ahogy egy száz éves, számtalan dédunokát hátrahagyó családtag holtteste mellett szokás. Legyen e könyv tisztelgés a magyarországi ipari munkásság és a rimaiak előtt!

Budapest, 2017. november 27.

Dr. Bali János

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Jelen kötet borítóján egyedül az én nevem szerepel, de a létrejöttéhez számtalan ember áldozatos munkájára, türelmére és szeretetére volt szükség. Nem lehetséges mindegyikük nevét felsorolni, de köszönetem mindenkinek szól, akik segítettek a megvalósulását. Beszélgetőpartnereimnek hálásan köszönöm az interjúkra szánt időt és a bizalmukat, amivel kitüntettek. Az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskolájának és az Atelier Európai Historiográfia és Társadalomtörténet Doktori Programnak, hogy ösztöndíjasként végezhettem doktori tanulmányaimat és írhattam meg doktori értekezésemet. A Magyar Nemzeti Levéltár tagintézményeinek, az Országos Levéltárnak, valamint a Nógrád Megyei Levéltár Salgótarjáni Központjának a segítségét, hogy az iratokat a rendelkezésemre bocsátották. A salgótarjáni Dornyay Béla Múzeumnak, hogy fotótárukat szabadon használhattam. A Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeumának, hogy az írás egy jelentős szakaszában munkaeszközt és alkotói környezetet biztosítottak számomra. Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének, hogy ifjúsági ösztöndíjkkal a további kutatásaimat és az alkotói munkát lehetővé tették. A források megszólaltatásához és megértéséhez hosszú, folyamatos tanuláson át vezetett (és vezet) az utam. Hálásan köszönöm a gondolatébresztő beszélgetéseket és kritikákat egyetemi oktatóimnak, konzulenseimnek, opponenseimnek és a társadalomtudományok számos kiemelkedő képviselőjének, akik szövegeimet tanulmányok formájában olvasták és javították. Megtiszteltetésnek érzem, hogy ma már kollegáimnak nevezhetem őket. Hálás köszönettel tartozom nemcsak szakmai, de emberi támogatásukért is Paládi-Kovács Attilának, Bali Jánosnak, Szijártó Istvánnak és Valuch Tibornak. Köszönöm a Magyar Néprajzi Társaságnak, hogy a disszertációból könyv születhetett és Ispán Ágota Lídiának a szöveg alapos és gondos kezelését, szakértelmét, türelmét és barátságát. Az ő kitartó munkája során váltak a helyenként még nyers és pontatlan szövegeim összefüggő könyvvé. Családomnak a világot köszönöm, amelyben élek.

BEVEZETÉS

A kutatás módszertani, historiográfiai háttere és forrásbázisa

Az ember különböző okokból kutatja a múltat, a jelent, az emberi társadalmat és benne önmagát. Minden apró, új nézőponttal gazdagabb lesz az emberi történelem és az emberi társadalom végtelennek tűnő megfigyelése, és működésének értelmezése a kutatóban reményt ébreszt a jobbá válás képességére. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. salgótarjáni kolóniáját és a kolónián élők életmódját ez idáig kevesen kutatták. Maga a vállalat leginkább gazdaságtörténeti, a salgótarjáni gyár pedig helytörténeti munkákban bukkant föl, pedig a gyárhoz kötődő teleprészek társadalmának különlegességére már Szabó Zoltán felhívta a figyelmet a két világháború közötti szociográfiájában, a *Cifra nyomorúságban*.

„Ezt a világot a többi munkásokétól csaknem úgy különíti el polgári szemlélete, ahogyan elkülöníti a Rimamurányi út elején a sorompó az acélgyár telepét a várostól. Kettő jellemzi őket: egyik a polgári életmód, másik az, hogy ők »rimai emberek.« ”¹

Már gyermekként szerettem hallgatni a családi anekdotákat a gyárról és a gyári kolóniáról, hiszen családom férfi tagjai négy generáción keresztül dolgoztak az acélgyárban. Saját emlékeik szerint mindig arra törekedtek, hogy pontosan, precízen, nagy szaktudással végezzék munkájukat és cserébe jólétben, társadalmi megbecsülésben éltek. Visszaemlékezéseiket hallgatva nem hagyott nyugodni a kérdés: vajon mennyit szépített az idő az emlékeiken? Mit rejtenek a hivatalos dokumentumok? Hogyan viszonyulnak a gyár működése alatt keletkezett hivatalos iratok a visszaemlékezők által elmondottakhoz? Személyes kötődésem az adott területhez sokban segítette – orientálta – kutatásaimat, és a téma különböző szintjeinek áttekintését. Apai nagyszüleim mind a mai napig Salgótarjánban az

¹ SZABÓ Z. é. n. [1938] 240–241.

Acélgyári úton élnek, így az ő kapcsolati hálójukon keresztül szívesen fogadtak az interjúalanyok. A kutatás közben pedig egyre több, fontos vizsgálati szempont is felmerült: Milyen feltételek és milyen szabályrendszer szerint éltek a két világháború közötti acélgyári kolónián? Milyen kapcsolatrendszer fűzte össze a munkásokat a gyárral, illetve a munkásokat egymással? Az acélgyári kolónián élők vajon vizsgálhatók-e külön közösségként Salgótarján társadalmában? Életmódjuk mennyiben volt általános vagy éppen egyedi az általam választott korszak munkáskolóniákról alkotott képének tükrében?

A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. a magyar kapitalista nagyipar egyik legjelentősebb vállalata volt. Ózdon, Salgótarjánban és Borsodnádason is voltak gyárai, a gyárak szomszédságában pedig jelentős munkáslakótelepeket hozott létre. A vállalatot 1881-ben alapították meg, gazdaságtörténetével, tevékenységével, üzletpolitikájával és vezetőségével eltérő szempontrendszerek alapján több kutató foglalkozott, míg munkástársadalmát kevesen vizsgálták.² A munkásság és munkáseletmód vizsgálata még mindig kevésbé népszerű Magyarországon, mint Nyugat-Európában; talán nem ok nélkül. A közép- és kelet-európai, egykori szocialista blokk országaiban a nagyüzemi munkásság mint kutatási téma 1989 előtt ideológiailag terhelt és erősen cenzúrázott volt, majd a politikai rendszerváltozást követően inkább háttérbe szorult. Az 1980-as évek első éveiben elindult egy tudományos diskurzus,³ amelynek nyomán a társadalomtudományos kutatók újabb generációja a mikrotörténetírás, a városantropológia⁴ és az oral history módszertanával, valamint az ipari örökségvédelem és az iparrégészet után

² A vállalat ózdi gyáráról Berend T. Iván szerkesztett monográfiát (BEREND T. I. 1980), Nagy Péter az ózdi munkások életmódját vizsgálta az államosítás előtt (NAGY P. 2016), Réti R. László (RÉTI R. 1977) egyaránt foglalkozik a társaság elődvállalataival és a vezetők életrajzaival 1919-ig. Tomka Béla 1997-ben megírta a magyarországi bankok és iparvállalatok kapcsolatainak problémakörébe ágyazva a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank kapcsolatát (TOMKA B. 1999. 99., 102–103., 117–118., 140–142., 177.; 1997. 37–46.). Gaučík István a vállalat gazdasági elitjét vizsgálta (GAUČÍK I. 2011). Pogány Ágnes az osztrák, cseh és magyar kartellek közötti együttműködést elemezte (POGÁNY Á. 2005. 144–159.). Mária Sarudiová a mai szlovákiai területeken található vasgyárak és olvasztók történetével foglalkozó munkájában tért ki többször a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű szlovákiai telephelyeire (SARUDIOVÁ, M. 1993. 51–74.). Általános gazdaságtörténeti kötetekben is említik a vállalatot, lásd például: BEREND T. I. – RÁNKI GY. 1955. 131., 1958, 1974. 148.; BEREND T. I. – SZUHAY M. 1975. 87., 91., 97–99., 105., 113.

³ Hofer Tamás, Klaniczay Gábor, Voigt Vilmos, Sárkány Mihály és Niedermüller Péter a történeti antropológia tudománytörténeti vonatkozási pontjainak elhelyezésével teremtették meg hazánkban a téma kutatásának elméleti háttérét (HOFER T. 1984; KLANICZAY G. 1984; VOIGT V. 1984; SÁRKÁNY M. 1984; NIEDERMÜLLER P. 1984).

⁴ NIEDERMÜLLER P. 1995.

érdeklődve,⁵ a modern nemzetközi kutatásokhoz igazodva folytatták a magyar nagyüzemi munkásság kutatását.⁶ Régi adósságot kell ledolgoznia a történet- és társadalomtudományok művelőinek. Összefoglaló, akadémiai szintű munkában a munkásság csak 2000-ben szerepelt először, a *Magyar Néprajz* sorozat *Társadalom* című kötetében, ahol Paládi-Kovács Attila külön fejezetet szentelt neki.⁷ Szintén az 1980-as évek végétől jelentek meg a témám szempontjából kiemelkedő jelentőségű írások a hazai munkáskolóniákról, illetve a nagyipari munka társadalmáról. A 19. századi nagyipari munkásság életkörülményeivel és életmódjával kapcsolatos kutatások még mindig elenyésző számban állnak rendelkezésünkre a második világháború utáni kutatásokhoz képest.⁸

⁵ Az ipari örökségvédelemmel kapcsolatban alapvető irodalom: ALFREY, J. – ALFREY NFA, J – PUTNAM, T. 1992.

⁶ A szocialista nagyüzemi munkásság kutatásában az elmúlt években egyre jelentősebb művek születtek. Horváth Sándor a sztálinvárosi mindennapokat (HORVÁTH S. 2004), Tóth Eszter Zsófia a szocialista munkásnőket és hétköznapiakat helyezte oral history kutatásainak középpontjába (TÓTH E. Zs. 2007, 2010), Ispán Ágota Lídia a leninvárosi és Leninváros környéki falvak életmódját kutatta (ISPÁN 2009, 2012), míg Kisőrsi Zsófia az ingázás jelenségét kutatja (KISŐRSI Zs. 2015, 2016). Bartha Eszter monográfiájában a szocialista munkásság utóéletét vizsgálta a kapitalizmusban (BARTHA E. 2009), és végül, de nem utolsósorban Mark Pittaway foglalkozott részletesen a munkásság szerepével a magyar társadalomban, többek között a Rákosi-korszak válságával kapcsolatban (PITTAWAY, M. 1999, 2007). A munkásság szerepét az 1956-os eseményekben egy 2017-ben megjelent, jelentős eredményeket felmutató tanulmánykötet foglalta össze, amelyben több szerző foglalkozott a munkástanácsok szerepével, illetve a munkás-önigazgatással (RAINER M. – VALUCH T. 2017).

⁷ PALÁDI-KOVÁCS A. 2000a.

⁸ Kőrmöczy Katalin és Berey Katalin a Wekerle-telepről (KÖRMÖCZI K. 1980, 1981; BEREY K. 1982); Gergely Katalin a Százados úti kislakásos telepről (GERGELY K. 1987); Peterdi Vera a MÁVAG kolóniáiról (PETERDI V. 1989); Sz. Bányai Irén a gázgyári kolóniáról (SZ. BÁNYAI I. 1996); Fűrészné Molnár Anikó a tatabányai (FÜRÉSNÉ MOLNÁR A. 1992); Olajos Csaba a Diósgyőr–vasgyári (OLAJOS Cs. 1998); Csontos Györgyi és Vass Tibor pedig az ózdi munkáskolóniákról írt tanulmányt (CSONTOS Gy. – VASS T. 2001). Az ózdi acélgyári munkássággal Paládi-Kovács Attila néprajzkutató és Nagy Péter történész több tanulmányban és monográfiában részletesen foglalkozott (PALÁDI-KOVÁCS A. 2007; NAGY P. 2012, 2014, 2015, 2016). Borsodnádásdon Murányi István végzett kutatásokat a munkások lokális identitásával kapcsolatban (MURÁNYI I. 2012). Szvircek Ferenc több publikációja a salgótarjáni acélgyárat állította középpontba (pl. SZVIRCEK F. 1993). A salgótarjáni acélgyári munkáskolónia átfogó néprajzi kutatását jelenleg e monográfia szerzője végzi. R. Nagy József könyvében az északkelet-magyarországi munkáskolóniákon végzett kulturális antropológiai vizsgálatainak eredményeit foglalta össze (R. NAGY J. 2010). A munka világáról és a munka kikényszerítéséről szóló egyik legjobb elemzést Kuczai Tibor tette közzé 2011-ben (KUCZAI T. 2011). Körner Zsuzsa a telepszerű lakás-

A modern kori magyar nagyüzemi munkásság 1989 előtt kiemelten kezelt és ideologikus szempontok szerint cenzúrázott kutatási témának számított, majd a rendszerváltást követően átmenetileg háttérbe szorult. A szocialista korszak hivatalos – önmagában ellentmondást hordozó –, marxi osztályelmélet alapján álló történettudományi diskurzusa jegyében keletkezett munkák meglehetősen sematikusak voltak és messze álltak a történelmi realitásoktól, hiszen

„tömegeiben a munkásság nem állt folyton az osztályharc talaján, s a szervezett munkásság is erős kritikával szemlélte saját szervezeti és politikai vezetőit. Az ipari munkásság szervezetlen tömegeit pedig nem a kívülről érkező ideológiák, nem a mozgalom érdekelte és formálta. Gondolkodását saját léthelyzete, életkörülményei és hagyományai, apáitól örökölt magatartásformái határozták meg elsősorban.”⁹

Az államszocializmus létrejötte után az addig polgári jellegű életmódot folytató szakmunkások és előmunkások jelentős tömegei érezték úgy, hogy a győzelemre szánt kizsákmányolt proletárok tömegeibe taszították őket.¹⁰

A történeti elemzésekkel ellentétben a szociológiai kutatások már reálisabb képet adtak a munkásság társadalmi helyzetéről, konfliktusairól az 1970-es és az 1980-as években. Kemény István számos munkájában foglalkozott a munkásság kialakulásával, élet- és munkastratégiáival.¹¹ Jelentős gyűjteménynek számított a Litván György által szerkesztett, a 20. század első felének írásából válogatott munkásszociográfia.¹²

A munkásság körülhatárolása hasonló bizonytalanságokat hordoz, mint a polgáré,¹³ talán nem véletlenül. Mégis fontos tisztázni mind a két fogalmat, hiszen a legtöbb kontextusban egymás fogalmi határait is jelölik, úgy az életmód, mint az értékrendszer tekintetében. Tömören a polgár biztos, hogy nem nemes¹⁴ és nem

építés kérdéskörét vizsgálta meg, ezzel járulva hozzá a munkásság életmódjának kutatásaihoz (KÖRNER ZS. 2004). Valuch Tibor a magyar munkásság társadalmának alapos áttekintését adta már az ezredfordulón megjelent összefoglaló munkájában (VALUCH T. 2001. 213–234.), valamint a munkásságkutatással kapcsolatban 2012-es tanulmányában (VALUCH T. 2012), illetve a jelenleg zajló munkásság-kutatás eredményeit foglalja össze legfrissebb historiográfiai összegzésében (VALUCH T. 2017b).

⁹ PALÁDI-KOVÁCS A. 2000a. 307.

¹⁰ A marxi koncepció ellentmondásairól és az államszocializmus elméleti és gyakorlati formájáról bővebben lásd: KAPITÁNY Á. – KAPITÁNY G. 2013.

¹¹ KEMÉNY I. – KOZÁK GY. 1971; KEMÉNY I. 1990.

¹² LITVÁN GY. 1974.

¹³ A polgárság fogalmának történeti értelmezhetőségéről lásd: BENDA GY. 2006. 341–349.

¹⁴ A nemes fogalommagyarázata sokkal tisztázottabb. Megemlítendő ugyanakkor, hogy a 19. századi ipari vállalkozók jelentős része nemes volt és az iparban munkát vállalt

is munkás. Ahogy Bódy Zsombor is felhívta rá a figyelmet, nem egyszerű kérdés, hogy mit is jelent a polgárosodás, a polgárság, mert a kép többszörösen összetett, ráadásul a marxizmus felől közelítve ellentmondásos is.

„Ha viszont a polgárság fogalmát tágabban értelmezzük, amint az gyakori, belevonva az iparforgalmi szektor nem önálló, de nem is munkás dolgozóit (vagyis a magántisztviselőket), illetve mindenféle diplomás foglalkozások úzóit, sőt esetleg még a köztisztviselőket is, akkor kérdéses, hogy egy ekkorára kitágított kör természetes heterogenitása miatt mi értelme marad még a fogalomnak.”¹⁵

Pethő László hívta fel a figyelmet a munkásság definíciójának még kényesebb voltára, amelynek köszönhetően a kutatók sok esetben inkább elkerülik a meghatározást és körülírják azt a réteget, akik a nagyipari munkásságot, illetve a rendszerváltozást követően már egyre inkább a volt nagyipari munkásságot jelentik.¹⁶ Ki a munkás? A *Magyar Értelmező Kéziszótár* meghatározása szerint a munkás „ipari termelőmunkát végző dolgozó, egyéb fizikai dolgozó”.¹⁷ Társadalomtörténeti megközelítésben azonban nyilvánvalóan ennél árnyaltabb definícióra van szükség. A nehézségek rögtön a munkásfogalom meghatározásánál kezdődnek. Ki tartozik ide? Erre a kérdésre különböző történeti korszakokban más-más választ adtak. A 21. század elején, amikor Magyarországon a nagyipari munkásság eltűnőben van, egyre nehezebb pontosan definiálni a fogalmat.

Valuch Tibor tett fel egy nagyon izgalmas kérdést a magyar munkásságkutatást áttekintő tanulmányában. Mi a szerepe a lokális és a gyári-üzemi identitásnak a munkásság tagolódásában, csoportszerveződéseiben?¹⁸ A szerző az ipari munkásság kifejezés helyett célszerűbbnek tartja a városi munkás fogalmát alkalmazni, amely alatt a különböző ipari, kereskedelmi, közlekedési és szolgáltatási ágazatokban foglalkoztatott, szakképzett, illetve képzetlen, fizikai munkát végző munkavállalók csoportját érti. Ezzel a megközelítéssel szemben ellenérvként rögtön felmerül, hogy a 20. században a városi munkások nagy része nem a városokban, hanem a falvakban lakott, s a városi – munkás – életformához csak

egyetemi végzettségűek jelentős része is a nemesség soraiból került ki, így a polgárság életmódjában mindenképpen közelített hozzá. A dzsentrivé válásról bővebben lásd: GAÁL Zs. 2009. 120–131.

¹⁵ BÓDY Zs. 2003. 225.

¹⁶ PETHŐ L. 2003. 198.

¹⁷ MAGYAR ÉRTELMEZŐ KÉZISZÓTÁR 1999. 974.

¹⁸ VALUCH T. 2012. 12.

a munkavégzés révén kötődött. Identitását, önképét azonban meghatározóbb módon befolyásolta a munkahely, a végzett munka jellege, mint a lakóhely.¹⁹

A munkásság meghatározásának vizsgálatakor fontos megemlíteni R. Nagy József könyvét, amelynek első felében kiemelt figyelmet szentelt a magyarországi munkásság kialakulásának. Elmélete szerint

*„általános értelemben azok a munkabéért tevékenykedő fizikai dolgozók tekinthetők munkásnak, akik elsősorban az ipar valamelyik ágához, s ezzel a legfejlettebb termelőeszközökhöz kapcsolódnak. Emellett csoportosan, építészeti lehatárolt, általában zárt helyen, üzemben végzik a munkájukat, s városi vagy városias, de mindenképpen koncentrált környezetben laknak.”*²⁰

A munkás munkáját nagyrészt közösségben végezte, egymásrautaltságban, és a termelési fegyelem időben és a munkaszervezésben egyaránt kooperációt igényelt.²¹ A közösség belső hierarchiája az adott szakmán belül, a szakmai végzettség és a beosztás, munkakör együttese mentén alakult ki. A munka világáról szóló egyik legfrissebb elemzést Kuczi Tibor tette közzé 2011-ben megjelent *Munkás-prés*²² című kötetével. A szociológus szerző a munka kikényszerítésének történetét dolgozta fel igen sokoldalúan. R. Nagy egy korai tanulmányában állapítja meg, hogy a kollektíven végzett munkán túl a munkásság egész életmódjának jellegzetes eleme a csoportban, közösségben való létezés.²³ Ennek köszönhetően a csoportkohézió is feltehetőleg erősebb csoportjaikban, mint a közös munka által össze nem kötött közösségekben.

Az összegző jellegű munkák sorába tartozik Paládi-Kovács Attila 2007-ben kiadott tanulmánykötete, amelyben a szerző a munkássággal kapcsolatos írásait gyűjtötte egybe, átfogó képet rajzolva az ipari munkássággal kapcsolatos társadalomnéprajzi kutatásokról, a munkásság kultúrájáról, a kisiparosok és az ipari munkások társadalmi viszonyairól, az egyházak és a munkásság kapcsolatáról, a tágabb értelemben vett századforduló (1870–1920) munkáslakásairól.²⁴

A néprajz tudományterületén belül 2000-ig jórészt gyűjteményes kötetek és különálló tanulmányok jelentették a téma hazai szakirodalmi keretét. R. Nagy József szerint a néprajztudomány figyelmét azért a bányászok keltették fel elsőként, mert már a 19. század végére jelentős tradícióval rendelkeztek. Ebben a vonat-

¹⁹ VALUCH T. 2012. 12.

²⁰ R. NAGY J. 2010. 44–45.

²¹ DOBÁK J. 2008. 10.

²² KUCZI T. 2011.

²³ R. NAGY J. 2005. 40.

²⁴ PALÁDI-KOVÁCS A. 2007.

kozásban meg kell említeni Orbán Balázstól *A Székelyföld leírásában* szereplő, bányásztelepekről szóló ismertetését, Jankó János pedig a bányászok szaknyelvét írta le.²⁵

Paládi-Kovács Attila négy nagyobb korszakra osztotta a munkáshagyományok és a munkásfolklór néprajzi kutatását. Az első szakaszt, az 1867–1947 közötti kutatási időszakot ösztönös adatgyűjtéssel jellemzi. Az 1947–1961 közötti vizsgálatokat az ELTE Folklór Tanszékének munkájához köti, ahol Dégh Linda, Ortutay Gyula, Dömötör Tekla, Katona Imre és Nagy Dezső teremtették meg a munkásság néprajzi vizsgálatának alapjait Magyarországon. Az 1961–1989 közötti periódusban jórészt olyan semleges témákkal foglalkoztak a folklóron belül, amivel véletlenül sem keresztezték az „osztályharcos érdekeket”. Ennek eredményeként jelent meg például a *Parasztaltól a munkásdalig* című kötet,²⁶ illetve a *Munkásének a két világháború között*.²⁷

Ha egy ipari kolónia életmódját szeretnénk megismerni, a kutatás részét képezi annak a gyárban végzett munkának, magának a munkafolyamatnak a megismerése is, amely a kolónián élők hétköznapijainak túlnyomó részét képezte. Ehhez pedig elengedhetetlenül fontos – esetünkben – az acélgyártás folyamatának, magának az acélgyárnak és egyes gyártó részlegeinek legalábbis minimális ismerete. A technikatörténeti kutatók közül mindenképpen ki kell emelni Kiszely Gyula technikatörténészt, aki munkásságának jelentős részében a kohászat történetének kutatásával, a tárgyi emlékek megőrzésével foglalkozott. Az ő nevéhez fűződik a Kohászati Múzeum megalapítása is Újmassán. A gyártástechnológia mellett munkáiban rendszeresen közölt az emberek életmódjával kapcsolatos adatokat is, így például *A Diósgyőri Magyar Állami Vas- és Acélgyár története 1867–1945* című munkájában.²⁸ Diósgyőr kohászata az egyik legjobban feldolgozott terület. Már említettem Olajos Csaba *Diósgyőr-vasgyári kolónia* című tanulmányát, amelyben a szerző a kolónia építészeti jellemzőit mutatta be, Boros Árpád pedig általános összefoglalót írt a diósgyőri kohászok életével kapcsolatban.²⁹ Dobák Judit több tanulmány mellett 2008-ban doktori disszertációt szentelt a diósgyőri kolónia életmódjának.³⁰

A szorosan vett kutatási témában is számos jelentős publikáció látott napvilágot. Vass Gergely *Bankárok és menedzserek. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű igazgatótanácsa a századelőn (1892–1914)* címmel közölt tanulmányá-

²⁵ ORBÁN B. 1985; JANKÓ J. 1893.

²⁶ KATONA I. – MARÓTHY J. – SZATMÁRI A. 1968.

²⁷ CZIGÁNY GY. 1967.

²⁸ KISZELY GY. 1997.

²⁹ BOROS Á. 2004.

³⁰ DOBÁK J. 2000, 2003, 2008.

ban a vállalat vezetésének kérdését járta körül.³¹ A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. három legjelentősebb termelési helyszínén: Ózdon, Salgótarjában és Borsodnádason is komoly kutatások folytak és folynak napjainkban is. Szvircsek Ferenc több publikációja a salgótarjáni acélgyárat állította középpontba, Birta István az ózdi vasgyár munkásviszonyaival és – mint már említettem Csontos Györgyi és Vass Tibor – az ózdi munkáskolóniákkal foglalkozott.³² A salgótarjáni munkáskolóniák életét Nemcsik Pál, Noszky Jenő és Szvircsek Ferenc dolgozták föl különböző szempontok szerint.³³ Az ózdi acélgyári munkássággal foglalkozott Nagy Péter³⁴ több tanulmányban és Paládi-Kovács Attila a már említett *Ipari táj* című könyvében.³⁵ Borsodnádason Murányi István végzett kutatásokat a munkások lokális identitásával kapcsolatban.³⁶

A kutatástörténetet áttekintve elmondható, hogy egy ipari kolónia történetének alapos vizsgálatához számos tudományterület megismerésére és színes szakirodalmi háttérre van szükség.

Kutatásaimban a salgótarjáni acélgyárnak a szocialista átszervezés előtti működésére fókuszáltam, amelynek az utolsó másfél évtizedét – vagyis elsősorban az 1930-as évektől az 1940-es évek közepéig tartó időszakot – állítottam leginkább középpontba. Választásom oka az volt, hogy ezt a korszakot a levéltári források mellett a még élő interjúalanyok emlékezete is őrzi.

A 2008 és 2016 között zajló kutatás első szakaszában kérdőíves adatrögzítést végeztem, tájkozódó interjúkat készítettem és a jelenlegi fizikai környezetet fényképeztem.³⁷ A kutatás második szakaszában a mélyinterjúk rögzítése következett. Minden egyes interjúalkalom előkészületeihez hozzátartozott a korszak helyi sajtóorgánumainak áttekintése és előzetes szakirodalmi tájékozódás az interjúzott témával kapcsolatban. Egy-egy interjúalanyt az első interjú során még előre megfogalmazott kérdésekkel vezettem végig a kutatás főbb témáin, majd ahogy a bizalom kialakult közöttünk, a további interjúk egyre mélyültek és egyre szabadabb beszélgetés formáját öltötték. A vezetett interjúk főbb témakörei az alábbiak voltak: 1. Gyermekkor, gyermekjátékok, gyermekek feladatai. 2. Munkásjóléti intézmények, sport és kulturális élet. 3. Épített környezet, lakásviszonyok, lakásbelsők, mentális térképek.³⁸ Beszélgetőpartnereimmel több alkalommal is

³¹ VASS G. 2003. 135–158.

³² SZVIRCSEK F. 1992. 99–105; BIRTA I. 1968; CSONTOS GY. – VASS T. 2001.

³³ NEMCSIK P. 1967; NOSZKY J. 2007; SZVIRCSEK F. 1993.

³⁴ NAGY P. 2014. 262–274.

³⁵ PALÁDI-KOVÁCS A. 2007.

³⁶ MURÁNYI I. 2012. 106–127.

³⁷ A fényképezésről mint kutatási módszerről bővebben lásd: SZTOMPKA, P. 2009.

³⁸ A mentális térképekről bővebben lásd: CSÉFALVAY Z. 1990; SIPOS E. 2011; GYÖNGYÖSSY O. 2014.

találkoztam, s túlnyomórészt külön-külön, ritkábban 2–3 főnyi kisebb csoport keretében beszélgettünk. A mélyinterjúk készítése során igyekeztem rövid kérdéseket feltenni, nem megakasztva az interjúalany által követett gondolat ívét. Az interjúkat digitális technika segítségével hang- és kisebb részben képi formátumban is rögzítettem. A narratív források között jelentős volt a salgótarjáni Vertich József által írt többkötetes, általában sokszorosított kézirat formájában fellelhető visszaemlékezés-sorozat, valamint a Wenzel Gottfried által szerkesztett *Rima Sirató* című kézirat, amelyet a szerkesztő beszélgetések és a hozzá érkezett, visszaemlékezéseket tartalmazó levelek alapján állított össze. Egyszerre szól a vállalatról és a (túlnyomórészt) ózdi, illetve salgótarjáni és borsodnádasdi telepek életmódjáról. A levéltári források feltárását a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának óbudai részlegében, valamint a Nógrád Megyei Levéltárában végeztem.³⁹ A két világháború közötti acélgyári kolónia fotódokumentumait a salgótarjáni Dornyay Béla Múzeum fotótárában kutattam, illetve a salgótarjáni kolónia lakóépületeinek tervrajzait a Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltárában tanulmányoztam.⁴⁰ Kutatásaimat a bevezetőben vázolt kérdésekre fókuszálva két fontos forrásbázisra építettem: levéltári írott és képi forrásokra, illetve kérdőíves adatgyűjtésre és mélyinterjúkra.

Az összetett forrásbázisnak megfelelő megközelítésmódok szükségessé tették a módszerek összehangolását, és egymásra építését. A történeti antropológiát és a városantropológiát összekapcsolja a különböző forrástípusok használatának és rendezésének módszertani háttere, valamint az ábrázolás módja is.⁴¹ Bár a városantropológia a térszerkezetek vizsgálatakor módszertanilag hasonlóan jár el, mint a régészet vagy a szociológia, az említett tudományterületektől jól elkülöníti, hogy a kutatásaiban nem a részletproblémák, mint inkább a holisztikus szemlélet felé irányul a figyelem.⁴² A problémaközpontú városkutatás alapjait a „chicagói iskola”⁴³ fektette le, amelynek kutatói a települést organikus egységként, bonyolult, közvetett összefüggésrendszerek képződményeként értelmez-

³⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Igazgatósági iratok Z371 és Okmánytár Z 366.

⁴⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL NML) Gazdasági szervek, Ipari Vállalatok – A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Salgótarjáni Acélgyárának iratai 1868–1947. XI. S 14.; Intézetek, intézmények, tanintézetek – A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Társulati Elemi Népiskolájának iratai 1870–1946. VIII. S 332, g1 A; A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Fémipari Szakirányú Iparostanonciskola iratai VIII. S 610.; Salgótarján város polgármesterének iratai V. 527/1923; 11105–15793; 11896/1929; 12255/1935; 18667/1937.

⁴¹ HORVÁTH S. 2004. 218.

⁴² ANSARI, G. – NAS, P. J. M. 1983.

⁴³ BULMER, M. 1988.

ték.⁴⁴ A városantropológiai kutatások 1960-as évektől megfigyelhető növekvő jelentősége annak felismerését tükrözte, hogy a hagyományos célcsoportok, mint amilyen a parasztság, egyre inkább integrálódtak az urbanizált világba. Kezdetben a faluval szembeállítva, mintegy negatív példaként tekintettek a kutatók a városra, ezért a kutatások leginkább a marginális helyzetben élő városi szegénységre, a nyomornegyedekre és a deviáns viselkedésformákra fókuszáltak.⁴⁵ A városi társadalmakat az antropológusok jóval komplexebbnek ítélték, mint a hagyományosnak gondolt falusi társadalmakat. Ahogy Horváth Sándor rámutatott, a városi társadalmakkal kapcsolatban a kutatók a résztvevő megfigyelés módszerét már nem vélték elegendőnek – hiszen a történésznek nem áll módjában a résztvevő megfigyelés, mivel megfigyelésének tárgya a múltba nyúlik –, ezért új forrástípusokat (levéltári források, kérdőívek, irodalmi és képi források) emeltek be a kutatásba.⁴⁶ A múlt bizonyos vetületei mégis jól vizsgálhatók és ábrázolhatók az összetett módszerekkel. Ilyenek a városantropológiában a kisléptékű ábrázolásmód témái, mint a városi közösségek, családok története, személyes életutak, vagy lakóhely-, illetve munkahely-vizsgálatok. A Kevin Lynch⁴⁷ által az 1960-as években bevezetett módszer kulcsszava az „olvashatóság” volt, amely a város lakóinak szemszögéből látott városképen nyugodott, ahogyan az ember „megéli”, „átéli” városát. Ez a fajta belső kép az, amely formálja, alakítja, segíti az orientációt, az „élőhely megtalálását”. A városantropológia hazánkban is egyre jelentősebb helyet foglal el a társadalomtörténeti és a néprajzi kutatások újabb irányzatai között.

Vizsgálatom tárgya, a salgótarjáni acélgyár kolóniáján lakók közössége, legnagyobb részben a munkásság körébe sorolható. Akár a 19. század utolsó harmadát, akár a 20. század első felét nézzük, a magyar ipari munkásság igen tagolt, erősen rétegzett társadalmi csoport volt, amiben a megélhetési gondokkal küszködő, létbizonytalanság határán egyensúlyozó alkalmi és segédmunkásoktól, a biztosabb egzisztenciával rendelkező, félélig képzett munkáscsoportokon, a kolonializált, kispolgári életszínvonalal rendelkező szakmunkásokon át a polgári középosztály szintjén élő előmunkásokig, művezetőikig terjedően számos csoport volt jelen egyidejűleg. Ahogy Valuch Tibor fogalmazott: „*ezeknek a társadalmi magatartására, viselkedésére egyszerre volt jellemző többek között a belső távolságtartás, a tekintélyelvűség, a paternalizmus, a szolidaritás, illetve annak hiánya*”.⁴⁸

A néprajz és a történelemtudomány széles, közös határmezsgyével rendelkezik, az egyik lehetséges kapcsolódási pontot az interjúkészítés adja. Az egyik

⁴⁴ PARK, R. E. 2000.

⁴⁵ A. GERGELY A. – BALI J. 2007; FOX, R. G. 1977.

⁴⁶ HORVÁTH S. 2004. 218.

⁴⁷ LYNCH, K. 1960.

⁴⁸ VALUCH T. 2012. 7.

első magyar nyelvű publikáció a néprajzi megismerésmódok társadalomtörténettel szembeni kihívásáról Hans Medick *Misszionáriusok a csónakban?* című tanulmánya,⁴⁹ amely olyan kulcsfontosságú kérdésekre keresett választ, mint: hogyan kombinálható a néprajz és a történelemtudomány, hogyan lehet sajátos, antropológiai terepmunkaként megszólítani az embereket és forrásként használni az interjúkat a megélt történelem leírására?⁵⁰ De a társadalomtörténet és a néprajz kapcsolatát és módszereik integrálását elemezte Keményfi Róbert is, a módszertanilag igen jelentős *Bevezetés a társadalomtörténetbe* kötet vonatkozó fejezetében.⁵¹

A történettudomány oldaláról oral history kutatásnak nevezett módszerről számos remek tanulmány született már hazánkban,⁵² hiszen a módszer több évtizedre tekint vissza, használata mégis elenyésző a klasszikus, írott forrásfeltárással szemben. A történeti néprajz részéről természetes magabiztossággal használt interjúkészítés módszerét a történettudomány kezdetben idegenkedve fogadta. Felmerült a kérdés, hogy az elkészített interjúk mennyiben tekinthetők a levéltári forrásokkal egyenrangú hiteles forrásoknak, hiszen az interjúalanyok minden esetben szelektálják a mondandójukat az alapján, hogy az interjúkészítő milyen nemű, életkorú, milyen tudással rendelkezik (az interjúalanyok véleménye szerint), avagy milyen társadalmi közegből érkezett, netán mit vár(hat) el tőlük.

Természetesen nem csak az interjúkkal, de az írott forrásokkal szemben is releváns kérdés, hogy ki vagy kik, mikor, milyen célból hozták azt létre, ki(k) nek szánva.

A problémakört tovább árnyalja, hogy a történész csak azt a forrást tudja elolvasni és felhasználni, amelyik fennmaradt, és amelyikkel találkozik. Utólag ugyanúgy felülírjuk vagy újraértelmezzük az írott emlékeinket, akár a le nem írtakat: ki ne tépett volna már össze szerelmes levelet a kapcsolat megromlásával vagy dobott volna ki régi feljegyzéseket, képeslapokat, bevásárlólistákat, mert az évek múltával elvesztették jelentőségüket és kacattá váltak? A memóriánk is hasonlóan szelektál, újból és újból átértelmezzük a velünk történeteket. Az interjúkészítésnek egy fontos következményére hívta fel a figyelmet Jan Assmann,⁵³ miszerint az interjúalanyok emlékezetének részletei a történelem hivatalos hagyományaként élhetnek tovább, a társadalmi emlékezet olyan sajátos fajtájaként, amely „*egy teljesen absztrakt idő-(durée artificielle), tér- és eseményfelfogás szerint helyezi el az – ebben a formában senki által át nem élt – eseményeket*”.⁵⁴

⁴⁹ VÁRI A. (vál.) 1988.

⁵⁰ MEDICK, H. 1988.

⁵¹ KEMÉNYFI R. 2006.

⁵² A teljesség igénye nélkül lásd: KEMÉNYFI R. 2006; GYÁNI G. 2007a, 2007b, 2010; VÉR-
TESI L. 2004; FEJŐS Z. 1996, TÓTH E. Zs. 2005; HORVÁTH S. 2011.

⁵³ ASSMANN, J. 1999.

⁵⁴ HORVÁTH S. 2011. 169.

Maurice Halbwachs francia szociológus az 1920-as években alkotta meg a „kollektív emlékezet” (*mémoire collective*) fogalmát, majd évtizedekkel később Pierre Nora, az Annales-körhöz⁵⁵ kötődő mentalitástörténész kezdeményezésére indult Franciaországban „*az emlékezet helyei*” elnevezésű történetírói program, amely mérföldkönek bizonyult a hivatalos történetírás és a kollektív emlékezet nemzetközi diskurzusában.⁵⁶ A német ókortudós, Jan Assmann ezt követően alkotta meg nagyszabású emlékezetkoncepcióját, amelyben megkülönbözteti egymástól a hideg és a forró emlékezetet, attól függően, hogy megvan-e még a múlt vitalitása (mond-e ma is olyat, amellyel közvetlenül formálja a jelen) vagy sem. Ha jelentős hatással van a jelenre, azt a forró emlékezet esetének nevezi. Ezzel szemben a hideg emlékezet az, amikor a múltban történtek már napi aktualitásukat veszítik, vagyis kulturális ábrázolássá és problémává szelídülnek. Gyáni Gábor egy egész könyvet szentelt az emlékezet, az emlékezés és az elveszithető múlt problémakörének.⁵⁷

Minden egyes esemény egyszerre több kontextusban játszódik és a kutató által feltárt események bármelyik kontextusban megmutatkozó arca hamisnak tűnhet a soha fel nem tárható egészhez képest. Edward Brunner szavaival élve a kutatóknak és az interjúalanyoknak egyaránt el kell fogadniuk annak felelősségét, hogy a társadalmat elmondásában és újra-elmondásában érthetjük csak meg.⁵⁸

Az emlékezet monumentális, takaró falai a traumák. Nem látunk át személyes traumáinkon és csak sok-sok beszélgetés után látunk rá beszélgetőpartnerünk traumatikus élményeire. Miért szükségszerű tudni róluk? Mert szó szerint áthatolhatatlan falként magasodnak köztünk és a múlt között.⁵⁹ Ennek köszönhetően kaptam a különböző interjúalanyoktól jelentősen eltérő információkat a két világháború közötti életmóddal kapcsolatban, amelyek a gazdagság és jólét leírásától a szegénység és nélkülözés részletezéséig terjedtek. Minél hosszabb, minél mélyebb interjút készítünk, annál nagyobb a valószínűsége, hogy személyes vagy kollektív traumák elbeszélésére is sor kerül, amely lelkileg megterhelő nemcsak az interjúalany, de a kutató számára is, módszertanilag pedig megkerülhetetlen a pszichológia traumaelbeszélésekre vonatkozó alapvető elméleteinek ismerete. Pontosan mit is értünk trauma alatt? Pintér Judit Nóra *A nem múltó jelen*⁶⁰ című könyvében a pszichológia és a filozófia oldaláról közelítve járta körbe a trauma és a hozzá kapcsolódó nosztalgia kérdését, támpontot adva ezzel arra, hogyan hasz-

⁵⁵ Bővebben lásd: BENDA Gy. – SZEKERES A. 2007.

⁵⁶ Magyarul is megjelent tanulmányaiból egy jelentős válogatás: NORA, P. 2010.

⁵⁷ GYÁNI G. 2010.

⁵⁸ BRUNER, E. 1999. 195.

⁵⁹ A nemzetközi szakirodalomban az emlékezetet gátló tényezők kutatása gazdagon publikált. Egyik alapvető műként lásd: BARTLETT, F. C. 1995.

⁶⁰ PINTÉR J. N. 2014.

nálhatjuk ezeket az interjúkat a múlt rekonstruálására, illetve megismerésére.⁶¹ A pszichológiai értelemben vett trauma tökéletesen megvilágítja a tapasztalat és az élmény közötti különbséget. A trauma egy olyan radikálisan negatív élmény, amely ahelyett, hogy múlttá, feldolgozott tapasztalattá válna, a tudat homlokterében marad. A traumatizációt veszteségélmény kíséri és a traumán átesettek úgy érzik, hogy valami sajátot veszítettek el, amely maga után vonja a világban való otthonosság érzésének elvesztését. Az pedig létkérdés, hogy múltunk otthonos legyen, ha máshogy nem sikerül, a fantáziánk segítségével tudjuk azzá tenni. Ekkor lép fel a nosztalgia, melynek révén „*akaratlanul emlékezünk vissza egy olyan valóságra, amely – abban a formájában, ahogyan nosztalgiánk élénk tárja – soha nem létezett, mert soha nem létezhetett, hiszen aminek létét köszönheti, az éppen az idő, ami elvált tőle.*”⁶² Egy gyermekkori trauma, szülő elvesztése vagy akár háborús trauma jelentősen megváltoztathatja még egy „ártatlannak” tűnő életmódkutatás eredményeit is. Két alkalommal tapasztaltam szélsőséges leírást a kutatásaim során. Az egyik esetben tündérmesébe illően pozitív, a másikban fájoan negatív elbeszélést hallgathattam meg. Később kiderült, hogy az első leírás hátterében egy 6 éves kisfiú traumája állt, aki édesanyját elveszítve mostoha körülmények között folytatta tovább életét, a második mögött pedig egy kiskamasz lány traumája húzódott meg, aki édesanyjával együtt munkára kényszerült, miután édesapja elhagyta a családot. Amíg a kisfiú fantáziája mesébe illően kellemes nosztalgiával őrizte meg azt az időszakot, amikor édesanyja még élt, a kamasz lány emlékezete szigorú ridegséggel örökölte meg környezete minden kényelmetlenségét és nélkülözését. Két különböző túlélési stratégiát alkalmaztak. Kettejük közös története ugyanabban az utcában játszódott, emlékeik mégis szélsőségesen különböznek egymástól. Egy velünk történt eseményt mindig utólagosan próbálunk értelmezni, így utólag dől el, hogy az élmény képes-e (élet)tapasztalattá válni, vagy sem. Ahhoz, hogy egy élmény tapasztalattá váljon, ismétlésre van szükség, hiszen magában az értelmezés folyamatában is megisméltődnek, kódolódnak, átíródnak a megtörténtek és jelentés adódik hozzájuk. Az emlékező tehát a jelen függvényében mindig más és más módon értelmezi a múltat, ha tetszik, mindig új múltat hoz létre, amelynek létrejöttében érdemes megvizsgálni a fantázia szerepét. Az életben való otthonkeresésünknek a részét képezi tapasztalataink, emlékeink rendezése, a koherenciára törekvés. Az emlékezet, a személyes élettörténet kapcsán felvetődik a kérdés, hogy otthonos-e az embernek a saját múltja. Ha a válasz egyértelműen nem, akkor lép föl a nosztalgia, a fantázia segítségül hívásával megkezdődik a történetek „átszínezése”, annak a megfogalmazása, ahogyan akár történhetett volna, de sajnos nem úgy történt. A trauma és a nosztalgia sajátos időszámítást nyit meg, amely eltér a „hétköznapi” emlékekre való emlékezéstől. Ricoeur úgy fogalmazott,

⁶¹ RITIVOI, A. D. 2002.

⁶² PINTÉR J. N. 2014. 85.

hogy életem elbeszélésének a „létezését illetően nem vagyok szerzője, [azonban] társszerzőjévé válok jelentését illetően”.⁶³

Az interjúhelyzet tehát jelentősen különbözik attól az állapottól, amikor a kutató leül az asztalhoz és a raktárból megkapott levéltári iratok fölé hajolva olvasni kezd. A közvetlen interakció, és az emberi kapcsolatokat alapvetően meghatározó tényezők, többek között a bizalom-bizalmatlanság, vagy a szimpátia-antipátia ugyanúgy hatnak az interjúalanyra, mint az interjú készítőjére.

Az írott forrásokkal szemben az interjúkészítés magában rejt egy hatalmas lehetőséget, a kérdésfeltevését. Saját kutatásaimban jellemző helyzetnek mondható, hogy a helyi sajtót vagy üzemi dokumentációt vizsgálva értetlenül állok egy-egy jelenség vagy esemény előtt, és az interjúalanyoktól konkrét válaszokat kaphatok a kérdéseimre, ezzel továbbgördítve a kutatás kerekét. Az is gyakran megtörténik, hogy a kérdésnek köszönhetően olyan részleteket mesélnek el az adott témával kapcsolatban, amelyeket addig nem említettek, mert nem tartották fontosnak vagy egyszerűen csak elfelejtették. Ha nincs lehetőség a kérdésre, a sajtó- vagy levéltári források említett részletei az értelmezhetetlenségből kifolyólag a feledés homályába süllyednek.

Véleményem szerint megfelelő háttértudással és forráskritikával a saját munkánk által készített interjúkat kielégítően tudjuk használni, akár mint néprajzi, akár mint történeti forrásokat. A forráskritika pedig a legfontosabb sarokköve a történeti objektivitásnak, legyen szó interjúról vagy írott dokumentumról. Mindezek fényében pedig a mélyinterjúk is elfoglalhatják egyenrangú helyüket a történetírásban is, a klasszikus levéltári forrásfeltáró munka mellett.

Az imént elemzett módszereket ötvözve igyekszem bemutatni a „Rimai emberek” Salgótarján társadalmában. A munkásságkutatás mellett írással szeretnék hozzájárulni az értékméréshez is, hiszen napról-napra csökkennek az adott korszak kutatómódszertani lehetőségei, az egykori kapitalista nagyvállalat emléke a kolóniáján felnövő utolsó generáció eltűnésével visszasüllyed a levéltári forrásanyagok közé.

Gyáarak völgye: Salgótarján. A város, és legnagyobb iparvállalatainak története a kezdetektől a második világháborúig

Gyáralapítások a 19. század második felében

A nógrádi medence keleti részén emelkedő 729 méter magas Karancs-hegy alatt, a Tarján-patak és a Salgó-patak egyesülésénél fekszik Salgótarján. A 19. század

⁶³ RICOEUR, P. 1991. 264.

végén Tarján falu földesura Jankovich Antal (1792–1855) megyei alispán volt.⁶⁴ A lakosság elsősorban a föld megművelésére, az erdő hasznának betakarítására, az állattartásra, ezen belül is a makkoltatásra épülő sertéstartásra építette megélhetését.⁶⁵ A hegyoldalak lelegeltetéséhez hozzájárult az állattartásnak az a formája is, hogy hosszú tél és megfogyatkozott takarmány idején a palóc pásztorok az éhező állatokat az erdőkbe hajtották és lelegeltették a fiatal hajtásokat, illetve a fákra fölmászva rügyező ághegyeket vágtak nekik és halomba dobálva feleltették.⁶⁶ Mindezek következtében a falu környéki hatalmas erdőség visszaszorult és a lakosság birtokba vette a fővölgyre merőleges mellékvölgyeket.

A falu a 19. század második felében bekövetkező rohamos fejlődését a szénbányászat megindulásának és az ipari üzemek megtelepedésének köszönhette. 1850-ben még csak 128 szalmafedelű, fából-vályogból épült parasztház állt a településen.⁶⁷ A Salgótarján környéki barnaköszén nagyüzemi kitermelése a felfedezése után több mint 80 évvel kezdődött meg. 1861-ben megalakult a Szent István Kőszénbánya Társulat,⁶⁸ amely 1868-ban állami közreműködéssel Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársasággá⁶⁹ alakult. Az Észak-Magyarországról, elsősorban a szlovák területekről érkező bányászok betelepítése jelentős mértékben megnövelte a település lakosságát.⁷⁰ Számukra a folyamatosan épülő munkáskolóniákon biztosítottak a lakhatást. 1867-re a község 172 házból állt, de már a befejezett vasútépítés révén májustól összeköttetésbe került a fővárossal.⁷¹

Gróf Andrassy Manó felkarolta a felső-magyarországi iparvasút ügyét, hiszen a termelés fellendülését várta tőle. Az elégedetlenkedő kohótulajdonosok támogatását megszerezve 1868. április 24-én a felső-magyarországi iparvasút ügyében emlékiratot intézett az országgyűléshez, amelyben az észak-magyarországi vasiparnak a fejlesztésére szánt „Gömöri Iparvasút” mielőbbi megépítését kérte.⁷² Négy hónappal később pedig új társulásba hívta a kohótulajdonosokat és 1868. augusztus 20-án létrehozták a Salgótarjáni Vasfinomító Társulatot. Az alapító tagok között szerepelt Gróf Andrassy Manó, Nádasdy Jakobina grófnő, gróf Pálffy Rezső, gróf Vass Samu, Szilárdy Ödön, Rosenthal Jakab, Szontágh

⁶⁴ A természeti adottságokról bővebben lásd: KARANCSI Z. 1997. 1–12. Vö. DORNYAY B. 1929. 34.

⁶⁵ BALASSA I. 1973. 53–77.

⁶⁶ A palóc erdőhasználatról részletesebben lásd: PETERCSÁK T. 1989. 235–332.

⁶⁷ SZVIRCSEK 1997. 24. Vö. KÖNTZEY F. 1925. 42–44.

⁶⁸ SZVIRCSEK F. 1997. 23.

⁶⁹ A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-ről részletesen lásd: DZSIDA J. 1944.

⁷⁰ MNL NML XI. 5. 6. d. Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. iratai. Munkástörzskönyvek.

⁷¹ HORVÁTH I. 1996–1997. 12.

⁷² KISZELY GY. 1964. 37.

Pál, Stein József és Fischer András.⁷³ A társulás célját az alapszabályzat 1. paragrafusa tartalmazta:

„A salgó-tarjáni vasfinomító társulat célja a nyers vasnak egy nagyobb-szerű vasgyár felállítása útján (nógrádi) köszénnek való finomítása, és mindennemű rúdvas, géprészek, tengelyek, lemezek stb. előállítása által a honi vasipart előmozdítani s a külföldeli versenyésre képessé tenni.”⁷⁴

A társulat első elnöke gróf Andrássy Manó lett, alelnökei Fest Imre és Szontagh Pál (a csetneki kohó tulajdonosa), az igazgatósági tagok pedig Schmidt Ottó, Gos Artúr, Petrovits Miklós, Schopper J. G., Hoffmann József és Szilárdy Ödön salgó-tarjáni földbirtokos és bányatulajdonos voltak.⁷⁵ Az alapítótagok közül Schmidt Ottót és Gos Artúrt külföldi tanulmányútra küldtek, akik a Saar-vidéki burbachi finomító és hengergyárban találták meg a gyár építésére legalkalmasabbnak vélt mérnököt: Julius Buch személyében.⁷⁶

1869 tavaszán hozzáláttak a salgótarjáni acélgyár és az első munkáslakások építéséhez, és ezzel megkezdődött a salgótarjáni acélgyár és kolóniájának története. A gyár épületeivel egy időben indult meg a lakótelep, az iskola és a kórház építése. Az első épületeket olasz származású építőmunkások, kőművesek, ácsok húzták fel.⁷⁷ A kiegészítő munkásokat Tarján faluból toborozták. A gyár épületei a településtől északra, a Salgó-patak mocsaras, ingoványos területén épültek fel a Szilárdyné Jankovich Erzsébettől vásárolt földterületen. Ezzel közel egy időben megvásárolták a várostól északra, Salgón és a Medves-fennsíkon fekvő Szilárdy- és Koch-féle szenterületeket is. A területen még a gyár létesítése előtt nyitott bányát Szilárdy Ödön felesége, Jankovich Erzsébet, valamint Koch Antal bányatanácsos. Ezeket a szénjogokat vette meg a társulat és a gyár építésével egy időben kezdte meg a szénmező feltárását.⁷⁸ A gömöri iparvasutak kiépítését az 1870. XXXI. tc. hatálybalépése után azonnal megkezdték.⁷⁹ A bánya és a vasfinomító közötti 200 méteres szintkülönbséget pedig három siklópályával közbeiktatott két kilométeres vízszintes pályán lóvontatással oldották meg.⁸⁰

A gyár építésének műszaki munkálataihoz Németország, Csehország és Ausztria adta a legtöbb szakembert, de elvétve egy-két francia és angol származású

⁷³ SZVIRCSEK F. 1993. 18.

⁷⁴ Idézet: SZVIRCSEK F. 1993. 18.

⁷⁵ SZVIRCSEK F. 1993. 19.

⁷⁶ SZVIRCSEK F. 1993. 19.

⁷⁷ LIZSNYÁNSZKY A. 1968. 33.

⁷⁸ SZVIRCSEK F. 1993. 22.

⁷⁹ KISZELY GY. 1964. 37.

⁸⁰ SZVIRCSEK F. 1993. 23.

szakmunkást is alkalmaztak, akiket a gyár vezetősége mint vasgyártókat hívott be külföldről.⁸¹ A gyár felépülését követően legnagyobb számban csehek, németek és osztrákok telepedtek meg. Az üzemépületek közül elsőnek a kavarómű⁸² készült el, vele párhuzamosan folyt a meleghengersor csarnokának építése. Az építkezésre szánt pénz rohamosan fogyott, így gróf Andrássy Manó az Angol–Magyar Bankkal és a bécsi Wechsler Bankkal kötött megállapodásokat, ezzel növelve a társaság alapítóját.⁸³ A hivatalos üzemkezdesre 1871. november 19-én került sor. A gyár ekkor még a németországi burbachi vasgyár képmása volt.⁸⁴ Az első saját készgyártmányait a rúdacélok, különböző szerkezeti idomacélok, az L-, T- és Z-acélok, U- és I-vasgerendák alkották. Induláskor 127 munkást foglalkoztattak és az első évben 400 mázsa nyerssint, valamint 72 300 mázsa kész vasárut állítottak elő.⁸⁵

1881-ben összeomlott az Angol–Magyar Bank, és több vasműveléssel foglalkozó társaság, köztük a salgótarjáni is nagy bajba került. Végül a Wiener Bankverein átvette a Salgótarjáni Vasfinomító Társulat és a korábban északon tevékenykedő Rimamurányvölgyi Vasművelő Egyesület minden részvényét, aminek következtében 1881. március 21-én a két vállalat egy kézbe került és létrejött

⁸¹ LIZSNYÁNSZKY A. 1968. 33.

⁸² Egy angol kohász, Henry Cort 1784-ben kért szabadalmat az úgynevezett kavaró eljárásra. A kavarómedence termelése többszörösen fölülmúlta a frisstüzi kemencéjét, és emellett kőszéntüzeléssel működött. A kavaró eljárás különösen azért jelentett haladást a frissítéssel szemben, mert a rendszernél bármilyen tüzelőanyag egyformán jól felhasználható volt. A részben, vagy egészben megömlött nyersvasat hosszú, kampósan kiképzett vasrudakkal állandóan keverték és forgatták, hogy annak minden része érintkezzék a láng oxidáló hatásával. Ahogyan csökkent az acél karbontartalma, úgy az egyre inkább megdermedt, majd végül nagyobb gomolyákká (luppává) hegedt össze, utána a gomolyát a tűzhíd terében a láng további oxidáló hatásának tették ki. Aztán a gomolyát kivetették a kemence tűzhíd teréből és a Nasmyth-féle gőzpöröly (luppapöröly) alá vitték, ahol olyan alakra kovácsolták, hogy a lupahengerson üregeibe beférjen továbbalakítás céljából. Itt a nagy ütések hatására a gomolyában megrekedt salak kisajtolódott, tehát az acél finomult. A kavarómű a nyers lapkákat további feldolgozásra átadta a hengerműnek, ahol a kívánt méretre vágták, majd csomagokká egyesítették (pokettírozták). A lapkákból összeállított csomagokat a meleghengermű forrasztó kemencéibe helyezték, ott nagy hőfokon hosszantartó izzásnak vetették alá, hogy az elnyújtó hengerlésnél a lapkák közötti fémcsatlakozás létrejöhessen, és bugává hengerelhető legyen. A bugákból újabb melegítés útján készárut hengereltek. Az ország vasfinomító gyárai közül a Rimamurányvölgyi Vasmű Egyesület ózdi gyára 1875-ben elsőként vásárolta meg a salgótarjáni vasfinomító gyártól a regeneratív fűtésű kavarókemence szabadalmát, és sikerrel alkalmazta a termelésben. LIZSNYÁNSZKY A. 1968. 38.

⁸³ SZVIRCSEK F. 1993. 20.

⁸⁴ SZVIRCSEK F. 1993. 21.

⁸⁵ Az adatokat Szvircsek Ferenc dolgozta fel. Lásd: SZVIRCSEK F. 1993. 24.

a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.⁸⁶ 1889-ben a folytacél-gyártás bevezetésével a salgótarjáni vasgyár elnevezése is megváltozott, az üzem neve Salgótarjáni Acélgyár lett.⁸⁷ A századfordulót követő években jelentősen nőtt a termelés és azzal együtt az acélgyár munkáslétszáma. Ezt jól mutatja az alábbi táblázat.⁸⁸

1. táblázat

Év	ÁTLAGOS MUNKÁSLÉTSZÁM	ÉVES TERMELÉS/TONNA
1880	680	13 902
1905	1600	46 200
1915	1900	33 226

1884-ben ötlött föl először egy palackgyár alapításának a gondolata Salgótarjában. Az országban nem volt ugyanis olyan üvegyár, amely kizárólag csak palackokat készített volna. Pedig a legfontosabb magyarországi felvevőpiacok ebben az időszakban körülbelül évi 33 millió darab palackot igényeltek.⁸⁹ A tarjáni gyár hivatalos üzembe helyezésének napja 1893. december 10-e volt.⁹⁰ A felépült munkáskolóniát összesen 100 munkáscsalád részére építették. Minden lakáshoz egy szoba, konyha, éléskamra, valamint sertésól és szénkamra tartozott.⁹¹ A salgótarjáni üvegyár munkásainak nagy része észak-magyarországi szlovák üvegfüvő családokból származott. A Salgó–Tarjáni Palackgyár önálló részvénytársasággá 1904-ben alakult át. A gyárnak a Salgó–Tarjáni Palackgyár Rt. nevet adták, átalakítását a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank végezte. Az üvegyár kolóniája kezdetben kisebb volt, mint ahány munkást el kellett helyeznie a vállalat vezetésének, ezért a bányától kaptak kölcsön lakásokat. A munkáslakóházak színvonala változó volt, a legrosszabb körülmények között élők fabarakkokban voltak kénytelenek meghúzni magukat, de jellemzően a már családdal rendelkező munkásokat téglalapú lakóházakba igyekeztek elhelyezni. Az üvegyári kolónia – a visszaemlékezések alapján – a korszak színvonalához mérten megfelelő lakásokkal és tiszta, rendezett lakókörnyezettel rendelkező városrész volt. A vállalat itt is adott bérien kívüli juttatásokat, mint tüzelő és villanyáram, valamint a kulturális- és sportéletet is igyekezett megszervezni és a munkások számára elérhetővé tenni.

⁸⁶ RÉTI R. 1977. 29.

⁸⁷ RÉTI R. 1977. 49.

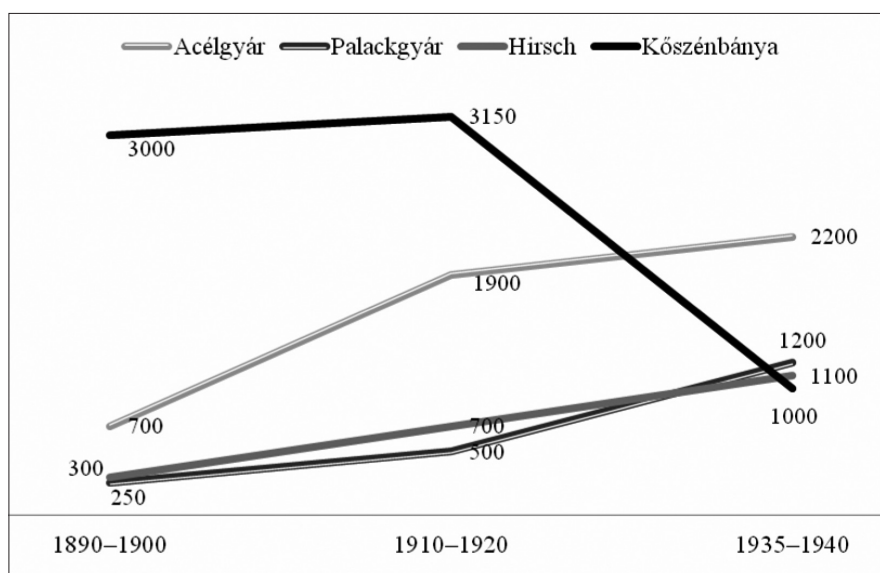
⁸⁸ A táblázat adatait Szvircsek Ferenc számításaiból készítettem. SZVIRCSEK F. 1993. 81.

⁸⁹ SZVIRCSEK F. 1988. 289.

⁹⁰ SZVIRCSEK F. 1988. 281.

⁹¹ MNL OL Z 40 31. cs. 587. sz. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Projektumok. Egyesült Magyarhoni Üvegyárak Rt. jelentései.

Az üvegyár létesítéséről szóló tárgyalásokkal egy időben kezdődött a harmadik jelentős salgótarjáni gyárnak a története. 1886-ban Hirsch Fülöp megalapította vasöntő vállalatát Budapesten.⁹² A gépjavító műhelyként induló vállalkozáshoz a következő esztendőben Frank Zsigmond társult be és 1886-ban a tulajdonosok vasöntődei, gépgyártó és szerszámgyártó ipar gyakorlására szereztek iparengedélyt. Az 1898-ban részvénytársasággá alakult vállalkozás a Hirsch és Frank Budapest–Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt. nevet vette fel. A főleg szerszámgépek, közmű berendezések, emelőgépek, szállító eszközök és vasöntvények gyártására berendezkedett vállalat már a századforduló idején évi átlagban 300 munkást foglalkoztatott. A következő két évtizedben a munkáslétszám már 700 főre emelkedett.⁹³ Az alábbi ábrán jól látható a munkáslétszám alakulása az egyes üzemekben.⁹⁴

1. ábra. Gyárankénti munkáslétszámok alakulása Salgótarjában

⁹² Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL) XI. 104. 2. 2. 1. Budapest–Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt. iratai, Ügyvezetőségi iratok. (http://bfl.archivportal.hu/index.php?action=regisztrum®isztrum_action=show_fond&fond_id=4358 – Letöltés ideje: 2014. október 30.)

⁹³ SZVIRCSEK F. 1977. 5.

⁹⁴ A trendvonalat az alábbi adatok alapján, illetve a saját számításaim szerint állítottam össze. Az ábra becült értékeket mutat, a pontos számítások érdekében további kutatások szükségesek. Az adatokat publikálták: SZVIRCSEK F. 1993. 81., 1997. 32., 1988. 297.; RACS Cs. 2011. 16.; DZSIDA J. 1944. 35.; BFL XI. 104. 2. 2. 1. (http://bfl.archivportal.hu/index.php?action=regisztrum®isztrum_action=show_fond&fond_id=4358 – Letöltés ideje : 2014. október 30.)

Az I. világháború és a trianoni békeszerződés hatása a gyárak működésére

Az első világháború alatt is folytatódott a termelés Salgótarjánban, egészen addig, amíg a munkásokat a frontszolgálat el nem szőlította a gyárakból. Ez alól csak a hadi üzemmé minősített acélgyár volt kivétel. 1916-ban a harctéri igények fokozott kielégítése érdekében egy új üzemágot hoztak létre, az úgynevezett akadálykarók gyártását. 1915-ben ugyan lövegek előállítására is kísérletet kellett tennie a gyár vezetőségének, ezt azonban nem koronázta siker, így végül csak gránátfélék sajtolását kellett beilleszteniük a termelésbe.⁹⁵ A háború utáni időszak növekvő gazdasági-szociális gondjai miatt az elégedetlenség 1918. június 21-én általános sztrájkban robbant ki a városban. Az acélgyári sztrájkkezdeményezőket elfogták és hadbíróság elé állították, majd börtönbüntetésre ítélték.⁹⁶ Az acélgyár vezetősége ezt követően változtatásokat hajtott végre a munkaidőben. Ahol lehetett a 12 órás munkaidőt 9 órára csökkentették. Az új munkaidő-beosztásnak megfelelően a gyári időjelzések is megváltoztak. Reggel hat órakor hármat, egy órával később egyet fújtak a szirénával. A nap további részében déli 12 órakor és délután fél kettőkor is egyet fújtak, valamint délután fél hatkor is ezen a módon jelezték a munkaidő végét/kezdését.⁹⁷

Az őszirozsás forradalmat követően a gyárak normális munkamenete teljesen megszűnt. A Tanácsköztársaság idején a gyárak irányítását munkástanács vette át. Az acélgyárban Liptay B. Jenő⁹⁸ okleveles gépészmérnököt emelték műhelyfőnöki beosztásából termelő biztossá, ezzel egy időben a régi igazgatót, Jónásch Antalt leváltották.

Az első világháborút lezáró trianoni békedekrétum súlyos helyzetet teremtett a település ipara és társadalma számára. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után az acélgyár és a vasgyár is csökkentett termelés mellett volt csak

⁹⁵ LIZSNYÁNSZKY A. 1968. 106.

⁹⁶ LIZSNYÁNSZKY A. 1968. 110.

⁹⁷ Jónásch Antal igazgató hirdetménye 1918. december 3-án. Idézi: LIZSNYÁNSZKY A. 1968. 112.

⁹⁸ Liptay B. Jenő 1878-ban született Budapesten. 1901-ben kapta meg gépészmérnöki oklevelét, majd a Monarchia haditengerészeténél leszolgált önkéntes éveit után külföldi tanulmányutakat tett Angliában, utána Amerika világhírű üzemeinél gyarapította tovább műszaki tudását. Hazatérve, 1904-ben a RIMA központi vezérigazgatóságára került, majd Salgótarjánba fél év múlva üzemmérnöknek, 1919-től gyárigazgatónak nevezték ki. 1925-ben kormányfőtanácsosi megbízatást kapott. Somoskő falut, valamint Somoskőújfalut Dr. Krepuska Géza orvosprofesszornak és Liptay B. Jenő, a Rimamurányi Vasmű Rt. akkori igazgatójának határkiigazítási közbenjárására, továbbá dr. Auer Pál jogi szakértőként való közreműködése eredményeként 1922. június 20-án az angol Charrey elnöklete alatt álló bizottság visszaitélte Magyarországnak. 1928-ban hunyt el. Lásd: LIPTAY P. 2012. 135.

képes működni, hiszen amíg nem sikerült Csehszlovákiával megegyezésre jutni, nyersanyag hiánnyal küzdöttek. A legnagyobb megtorpanás azonban az üvegyártás területén következett be. 1919 augusztusától tömegesen szüntették meg a munkások munkaviszonyait a gyárban. Az üvegyár bezárásáról *A Munka* című lap a következőképpen számolt be: „*Múlt héten az igazgatóság elbocsájtotta a munkásokat – mivel a magas anyagárak miatt képtelenek a palackgyártásra, mert a kész hazai üveg többbe kerülne, mint az importált palack.*”⁹⁹

Förster Kálmán polgármester a munkanélküliség kapcsán visszaemlékezésében többször említette a vállalatok segítségnyújtását a munkájukat veszített emberek felé, hiszen a munka nélkül maradt üvegeseket ideiglenesen a bánya és a vasgyár is foglalkoztatta.¹⁰⁰ A város és a vállalatok közti együttműködés nem volt mindig zökkenőmentes, de minden oldalról együttműködésre törekedtek.¹⁰¹

Az acélgyártás – ahogy fentebb szó esett róla – szintén veszélybe került. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. érdekkörébe tartozó ipartelepeket, vas- és mészkőbányákat, erdőbirtokainak, szénvagyonának nagy hányadát Csehszlovákiához csatolták, ami komolyan veszélyeztette a termelést. A vállalat az 1919-es teljes munkáslétszám mintegy 30%-át elbocsátotta.¹⁰² Az igazgatósági jegyzőkönyvek szerint az elbocsátottak elsősorban a Tanácsköztársaság ideje alatt a vállalatvezetés ellen forduló munkások voltak.¹⁰³ Salgótarján többi gyárában is jelentős munkaerő-leépítés következett be. Ehhez hasonló nagy visszaesés csak az 1929-es gazdasági világválság elhúzódó hatásaként tapasztalható Salgótarjában.¹⁰⁴

2. táblázat

ÉV	ÁTLAGOS MUNKÁSLÉTSZÁM	ÉVES TERMELÉS/TONNA
1918	1800	30 398
1920	1100	7100
1925	2064	11 800
1930	1852	33 800
1935	1430	32 200

⁹⁹ *A Munka*, 1923. szeptember 8.

¹⁰⁰ FÖRSTER K. 2012. 158.

¹⁰¹ Amikor például Förster Kálmán ingyenes víz-, villany- és szennyvíz-szolgáltatást, valamint 100 q szemet kért az acélgyár vezetőségétől a Salgó utcai óvoda részére, amelyet 90%-ban az acélgyár alkalmazottainak gyermekei használtak, a gyárvezetőség elutasította a kérést, leginkább azzal az indokkal, hogy az óvoda nem a gyár területén fekszik. MNL OL Z 371 61. cs. Adó, illeték, segély ügyek. 171. tétel.

¹⁰² BEREND T. I. – RÁNKI GY. 1966. 53.

¹⁰³ A jegyzőkönyveket idézi: BEREND T. I. – RÁNKI GY. 1966. 53.

¹⁰⁴ INCZE M. 1955; ORMOS M. 2004.

A részvénytársaság mindent elkövetett, hogy diplomáciai úton Salgó, Medves és Vecseklő térségében határkiigazítást érjen el, hogy a gyárak szénellátását biztosítani tudják. Hosszas tárgyalások után végül 1922-ben sikerrel jártak, és Somoskő falut Magyarországhoz csatolták.¹⁰⁵ Ugyanezen tárgyalások keretein belül sikerült a feleknek megegyezniük a Rimamurányi társaság határon túlra került bányáiból történő vasércszállításban is.¹⁰⁶ Salgótarján jelentősége ebben az időben megnőtt, mivel az erdélyi és észak-magyarországi bányák elvesztése után Budapest ipartelepeit a salgótarjáni medence látta el szénnel. Az acélgyár a mezőgazdasági szerszámok gyártásában jutott a legnagyobb szerephez.¹⁰⁷

Az üvegyár anyavállalatának vezetői az 1920-as évek derekán a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. vezérigazgatójával – Chorin Ferencsel – kezdtek tárgyalásokat a részvényállomány egy részének átadása ügyében. A gyár újbóli üzembe helyezésére 33 hónapnyi szünetelés után, mintegy 250 főnyi munkás foglalkoztatásával 1926. május 4-én került sor. A fazekas kemencék részére ismét külföldről toboroztak szakmunkásokat és felépítettek a részükre egy lakóházat is 16 lakással. Azokat a magyar állampolgárságú üvegfúvókat is visszahívták, akiket a gyár leállításakor kellett elküldeniük. A kolónia lassan újra benépesedett. A munkáslétszámot újabb 22 külföldi (csehszlovák területről érkező) szakemberrel emelték, részükre egy 12 lakásos földszintes lakóházat épített a vállalat, amelyet a többi kolóniaépülettel párhuzamosan helyeztek el. A régebbi kolóniák padlásteribein szükséglakásokat alakítottak ki. Akiknek nem jutott kolóniai lakás, azok a közeli bányatelepek üres házaiban kaptak ideiglenesen szállást.

„Édesapám az 1928-as évben mint nőtlen ember jött az üvegyárba dolgozni. Házasságkötés után 1929-ben hozta a feleségét Salgótarjánba. Az akkori szokás szerint a gyár a szakmunkások számára lakást biztosított. Mivel nem volt üres lakás, a bányától kapott kölcsönlakásba költöztek [...]. 1937-ben kaptak lakást, a Vág utca 17 szám alatti, úgynevezett Tót-kolóniában, ugyanígy a szakmunkások nagy része hozatott munkás volt, és különböző nemzetiségűek voltak: németek, szlovákok, csehek és magyarok éltek együtt.”¹⁰⁸

Az 1920-as évek gazdasági problémái természetesen a negyedik jelentős vállalatot, a Hirsch és Frank vasgyárat is megviselték, amely – ha csökkentett munkaidő mellett is, de – mégis megpróbálta megőrizni munkásait. *A Munka* című lap elismeréssel nyilatkozott a Hirsch és Frank gyár üzemvezető igazgatójáról:

¹⁰⁵ BEREND T. I. – RÁNKI GY. 1966. 53–54.

¹⁰⁶ BEREND T. I. – RÁNKI GY. 1966. 114.

¹⁰⁷ SZVIRCSEK F. 1993. 53.

¹⁰⁸ Részlet az M. Évával (szül. 1931), üvegyári munkással készített interjúból (2012).

„...A kétségbeeséstől, éhségtől és szenvedéstől mentette meg már sok családot a Hirsch-gyár vezető-igazgatója: »A Munka« mint a munkások érdekeinek harcosa, a tisztelet és elismerés zászlaját lengeti a Hirsch és Frank gyár igazgatója Horváth Géza felé.”¹⁰⁹

A termelés visszaesésével mindig csökkent az acélgyári dolgozók száma is, a létszámcsökkenés azonban elsősorban a kolónián kívülről munkába járókat érintette, és nem a kolonizált lakosságot. Az öblösüveggyárral összehasonlítva az éves átlagos munkáslétszám a gazdasági világválságot követő években így alakult:¹¹⁰

3. táblázat

Év	MUNKÁSLÉTSZÁM ÉVES ÁTLAGA ACÉLGYÁR	MUNKÁSLÉTSZÁM ÉVES ÁTLAGA ÜVEGGYÁR
1930	1852	710
1935	1430	800
1938	2200	1250
1942	2630	1600

A település társadalmának vázlata

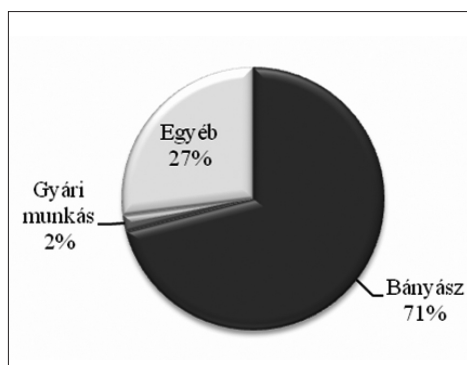
Az 1850-ben 800 lakossal rendelkező település 1869-ben már közel 4200 embernek adott otthont és megélhetést, 1910-ben pedig 13.726-nak.¹¹¹ Szvircsek Ferenc kutatásai kimutatták, hogy amíg 1870-ben az összlakosság 71%-a volt bányász és csupán 2%-a gyári munkás, addig a századfordulóra ez az arány megfordult és 22% bányamunkás mellett már 49% a gyári munkások aránya. 1930-ra a bányászok száma tovább csökkent. Ekkor mindössze a bérből és keresetből élő lakosság 12%-a maradt a bánya alkalmazásában, 46%-a dolgozott a gyáraknál és a többiek egyéb foglalkozásúak voltak.¹¹² Tehát a kezdetben tisztán palóc Tarján falu előbb bányásztelepüléssé, majd egyre inkább ipari településsé változott. A drámai változást pedig a tömegesen betelepített, idegen ajkú munkásság jelenléte okozta.

¹⁰⁹ *A Munka*, 1925. augusztus 29.

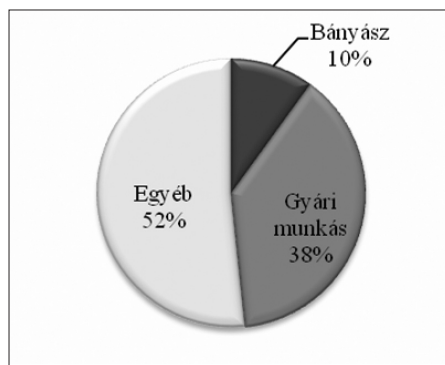
¹¹⁰ A táblázatot Szvircsek Ferenc kutatásai alapján készítettem. SZVIRCSEK F. 1993. 81., 1991. 81., 1994. 66.

¹¹¹ RACS Cs. 2011. 16.

¹¹² SZVIRCSEK F. 1997. 32.

2a. ábra. 1870
(Teljes népesség kb. 4300 fő)

2b. ábra. 1930
(Teljes népesség kb. 16 900 fő)

A toborzás egészen egyedi társadalom alapjait fektette le Salgótarjánban, hiszen a vegyes származású és nyelvű lakosság túlnyomó többsége nem a településhez, hanem a tevékenységhez, a gyárhoz kötődött. Bár a toborzás fogalma elsősorban a hadsereg állományának bővítése kapcsán használatos, mégis mondhatjuk, hogy a bánya és a gyárak vezetősége is ugyanehhez a módszerhez folyamodott, hogy frissen épült üzemeiket munkásokkal töltsék fel. A toborzottak eredeti lakhelye elsősorban az akkori Felső-Magyarország volt. De az ideérkezettek közt volt galíciai, bánsági, bihari, Bars megyei, stájer, karintiai, Hunyad megyei, Krassó-Szörény megyei lakos is.¹¹³ Az első Salgótarjánba érkezett bányászok Selmecbányáról, Kőrmöcbányáról és a Szepességből érkeztek. Az acélgyárban leginkább szlovákok (tótok, illetve liptákok), szepességi szászok (cipszerek) és németek vállaltak munkát. Mindezek következtében a város társadalma mind etnikai, mind nyelvi és kulturális téren is sokszínűvé vált. Ez a multikulturális közeg alapvetően határozta meg a kis számban megmaradt tősgyökeres helyi lakosok, a kialakult vonzáskörzetből bejárók, és a nagy számban ideérkező, általában más nyelvet beszélő betelepülők hétköznapjait.

A toborzás különböző formáival részletesen foglalkozott R. Nagy József,¹¹⁴ aki megállapította, hogy a toborzó gyakorlat elsősorban és hangsúlyosan az 1890-es években vált kiterjedté, amely révén a lakosságszám erőteljesen felduzzadt. A toborzók elsősorban a várostól távoli falvakban élő postamesterek, tanítók, tisztviselők, papok, vendéglősök, korábban a vállalatnál dolgozók közül kerültek ki, akik a beszervezettek után járó jutalékért vállalkoztak e feladatra. Fontos szabály volt, hogy negyven évnél idősebbeket nem toborozhattak és mini-

¹¹³ MNL NML XI. 14. 6. d. Acélgyári Munkástörzskönyv, 1871–1956; MNL NML XI. 5. 6. d. Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. iratai. Munkástörzskönyvek.

¹¹⁴ R. NAGY J. 2010. 61–64.

mális szinten felelősséget kellett vállalniuk a toborzottak után, tehát nem lehettek betegek, vagy nagyon problémás természetűek.¹¹⁵ A toborzás főként a termelésben résztvevő fizikai munkásokra vonatkozott. A szakképzett munkaerőt igénylő állásokat (mérnökök, altisztek) elsősorban a Bécsben és Budapesten megjelenő újságok hirdetései révén biztosították. Természetesen a gyakorlat része volt az ismeretségre alapozó ajánlás is.

A falu szerkezete megbomlott. Az ideérkező népesség nyilvántartása, ellátása falusi viszonyok között megoldhatatlan volt. Kezdetét vette a népesség-nyilvántartások gyári kezelése, amely a termelés helyére korlátozódott, ezáltal közigazgatási és nyilvántartási szempontból is különálló településrészek alakultak ki. Az idegen ajkú munkások letelepedése hosszú évtizedekig mindenféle központi szabályozás és rendszer nélkül zajlott a településen. Bár gyakorlatilag 1852-től szó szerint özönlöttek Tarjánba a vendégmunkások és többször összeírták őket, a problémára csak 1905-ben adtak jogorvoslatot. A *Salgótarjáni Hírlap* 1905. szeptember 17-ei számában felhívást tettek közzé, miszerint a „külföldiek” letelepedését szabályozó 1886. XXII. tc. 15. paragrafusa, illetve két másik körrendelet¹¹⁶ alapján kötelezővé tették a letelepedők rendőri nyilvántartását. Aki három hónapnál hosszabb ideig tartózkodott a helységben, lakhatási engedélyért kellett folyamodnia, ha nem tette meg, hatóságilag felszólították erre és 600 Korona büntetést kellett fizetnie, ellenkező esetben azonnali hatállyal kitoloncolták.¹¹⁷

Szabó Zoltán szociográfiai tanulmányában egészen pontos képet festett Salgótarján társadalmáról és településképéről. *„Az idők folyamán a nyelvi különbség a jövevények elmagyarosodásával eltűnt, de megmaradt a kapitalista gyarmat és a feudális vidék közti különbség, megmaradt az idegeneredetű, osztálytudatos munkásság és a tájhoz ősök sírjaival kötött parasztszemléletű őslakosság közötti különbség.”*¹¹⁸ Szabó több fontos észrevételt tett. Habár Salgótarján esetében nem beszélhetünk „osztályöntudatos munkásságról”, mert a „rátartinak” mondott acélgyáriak úgy tartották távol magukat a „szegény” bányászoktól, mint a módos gazda a házatlan zsellértől, de a betelepülők keveredésének valóban gátat szabott a származás és a munkavégzés helye, és jellemzővé vált – ha nem is minden telepen – a több generációra jellemző elkülönülés, sőt az endogámia. A kezdeti nehézségek után változott a kép, és két generációval később már a palóc lakosság megtanult együtt élni és dolgozni a betelepített munkássággal. *„...a régi »hadok« ivadéakai a gyárakba és a bányákba szorultak, ahol jól keresnek és megtalálják életlehető-*

¹¹⁵ HORVÁTH I. 1999. 81.

¹¹⁶ 54091/1888 B. M. sz. körrendelet; 12969/1901 B. M. sz. körrendelet.

¹¹⁷ *Salgótarjáni Hírlap*, 1905. szeptember 17.

¹¹⁸ SZABÓ Z. é. n. [1938] 123–124.

1. térkép

*ségüket. Ma már nem szégyen, ha a régi díszes palócviselőben pompázó gazdálány bányászhoz megy feleségül.*¹¹⁹

Bár az 1850–1869 közötti időszakban a lakosság szám 800 főről 4184 főre emelkedett, a település városi szerepkörök nélkül úgy festett, mint egy hatalmasra duzzadt, felbolydult falu.¹²⁰ Gyökeresen átalakult az utcakép is. „...az őslakosság szorosán a hegy lábához építette házait úgy, hogy az út és a lakások között 10-20 méteres előkert vagy udvar maradt. Az újonnan épült házak ellenben az utcához simultak.”¹²¹ A főutca átalakításában a bányának, az üveggyárnak és a Hirsch-gyárnak volt döntő szerepe. Az 1880-as évek elején megépült a nevezetes Polacsek-féle polgárház, amely az első kétszintes épület volt. Ezt követően a város fő utcáján álló épületek rendje tovább változott, emeletes házak sora épült fel a Fő tér környékén. A központtal ellentétes irányban, a vasútvonalon túl, a völgy nyugati szélén húzódott a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. tisztviselőtelepe és munkás lakótelepe. Délkeleti irányban, Kazár felé, a szénbányavállalat másik elkülönült telepe, a Forgách-telep feküdt. Északon az acélgyár sorompóval lezárt munkás- és tisztviselőtelepe helyezkedett el. Dornyay Béla kalauzának térkép-mellékletén jelöltem a fontosabb ipari telepeket Salgótarjában.¹²² (1. térkép)

Városiasodás – polgárosodás – infrastrukturális fejlődés

Az egyes telepek építészeti, az építőanyagok fajtája és az ebből adódó építési mód alapján is különböztek. A város déli szélén elterülő gyártelepek (üveggyár, vasöntöde) csupán egyszerű kivitelű, kolóniaszerű munkáslakások létesítésére vállalkoztak, amelyek szürkébb, külvárosi képet mutattak, míg az északi városrész (acélgyár) rendezett, burkolt úttal és közvilágítással, a korszakban modernnek számító munkásházakkal, szociális épületekkel rendelkezett. A város déli felén elterülő bányatelepek, név szerint Újakna, Forgách, vagy Károlyi, ekkor már a város nyomornegyedeinek számítottak. Ezek az épületek a bánya és az ipari üzemek gyors munkáslétszám-növekedésének kényszerítő hatására épültek. Az olcsó, egyszerű lakások építésekor számoltak azzal, hogy a szén majdani elfogyása után a tömeg elhagyja a telepet, tehát nem kell generációkat kiszolgáltatni az épületeknek.

Az ipar maga után vont a polgárosodást, amelynek hatása széles körben érvényesült. Az 1890-es évek végén Salgótarjában már öt orvos: a községben egy tiszti orvos, a Rima telepén egy gyári orvos, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-nél

¹¹⁹ DZSIDA J. 1944. 12.

¹²⁰ Ezzel kapcsolatban lásd: RACS Cs. 2011. 16.

¹²¹ SZABÓ é. n. [1938] 131.

¹²² Az eredeti térkép forrása: DORNYAY B. 1929.

egy bányai orvos, illetve a lapujtói körorvos, aki mint pályaorvos (vasúti) is működött, és egy állatorvos felelt a közegészségügyi állapotokért. Ezen kívül egy patika állt a lakosság rendelkezésére.¹²³ Ezekről az évektől kezdődően a gyors polgárosodás által diktált követelmények szerint alakult át a hagyományos, mindennapi életér. Salgótarján és környéke iskolaügyének fejlődését tulajdonképpen a községbe költöző vállalatoknak köszönhetjük, amelyek – a törvényben előírtaknak általában megfelelően, de természetesen saját érdekeik megvalósítása céljából – sorra létesítették népiskoláikat. A polgári életmód részeként a még nagyközségi státuszú helységben letelepedett vállalkozók voltak a lapalapítások fő kezdeményezői is. Így alapult meg 1897-ben a *Salgótarján és Vidéke*, 1902-ben a *Salgótarjáni Lapok*, 1903-ban az *Új Salgótarján és Vidéke*, 1905-ben a *Salgótarjáni Hírlap*, 1911-ben a *Salgótarján*, 1914-ben pedig a *Salgótarjáni Újság*.

A falu és község mivoltát is hamarosan kinövő Salgótarján képviselőtestülete 1922. január 27-én, minden különösebb ünneplés nélkül kimondta a település várossá nyilvánítását. Az eseményeket a kirendelt szervező, dr. Förster Kálmán irányította, aki egyben a város első polgármestere is lett. A fiatal város pontos térképét, minden későbbi városrendezési terv alapját 1923-ban Csengeri Árpád készítette el.¹²⁴ A közvilágítás és a köztisztaság is meglehetősen alacsony szinten állt az 1920-as évek derekán. Förster Kálmán visszaemlékezéseiben leírja, hogy csak a fiatalos hevülete tartotta Salgótarjánban, miután először szembesült az új város általános problémáival. A város utcáinak még a századfordulón is a sár volt a legszembetűnőbb jelensége, amit rendszeresen tárgyalt a helyi sajtó is.¹²⁵ A sár nem kizárólag a városképet rontotta és a közlekedést nehezítette, hanem – a *Salgótarjáni Hírlap* szerint – 1905-ben még halálos áldozatot is követelt.¹²⁶

¹²³ SZVIRCSEK F. 1984. 195.

¹²⁴ SZVIRCSEK F. 1997. 176.

¹²⁵ *A Munka* című lapban szellemesen jegyzik meg: „...a mi sarunk egészen más, mint a más vidékek, különösen más városok sara. A mienk a sárminőség tekintetében a legelső helyen áll, mert feketébb, nyúlósabb is, meg maradandóbb is, mint más vidékek sara. Soha nem tűnik el utcáinkról. Legyen virágos tavasz, vagy sárga levelű ősz, izzó hőségű nyár, vagy csikorgó hideg, – Salgótarján utcái mindig tündökölnek, feketednek a híg, kemény habarcsból [...] Most különösen, hogy a tél közepén tavaszi záporok szakadtak ránk, háromszorosan élvezetben volt részünk, ha egyik oldalról az utcán át akartunk kelni a másik oldalra. Egyesek, úgy vélik a dolgot megoldhatónak, ha a város forgalmasabb pontjain közlekedést szerveznénk.” *A Munka* című lap sorait idézi a város polgármestere, Förster Kálmán emlékirataiban. FÖRSTER K. 2012. 94.

¹²⁶ Egy gyári munkás (feltehetőleg Hirsch-gyári) november 17-én este 6–7 óra között a közvilágítatlan utcán belesétált a piactér közepén éktelenkedő sártengerbe és belefulladt. A város kénytelen volt két bűvárt hívni, hogy felkutassák a holttestét. *Salgótarjáni Hírlap*, 1905. november 20.

A város sajátos helyi közlekedési eszközzel is rendelkezett a vállalatoknak köszönhetően: iparvasúttal. A keskeny nyomtávú iparvasút egyes városrészek közlekedését jelentősen meggyorsította.¹²⁷ 1871–72-ben épült meg a Salgótarján–Zagyvai vasút 8 km hosszan, majd 1893-ban meghosszabbították Inászóig. 1931-ben a Salgótarján–Baglyasalja–Zagyvapálfalva közötti összeköttetés valósult meg. 1881-től pedig már Salgóbanyára is fogaskerekű keskeny nyomtávú iparvasút vezetett, melyet csak 1957-ben számoltak fel.¹²⁸ Az iparvasút minden szakaszát igénybe vehették személyszállítás céljára is, sőt, a salgóbányai vasút még turistákat is szállított.¹²⁹

A közutak kérdését Salgótarjánban sokáig nem sikerült orvosolni, a megoldást a vezetékes ivóvíz bevezetése jelentette, melyre először 1924-ben került sor az acélgyárban. Elsőként az üzemcsarnok vízellátását oldották meg, a Tatárárokban fakadó forrásvízzel, amely a hamuhegyi víztoronyba felnyomva saját ivóvízhálózattal látta el az acélgyári kolóniát. A város többi pontján ezt csak jelentős lemaradással tudták biztosítani. Az ipari víz hiánya kezdetben sok gondot okozott, és gyakran akadályozta a folyamatos termelést.¹³⁰

Az említett négy ipari kolónia mindegyikén külön sport- és kulturális élet folyt. Rendelkeztek saját sportpályákkal, sportszakkal, színjátszó körrel, dalárdával, zenekarral, rendszeresen rendeztek táncmulatságokat.¹³¹ A palackgyári kávéház 1926-ban, a gyár újraindításának évében kiérdemelte a város egyik legnépszerűbb szórakozó- és mulatóhelye címet, és ebben elvitathatatlan érdeme volt a színjátszóknak, a Közkezdelt Színpadnak, akik az év minden jelesebb ün-

¹²⁷ A vasút és helyi vasutak életmódra, társadalomra kifejtett hatását a magyar néprajzban eddig kevesen elemezték. A témáról 2008-ban jelent meg egy hiánypótló tanulmánykötet: BALI J. – MÁTÉ GY. 2008.

¹²⁸ SZVIRCSEK F. 1997. 33.

¹²⁹ 1937. október 21-én kelt levelében Förster Kálmán polgármester köszönetet mondott a Társulatnak, hogy a növekvő idegenforgalom dacára a turisták ingyenesen igénybe vehették az iparvasutat. MNL OL Z 371 61. cs. Adó, illeték, segély ügyek. Förster Kálmán levele, 1937. október 21.

¹³⁰ SZVIRCSEK F. 1993. 31.

¹³¹ Az üvegyári munkások egyik nevezetes mulatsága az üvegfűvők bálja volt. Ezt általában a bányai kaszinóban tartották meg, a tisztviselők részére fenntartott teremben, külön belépővel. Ebben a mulatságban jól megmutatkozott az üvegyári munkások közötti rangsor. Első helyen álltak az ún. „háromspéneresek”, azaz a műhelyben hármasban összedolgozó üvegesek: egy üvegszájtágító, egy befűvő és egy merítő. Lényegében ők számítottak a legelőkelőbbeknek a munkások között és ennek megfelelően egy asztalnál is foglaltak helyet. A rangsorban a második helyre az „egész helyen” dolgozó üvegesek kerültek, akik egy mester és egy segéd felállításban dolgoztak a műhelyben. Ők is külön asztalnál ültek. A harmadik kategória a félhelyes volt, ők általában nőttek, legényemberek voltak és egyben az ún. padlásszobák lakói. GYURIS F. é. n.

nepnapiján felléptek itt. A várossá válás után néhány évig még a Vadász szálloda játszott meghatározó szerepet a város társas életében. A Vadász szálloda mellett, majd annak 1927-es felszámolásával még inkább, egyre feljebb tört a szomszédos Pannónia szálloda, kávéház és étterem. Nagy József indította el a kertmozit a Pannónia kerthelyiségeiben, amelyben 1924-től május 1-től szeptember 30-ig vetítettek filmet. Híres Pesti színtársulatok is rendszeresen turnéztak a városban. Többször fellépett Kabos Gyula és Salamon Béla társulata is. Az acélgyári kolónián is pezsgő, kulturális élet folyt. A Tiszti Kaszinóba a munkások nem voltak hivatalosak, de az Olvasóban, vagy más néven Munkás Kaszinóban rendszeresek voltak a színházi előadások és jótékonyági estek. A Nyári Kuglizóban pedig hatalmas gesztenyefák árnyékában, nyitott loggián hallgathatták a pihenni vágyók a zenekar muzsikáját, míg az aktívabbak két nyitott tekepályán teheték próbára ügyességüket.

Az 1920-as évek kibontakozó társasági életét azonban nagyban beárnyékolta az, hogy az alkoholfogyasztás ijesztő méreteket öltött. Erről a város tiszti főorvosa így tájékoztatott jelentésében: „*a városban és a városhoz tartozó telepeken évente elfogyasztottak 1 millió liter bort, 250 ezer liter sört és 5000 liter pálinkát, összesen mintegy 30 milliárd korona [értékben – A Szerző]*”. A probléma kifejezésre jutott a helyi sajtó lapjain is.¹³²

Végül szintén több ízben a vállalatokhoz köthető a vallási, felekezeti élet fellendítése és a templomok építése is. A korábbi, lényegében egynemű, római katolikus község felekezeti tekintetben kiszínesedett azáltal, hogy új egyházközségek jöttek létre. Az ágostai hitvallású evangélikus egyház 1872. szeptember 22-én fogadta el a gyülekezet önálló egyházalapítási határozatát, a református egyházközség 1901. május 27-ére tűzte ki alakuló közgyűlését, és kezdte meg tevékenységét, míg az Ortodox Izraelita Hitközség 1895-ben alakult meg hivatalosan. A zsidóság első hulláma a bányanyitások első korszakában érkezett Salgótarjánba, a második hullám pedig az 1880-as évektől folyamatosan telepedett meg a városban. Megteremtette önálló anyagi alapjait, ápolta saját közösségi kultúráját és intenzíven bekapcsolódott a település mindennapjaiba.

Eddigi kutatásaim alapján érdekes kép rajzolódik ki Salgótarján társadalmáról a 19. század végén, 20. század első felében. A településre toborzott, nyelvre, nemzetiségre és vallásra nézve is vegyes származású, eltérő hagyományú környezetből származó családokat egyedül a gyárhoz tartozás tudata rendezte lokális csoportokba. Életmódjukat térben és időben is meghatározta a gyár. A kolóniákon élők között erős belső hierarchia uralkodott, amely a fizetésben és a lakókörülményekben (az

¹³² Egy aggódó feleség személyesen megkéri „*az összes salgótarjáni kereskedőket és vendéglősöket, hogy férjemnek Nemezc Józsefnek semmiféle italt és hitelt ne nyujtsanak, mert felelősséget nem vállalok.*” *A Munka*, 1925. május 23.

acélgyár mintaértékű lakótelepeitől kezdve, a palackgyár és a vasgyár kolóniáin át a kőszénbányai telepekig) is megnyilvánult.

Salgótarján az 1930-as években már jelentős városi intézményrendszerrel rendelkezett: voltak kórházai, járványkórházai, állami és társulati iskolái, óvodája, polgári iskolája, gimnáziuma.¹³³ A bányavállalat és az acélgyár is jelentősen hozzájárult a salgótarjáni gimnázium 1923-as létrehozásához. A bánya épületet adott, amelybe azután 1941-ben kereskedelmi iskola költözött, s a tanárok számára a bánya tisztviselőtelepén lakást biztosított.

Bár minden városrésznek önálló kulturális és sportélete volt, mégis sokat látogatták egymás rendezvényeit, így folyamatos kapcsolatban álltak egymással. Az anyanyelvüket egészen a második világháborúig őrizték a betelepített munkások, azonban az 1950-es évek szocialista „modernizációja” megállította a – már túlnyomórészt polgári életmódot kialakító – sokszínű salgótarjáni munkás-társadalom 19. századtól tartó fejlődési folyamatát.

¹³³ SZVIRCSEK F. 1997. 177.

A VÁLLALAT SZEREPE A MUNKÁSSÁG ÉLETÉBEN

Munkás és munkáltató kapcsolata a salgótarjáni acélgyárban a korai kapitalizmus időszakában

A munkás és munkáltató viszonyát minden vállalat esetében országos szinten szabályozták a törvényi rendelkezések. Természetesen nem volt ez alól kivétel a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. sem. A 19. században a munka a magánszfé-
ra körébe tartozott és kimondottan patriarchális rendszer szabályozta.¹³⁴ Mindez abból fakadt, hogy a nagyipari termelés megindulása előtt a munkás inasként került a mester mellé, egy háztartásban élt vele, tulajdonképpen családtagnak számított. Ha jól dolgozott és megfelelt a mester, a családfő elvárásainak, akkor jutalmazták, jobb ellátásra, több ételre, több pihenőidőre számíthatott, ellenben ha nem „viselte jól magát”, akár bántalmazás is érhetette, ahogy a család többi, vér szerinti tagját is. Ahogy az állam nem szólt bele a családon belüli hierarchia megnyilvánulásaiba és a családtagok egymáshoz fűződő viszonyába, úgy nem szabályozta a munkás és a munkáltató kapcsolatát sem. Mindkét fél bizonyos kötelezettséggel tartozott a másiknak,¹³⁵ de a kötelességek és kötelezettségek

¹³⁴ BÓDY ZS. 2003. 172.

¹³⁵ A munkaviszonyt Magyarországon az 1872-es ipartörvény, az 1875-ös kereskedelmi törvény, majd hosszú időre az 1884. évi VIII. új ipartörvény szabályozta. A munkavédelem terén az 1872. és főként az 1884. évi XVII. törvénycikk hozott jelentős változásokat, amely kimondta, hogy minden tulajdonos köteles biztosítani gyárában a biztonságos és egészséges munkavégzés, a munkavédelem feltételeit. (1872. évi VIII. törvénycikk, III. fejezet 69. §: „Minden gyáros köteles gyárában saját költségén mindazt létesíteni és fenntartani, a mi tekintettel az iparüzlet és telep minőségére, a munkások életének és egészségének lehető biztosítására szolgál.” Valamint az 1884. évi XVII. törvénycikk vonatkozó paragrafusai: 114. § „Minden gyáros köteles gyárában saját költségén mindazt létesíteni és fenntartani, a mi tekintettel az iparüzlet és telep minőségére, a munkások életének és egészségének lehető biztosítására szolgál.”; 117. § „A munkásoknak munkaközben úgy délelőtt, mint délután, fél-fél órai, délben pedig 1 órai szünidő

konkrét formáit nem írta elő a törvény, ami a liberális jogfelfogásból fakadt.¹³⁶ E szabályozások megszületését és törvénybe iktatását heves viták előzték meg. A liberális szemléletmód szerint a kötelező biztosítás kényszerszolidaritást vezet be, s ezzel tulajdonképpen a magánviszonyoknak a területére hatol be.¹³⁷ A törvényelőkészítés folyamán mindez a magánjogi alapról való letérésként jelentkezett.¹³⁸ Még az 1907-es törvény parlamenti tárgyalásánál is fölmerült, hogy legalább a jobb módú munkások esetében meg kellene őrizni a „magánjogi állapot”.¹³⁹ Mire a hivatalos törvényi szabályozás megindult, már több nagyvállalat kiterjedt szociális intézményhálózattal rendelkezett, alkalmazottaik számára segélyeket, biztosításokat és nyugdíjakat nyújtottak. Számos iparvállalat kulturális létesítményeket, olvasóköroket működtetett, és különféle sportegyesületeket hozott létre, köztük a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt is. Egy profitorientált vállalatnál mindezt nem (csak) a szolidaritás jegyében tették, hanem az ekkor már széles körben ismert – Henry Ford által bevezetett vállalati gondoskodás mintájára fordizmusnak nevezett¹⁴⁰ – módszer alapján igyekeztek a munkásaik számára nyújtott megfelelő munkakörülményekkel és átlag feletti életszínvonalal a termelés zavartalanságát és minőségét fenntartani.

Társadalombiztosítás (beteg-, baleset-, nyugdíjbiztosítás)

A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. országos viszonylatban is kiterjedtnek számító szociális intézményrendszerrel rendelkezett, amelynek kezdeményei már a 19. század első felében megjelentek. Egyik elődszervezete, a Murányi Unio 1809-től munkásai számára társulást tartott fenn és példáját több vasipari társulat is követte a térségben. A fúzió után az egységek társpénztárai 1882-ben egyesültek és kiterjedt jóléti intézményhálózat jött létre.¹⁴¹ A vállalati társpénztár az

engedendő. Azon gyárakban, melyekben a munka éjjel-nappal foly, a gyáros az éjjeli munkára alkalmazott munkások kellő felváltásáról köteles gondoskodni. A nappali munkát reggeli 5 óra előtt kezdeni és esti 9 órán túl kiterjeszteni nem szabad.” 118. § „A gyáros köteles munkása bérét készpénzben és pedig – ha másképp nem egyezkedett – hetenkint kifizetni.” Ezt követte az 1891-es kötelező betegbiztosítási törvény, illetve az ugyanezen évben keletkezett vasárnapi munkaszünetről szóló törvény, míg az 1893-as XXVIII. törvénycikk az ipari balesetmegelőzésről és az iparfelügyelők intézményéről rendelkezett. E törvényekről bővebben lásd: BÓDY Zs. 2001.

¹³⁶ BÓDY Zs. 2004. 21.

¹³⁷ A kötelező biztosítás és a liberalizmus elvi ütközéséről lásd: BÓDY Zs. 2010. 75–90.

¹³⁸ BÓDY Zs. 2004. 23.

¹³⁹ Földes Béla felszólalása. Képviselőház Naplója. V. köt. 110. ülés 1907. február 16.

¹⁴⁰ A fogalomról bővebben lásd: KUCZI T. 2011.

¹⁴¹ A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság bányatárspénztárának alapszabálya (1929).

önsegélyezés egyik lehetséges formája volt. Különösen a bányászatban és a kohászatban volt elterjedt.¹⁴² Szervezeteik egyszerre töltötték be a beteg- és nyugdíjbiztosító feladatait, de kezdetben baleset esetén tagjai nem részesülhettek juttatásokban. A társládatagság balesetbiztosítást országos szinten csak 1907-től jelentett, a Rimamurányi vállalatnál azonban már 1889-től bevezették a baleseti kártalanítást is. Az alábbi idézet egy 1913-as ismertető füzetből származik, amely a Rima és társvállalatainak jóléti intézményeit mutatja be.

„A gyári és bányauzemek nyomán járó – fájdalom nem éppen ritka – balesetek anyagi nyomorúságán enyhítendő, a társulat már az 1898. évben balesetkártalanító intézményt alapított. Ez intézmény célja a baleset által előidézett részleges vagy teljes munkaképtelenség eseteiben a balesetet elszenvedett tag részére egy az alapszabályok idevágó szakaszainak megfelelő egyszer és mindenkorai segílyt nyújtani, emellett azonban az illetőnek a társláda-intézmény keretében szerzett nyugdíjigényei egészben megmaradnak.

Halálos baleset alkalmával a baleseti segíly az illető családjának vagy más hozzátartozójának fizettetik ki. Ez a legmagasabb segíly az elhalálozott tag napi keresetének 500 szoros összegében van megállapítva. A balesetbiztosítás összes költségeit a társulat viseli, a munkásokra e címen semmiféle teher nem hárul. A biztosítási alap vagyona a társ- és betegsegélyező pénztár vagyonától elkülönítve kezeltetik, de az intézmény kezelése a társládai bizottságok hatáskörébe van utalva, e tekintetben tehát az ott elmondottak mérvadók.”¹⁴³

A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság társ- és betegsegélyező pénztára két, azelőtt egymástól függetlenül működő pénztár egyesüléséből jött létre. Ezek egyike a Rimamurányi, másikuk a Salgótarjáni kerület társ- és betegsegélyező pénztára. E két intézmény egyesülése a királyi bányahatóság jóváhagyása mellett 1902. január 1-én ment végbe és az egyesülésre vonatkozó intézkedések az alapszabályok 46. paragrafusában lettek lefektetve.¹⁴⁴

¹⁴² BIKKAL D. 1941.

¹⁴³ A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság és társvállalatai jóléti intézményeinek ismertetése. „Élet” Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1913, 179. [Szerző nélkül] (A továbbiakban RIMA 1913.) A kiadvány szkennelt változatának rendelkezésemre bocsátását ez úton szeretném megköszönni Liptay Péternek. Az eredeti példány magángyűjtemény része: Tetmajer Alfréd vezérigazgató úr hagyatékából – Nagy Zoltán anyagai között található.

¹⁴⁴ Részletesebben a fent említett 1913-as publikáció (RIMA 1913) jegyezte fel a társ-pénztárak történetét: „1. A Rimamurányvölgyi társ-pénztár eredete jóformán a társaság

„A társpénztár célja és rendeltetése beálló munkaképtelenség esetére férfitagjait, valamint elhalt munkás, illetve nyugbérés özvegyét az alapszabályszerűleg megállapított nyugbérrel ellátni s az apa elhalálózása esetén bizonyos korig az árvákat nevelési segélyben részesíteni.”¹⁴⁵

A balesetbiztosítási alapnak 1913-ban már 17 000 tagja volt, amely szinte a teljes munkáslétszámot lefedte.¹⁴⁶ A társláda pontos elszámolását minden naptári év végén elküldték a bányahatóságnak és minden társulati telepen kiplakátolták falragaszok formájában, tehát széles nyilvánosságot kapott.

gyárainak alapításával egy idejű, amennyiben az első társpénztári intézetet a ‘Murányi Unio’ munkásai részére már 1809. évben alapította. Tevékenysége körülbelül ugyanazon téren mozgott, mint a mai intézményé, ámbár írott alapszabályai nem maradtak fenn. Ez a társpénztár 1852. évig maradt működésben, amikor is a „Murányi Unio”-nak a „Rima Coalitio”-val való egyesülése alkalmából az intézetnek 22.000 váltó forintot tevő vagyona a tagok kérelmére és a bányatörvényszék hozzájárulása után az érdekeltek között felosztott. Ugyanekkor szűnt meg a ‘Rimai Coalitio’ társpénztára is, melyről még kevesebb írott adattal rendelkezünk. Annyit tudunk mindössze róla, hogy 1816-ban keletkezett s a Coalitio részéről évi 200 forint segélyadományban részesült. E két intézménytől a mai társpénztárra tehát semmi vagyon át nem öröklődött; ellenben a ‘Gömöri Vasművelő Egyesület’ által Ozdon 1847-ben alapított társpénztár csekély pénzkészletét (pontos számadat nincsen) 1857-ben, amikor az idevágó bányatörvénybeli intézkedéseknek megfelelő – a mai társládai intézmény egyik fő alkotó elemét képező ‘Rimamurányi kerületi társpénztár’ megalakult, ennek utalta át. 2. A Salgótarjáni vasfinomító munkásainak társ- és betegsegélyező pénztára ideiglenes szabályok keretében már a társulat alapítását követő évben, tehát 1869-ben alakult meg; hatóságilag jóváhagyott alapszabályok keretében való működését azonban csak az 1873. évben kezdte meg. Ezek az alapszabályok 1882-ben – amikor a Salgótarjáni vasfinomító a Rimamurányi vasmű egyesülettel összeolvadt – kezelési tekintetben némi módosítást szenvedtek s a ‘Rimamurány-Salgótarjáni vasmű részvénytársaság salgótarjáni kerület munkásai társpénztári intézete alapszabályai’ elnevezés alatt lettek bányahatóságilag jóváhagyva. A rimamurányi és a salgótarjáni kerület társ- és betegsegélyező pénztárai 1902. évig külön kezeltettek, amennyiben azoknak egymástól eltérő vagyoni állása a nyugdíjigények tekintetében egyező elbánást az ideig nem tett lehetővé. Ezt a különbséget a társulat bőkezű adományai időközben kiegyenlítették, 1902. évben a társládák végleg egyesítettek s az egyesített intézetek ügykezelése a ‘Rimamurány-Salgótarjáni vasmű részvénytársaság társpénztárának alapszabályai’ elnevezés alatt 1902. október hó 16-án bányahatóságilag jóváhagyatott. A fent megnevezett társ- és betegsegélyező pénztár az 1854. évi május hó 23-án nálunk is érvényesített osztrák bányatörvény 210–213. §-ai, valamint az ezt kiegészítő, a munkások betegség esetén való segélyezését rendező 1891: XIV. törvénycikk rendelkezéseinek megfelelően van szervezve.” RIMA 1913. 177–178.

¹⁴⁵ RIMA 1913. 177.

¹⁴⁶ NAGY P. 2012. 49.

Az 1884. évi ipartörvény tette lehetővé az iparosok számára, hogy a segédek önkéntes alapon betegsegélyező pénztárt hozzanak létre munkahelyükön, amelyeket az ipartestületek ellenőriztek.¹⁴⁷ A salgótarjáni önálló iparosok 1886-ban alapították meg az ipartestületet, amely főként a tagok befizetéseivel, kisebb részben a munkaadók hozzájárulásával működött.

„Az az iparos, aki képesítéshez kötött ipara gyakorlásával önként felhagyott, mint önkéntes tag mindaddig az ipartestület kötelékében maradhat, amíg a tagsági díjakat fizeti, azonban az ipartestületben sem cselekvő, sem szenvedő választójoga nincs. A gyárosok önkéntes tagokul beléphetnek az ipartestületbe, ha kötelezettséget vállalnak arra nézve, hogy legalább öt éven át az ipartestület tagjai maradnak és a gyárosokra megállapított felvételi és tagsági díjakat fizeti.”¹⁴⁸

Az említett tagsági díj folyamatosan emelkedett. A két világháború között (1934-ben) már 60 P volt és mindent megtettek annak érdekében, hogy a nagyobb vállalatok vezetőségét a tagjaik sorában tudják. A salgótarjáni gyár igazgatóságát 1937-ben bizalmas levélben felszólították, hogy haladéktalanul lépjenek be az Ipartestületbe. Az iparügyi miniszter arra hivatkozott, hogy a salgótarjáni gyár-igazgatók közül egyedül az acélgyári igazgató nem volt még tagja a testületnek. Az ügy folytatásaként Fabini Henrik, az akkori gyárigazgató körlevelet intézett az Üvegyár, a Hirsch-gyár és a Kőszénbánya igazgatóságához, hogy megtudja, ők vajon valóban tagjai voltak-e az ipartestületnek, de legnagyobb meglepetésére kiderült, hogy egyikük sem volt az. Az udvarias elutasító válasz után újabb miniszteri levél érkezett, amely keményebb hangnemben íródott és kilátásba helyezte, hogy ha önkéntes alapon nem lép be az acélgyár vezetősége az ipartestületbe, akkor „szolgálati úton a kellő lépéseket” meg fogják tenni. A széljegyzetelés alapján az acélgyár vezetősége (feltehetőleg maga a gyárigazgató, Fabini Henrik) nem értette, hogy vajon mit érthettek kellő lépések alatt. Viszont a levél hangneme miatt panaszt tett az iparügyi minisztériumnál. Kifejtette, hogy sze-

¹⁴⁷ 1884. évi XVII. törvénycikk IV. fejezet az ipartestületekről és a segélypénztárról: 143. § „A segédektől követelhető hozzájárulás nem lehet nagyobb, mint heti bérük 3 százaléka. Ez a hozzájárulás hetenkint szedendő be, illetőleg az iparos által a segélypénztár számára beszolgáltatandó. Az iparos minden egyes segédje után a segélypénztárhoz hozzá tartozik járulni”; 145. § „A segélypénztár kezelésében az iparosok és a segédek egyenlő számban vesznek részt. A segélypénztár kezelő bizottságának elnöke az ipartestület elnöke.”

¹⁴⁸ MNL OL Z 371 64. cs. 48. tétel. A salgótarjáni ipartestület alapszabályai, 1934. január 4.

mélyes kivetnivalója nincs az önkéntes ipartestületi tagsággal, de nehezményezi, hogy nem tisztességes módon próbálják elérni céljaikat.¹⁴⁹

A betegsegélyező pénztár tagsága és közvetlen családtagjaik ingyenes kórházi kezelésre és ingyenes gyógyszerellátásra voltak jogosultak, ezen felül a biztosított munkás felesége a szülést követően gyermekágyi segélyben is részesült. Ha húszheti kezelést követően a beteg teljes gyógyulására nem láttak kilátást, kezdeményezték a nyugdíjazását. A társládai és egyben betegsegélyező pénztári tagság a munkás keresetének 4%-nyi, míg a társládai tagság külön csak 2% levonásával járt.¹⁵⁰

Önálló nyugdíjintézete volt a társulat tisztségviselőinek. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. tiszti nyugdíjintézetének 1903-ban kötelezően tagjaivá váltak a közös vezetésben levő Hernádvölgyi Magyar Vasipar Részvénytársaság és az Unio Cs. Kir. Szab. Vas- és Bádogyár Társaság tisztviselői. A nyugdíjigény 10 évnyi tagság után kezdődhetett és 35 év szolgálat után a tag nyugdíja a fix fizetésének a teljes összegét érthette el. Az elhalt nyugdíjintézeti tag törvényes özvegye élete fogytáig, vagy újbóli férjhezmenetelig a teljes összeg kétharmad részét kapta. A gyermekek pedig 20 éves korukig az édesapjukat megillető nyugdíj 10%-át, a teljesen árva gyermekek a nyugdíj 20%-át kapták nevelési pótlék címen. A tiszti nyugdíjintézet vagyona a tagok járulékából, a társulat adományaiból és az élelmezési intézetek hasznának egyharmad részéből állt.

A vállalati gondoskodás terepei

Az 1913-ban publikált, vállalati kiadvány számos fontos információval szolgál a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. munkásjóléti intézményeivel kapcsolatban. A bevezető soraiban egyértelműen és nyíltan megfogalmazza a kötet célját:

„A ‘Rimamurányi’ társulat vezetésében s a mult évtizedben irányítása alá került többi vasipari vállalatnál is kezdettől fogva az a törekvés nyilvánult meg, hogy munkásait és összes alkalmazottait necsak az anyagi érdekek kötelékével vonja közelebb magához, hanem bennök a vállalathoz, annak sikereihez való őszinte ragaszkodás érzését is felkeltse. E törekvés nyomán támadt bensőségteljes viszony bélyegét hordja magán a társulat legtöbb jóléti intézménye, amelyek alapításánál és vezetésénél egyaránt gondoskodó szeretet nyilatkozik meg, cáfolatául ama rágalmaknak, melyek

¹⁴⁹ Az Üveggyárnál a megkérdezett személy: Szenthe, a Hirschnél: Tarnay, a bányánál: Bérczy főtanácsos szabadsága miatt Kuhinka titkár és Schreiner igazgató volt. MNL OL Z 371 64. cs. 48. tétel. Fabini Henrik levele az iparügyi minisztériumnak, 1937.

¹⁵⁰ RIMA 1913. 178.

*a munkaadó társulatokat kivétel nélkül és célzatosan mint olyanokat állítják pellengérré, amelyek a munkások anyagi és erkölcsi gyarapodásának érdekében semmit sem cselekszenek. Vajha a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság és testvérvállalatai jóléti intézményeinek alább következő részletes ismertetése valamivel hozzájárulna ama mesterségesen szakított rések betöméséhez, melyek ma a munkást a vállalkozóval való egyetértő bizalmas munkálkodás terén lépten-nyomon végzetesen akadályozzák.*¹⁵¹

Az intézmények bemutatása a vallással indul, a vállalat ugyanis komoly hangsúlyt fektetett a munkásai valláserkölcsei vezetésére. 1912–1918 között összesen 47.571.32 K pénzüsszeget költöttek templomok támogatására. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. továbbá országos szinten és Salgótarján településen belül is jelentősen hozzájárult az elemi oktatás intézményi kiépítéséhez.¹⁵² Már a 19. században is működött az acélgyári telepen elemi iskola, de az 1929-ben felépített új, modern berendezésekkel ellátott elemi iskolát a tanfelügyelők országos szinten példaértékűnek minősítették.¹⁵³ A Rimamurány-Salgótarjáni Társaság által fenntartott iskolák száma országos szinten is jelentős volt. A Társaság már 1918-ban 5 iskolakerületben tartott fenn elemi és iparostanonc iskolákat, amelyekben összesen 4060 diák tanult és 102 tanító oktatott rendszeresen.¹⁵⁴

1908-ban a Társulat árvaházat is alapított Likéren (az egykori Hont vármegyében) 116 férőhellyel, a kor legmagasabb színvonalán, 300.000 K önköltségen.¹⁵⁵ Az árvaház 1910-re népesült be teljesen. Kezdetben a nevelési teendőket 5 tanerő látta el. Az árvaház a szorosán vett tanítással nem foglalkozott, a gyermekek a társulat iskoláját látogatták. Egy 1918-as leírásban az alábbiakban határozták meg az árvaház működését:

„A gyermekek az intézetben gondos és szerető felügyelet alá kerülnek s jellemüknek erkölcsös irányban való fejlődésére és munkaszeretetük ápolására kiváló súlyt helyeznek. A tanulás után fennmaradó szabad idejüket az árvák könnyebb házi teendők elvégzésével, külső munkával és testedző szórakozással töltik. A tisztaság és rendszeret felkeltése céljából a növények maguk takarítják az összes általuk használt helyiségeket; a nagyobbak segítenek kisebb társaiknak az öltözködésnél, mosdásnál, fésülésnél; kerti munkát végeznek, résztvesznek az ásás, kapálás, veteményezés, ülte-

¹⁵¹ RIMA 1913. 5.

¹⁵² A salgótarjáni acélgyári iskoláról lásd: BALÁZS L. 1978, 1979, 1980.

¹⁵³ MNL OL Z 371 63. cs. folio 140–146. Jegyzőkönyv, 1937. április 28.

¹⁵⁴ RIMA 1913. 14.

¹⁵⁵ RIMA 1913. 35–47.

*tés, stb. munkájánál. A leányok varrást, foldozást és kötést tanulnak és felváltva dolgoznak az intézet varróműhelyében, hol az intézeti fehérenmű elkészítésénél és javításánál segítőkészek. Az árvák szellemi oktatása mellett különös gond fordítatik azok testi fejlődésére is. Az árvaház berendezése mindenben megfelel a modern higénia követelményeinek, tágas nappali és hálóterem, hegyi forrásvezetékéből kitűnő ivóvíz állnak rendelkezésre s az egész épület központi fűtéssel van ellátva.*¹⁵⁶

Az elaggott vagy megrokkant munkásoknak a vállalat a Zólyom megyei Bikás községben egy „rokkanttelepet” rendezett be egy üzemen kívül helyezett vasgyár munkáskolóniájából, még 1908-ban. A 15 házat felújították és kertet, valamint földet adtak mellé a telep lakóinak. Mivel a különböző telepeken élő munkások keresetének csak elenyésző részét képezte a lakbér, és a vállalat lehetőséget biztosított a szövetkezeti lakásépítésre is, így önhibájukon kívül feltehetőleg elenyésző számban maradtak nyugdíjas korú munkások fedél nélkül és szorultak rá a „bikási munkáskolóniára”. *„A rokkanttelepre való felvételért azon társuláddal bizottsághoz kell folyamodni, melynek működési területén az illető nyugbérés lakik. A társuláddal bizottság indokolt előterjesztése alapján a felvétel felett a társulat vezérigazgatója határoz.*¹⁵⁷

A munkásjóléti intézmények és járandóságok vizsgálatakor nem szabad megfeledkezni a szórakozási lehetőségekről sem. Ahogyan a kulturális intézmények, ugyanúgy a sport megszervezése is a gyár vezetőségének kezdeményezésére indult el a 19. század végén, de a munkások igényével összhangban megvalósítva. A salgótarjáni kolónián is felépült az Olvasó, vagy más néven Munkás Kaszinó és a Tiszti Kaszinó. Utóbbiból nőttek ki a sportegyesületek. Az Olvasó tartotta fenn a könyvtárat, zenekart, dalárdát és a műkedvelők színjátszó csoportját is. A vállalat igyekezett rekreációt szolgáló zöld pihenőtereket is kialakítani. A Dolinka pihenőpark létrehozására az első világháború után került sor Salgótarjában. A fenyvessel és akáccsal betelepített hegyoldal, a sportpálya és a játszótér gondozását a gyári kertészlet látta el.

Az olvasóegyleti tagság is járt biztosításhoz hasonló előnyökkel. Előfordult, hogy fizettek temetési hozzájárulást is egy-egy elhunyt tagjuk hozzátartozóinak, bár ezek eseti segélyek voltak.

„A társulat rendszeresített intézményei útján, de a maga részéről is minden lehetőet megtesz ugyan, hogy a betegség, váratlan haláleset vagy egyéb szerencsétlenség által súlytott munkáscsaládok nyomorán enyhítsen, de az ezirányban megnyilatkozó igények teljes kielégítésére nem mindenkor

¹⁵⁶ RIMA 1913. 36.

¹⁵⁷ RIMA 1913. 155.

*képes. A társadalmi úton gyakorolható jótékonyágnak tehát még mindig elég tág tér marad nyitva. Ennek a feladatnak a társulat telepein alakult nőegyesületek elismerésreméltó buzgalommal igyekeznek megfelelni.*¹⁵⁸

Az idézetben szereplő társadalmi szolidaritás jelentős szerepet játszott az acélgyáriak összetartozástudatában. A társadalmi háló összekötötte a tisztviselőt és a jól fizetett előmunkást a legszegényebb segédmunkással és a hálót a nőegyesületek asszonyai kapcsolták össze, akik a házimunkán és a család irányításán túl legfontosabb feladatuknak a jótékonyágot tartották.

A Rima, mint minden telephelyén, így Salgótarjánban is létesített ételmezési üzletet (hivatalosan provizorátnak, Salgótarjánban leginkább magazinnak nevezték), ahol a vállalat alkalmazottai kedvezményesen tudtak vásárolni. Az üzletben csak a gyári dolgozók vásárolhattak és mindenki keresetének megfelelően hitelt kapott, amelyre szabadon költekezhetett. A fizetés alkalmával levonásra kerülő hitelezett összeg nem lehetett több a kereset kétharmadánál, a hiteleket egy külön könyvecskében vezették. Az ételmezési üzletek külön e célra szolgáló nagyobb vagy kisebb épületekben nyertek elhelyezést.¹⁵⁹ Salgótarjánban egy különálló épületben és a munkáskaszinó melletti kisebb épületben kapott helyet. Az üzletek a főbb élelmiszereken kívül ruházati árucikkeket, zöldséget, gyümölcsöt és gabonaféléket is árultak.¹⁶⁰ A hússal való ellátásra mészárosokkal szerződtek.¹⁶¹

Az 1913-ashoz hasonló leírás született Dullien Ferenc, az óriásvállalat igazgatóhelyettesének tollából 1928-ban, amelyet Nagy Péter elemzett tanulmányában.¹⁶² Dullien leírja, hogy a Rima abból a célból hozta létre az ételmezési üzleteket, hogy munkásai kedvezményes árú és jó minőségű élelmiszert és olykor ruhaneműt is vásárolhassanak a telepeken.¹⁶³ Az ételmezési intézetekhez tartozó épületek és felszerelések a társulat tiszti nyugdíjintézetének tulajdonát képezték. Ezek az üzletek a beszerzett termékeket minimális haszonnal továbbították a fogyasztókhöz, és a teljes profitot a munkásjóléti egyesülésekhez juttatták: egyharmad részben a tisztviselők nyugdíjintézetéhez, egyharmad részben a munkások társulójához és egyharmad részben a munkások iskolaalapjához.¹⁶⁴ Dullien Ferenc szerint azért volt minderre szükség, mert csak így tudták kiküszöbölni „az

¹⁵⁸ RIMA 1913. 50.

¹⁵⁹ RIMA 1913. 161.

¹⁶⁰ RIMA 1913. 163.

¹⁶¹ DULLIEN F. 1928. 3–4. Idézi: NAGY P. 2012. 49.

¹⁶² DULLIEN F. 1928.; NAGY P. 2012. 21.

¹⁶³ DULLIEN F. 1928. 3–4. Idézi: NAGY P. 2012. 49.

¹⁶⁴ RIMA 1913. 161.

*egészséges verseny túlkapásait*¹⁶⁵ a munkáskolóniákon. Az 1913-as publikáció szerzője kicsit nyakatekerten így fogalmazott:

*„A társulat, tekintettel arra az általánosan ismert körülményre, hogy nagyobb munkástömegek összeverődésének helyein – főleg ha azok kereseti viszonyaik kedvezőek – a mindennapi szükségletek kielégítésére szolgáló élelmi és egyéb használati cikkek árai, megfelelő ellensúlyozó tényezők életbeléptetése nélkül, gyakran rendellenes magasságra emelkednek, munkásai megélhetési körülményeinek megkönnyítésére széles terjedelmű élelmező intézményt létesített.”*¹⁶⁶

A munkáskolóniák építésénél a házak mögött disznóólakat is létrehozott a vállalat, hogy a családok előállíthassák egyéni hússzükségletüket. A háború alatt kellett egyedül beszolgáltatniuk a vágásból származó húst. Egy 1917-es rendelkezés arra utasította a salgótarjáni kolónia lakosságát, hogy házi sertésvágás után az úgynevezett fehérarut az élelmiszerüzletbe bevételezzék, a húсарu pedig *„kicsinyben maximális áron kiárusítandó”* volt.¹⁶⁷

A pékárut a részvénytársaság gőzsütődéiből szállították.¹⁶⁸ A kenyér árát kalkulációval állapították meg. Figyelembe vették a liszt árán felül a tűzifa minőségét, mennyiségét és az árát is. Az üzletvezetőket a gallyak maximális hasznosítására kötelezték.¹⁶⁹

Két élelmezési főüzlete volt a vállalatnak, az egyik Salgótarjában, a másik Ózdon. A salgótarjánihoz a salgóbányai melléküzlet tartozott, míg az ózdihoz a bánzállási, somsályi, járdánházai, nádasdi és lucabányai melléküzletek, valamint a likéri és vashegy-rákosi fióküzletek.¹⁷⁰

1917-ben szikvízgyárat is létesítettek Salgótarjában és a nyári melegben a munkások ezzel csillapíthatták szomjukat.¹⁷¹ Az élelmiszerüzleteket egy boltvezető és egy pénztáros működtette, akik egymás munkáját is ellenőrizték. A salgótarjáni üzletre vonatkozóan csak az 1920-as évektől maradtak fenn adatok. 1926-ban Wach Frigyes volt a vezetője, majd Brezina Gyula lett, 1927-ben pedig már Bodnár Mátyás töltötte be a tisztséget, míg a pénztáros végig Takács Gyula

¹⁶⁵ NAGY P. 2012. 29.

¹⁶⁶ RIMA 1913. 161.

¹⁶⁷ MNL OL Z 371 63. cs. S–46/22. f. folio 198. A vezérigazgatóság rendelete a salgótarjáni acélgyár részére. 1917.

¹⁶⁸ NAGY P. 2012. 28.

¹⁶⁹ MNL OL Z 371 64 cs. S–46/55. f. 1927/1928. Vezérigazgatósági Rendelet, 1928.

¹⁷⁰ MNL OL Z 371 64 cs. S–46/55. f. 1927/1928. Vezérigazgatósági Rendelet, 1928.

¹⁷¹ MNL OL Z 371 63.cs. S–46/22. f. folio 196. A vezérigazgatóság rendelete a salgótarjáni acélgyár részére, 1917.

maradt. A salgóbányai üzlet vezetője ebben az időben Liphay Elemér volt.¹⁷² A szigorú kontroll alatt működő üzletek kezelőit gyakran kérték számon. Bodnár Mátyást például 1927. június 9-én levélben utasították arra, hogy adjon magyarázatot, hogyan lehetséges, hogy ugyanúgy 11 embert alkalmaz, mint elődje, mégis 26 pengővel több költséget állapít meg rájuk. A válaszlevél sajnos nem található az adott levéltári csomóban, de feltehetőleg azért cserélődött viszonylag gyorsan a salgótarjáni élelmezési üzlet kezelője, mert a gyárvezetés nem tűrt meg minimális pontatlanságot vagy nyereszkeskedést sem.¹⁷³

A boltkezelők jutalékot kaptak, de nem egyenlő mértékben. A salgótarjánié magasabb volt, mint a salgóbányaié. Egészen pontosan a salgótarjáni kezelő az eladott áru után 5,5%-ban, illetve ital után 14,5%-ban, míg a salgóbányai az áru után 4%-ban, az ital után 11%-ban részesült. Példának okáért Wach kezelőnek az 1926. december havára megállapított jutalékkulcsa a kiadáson felüli összegként 449,16 pengőt eredményezett, amikor a kenyér ára 0,5 pengő volt.¹⁷⁴ Kétségkívül a salgótarjáni élelmezési üzlet legproblémásabb vezetője Zsarnay Zoltán volt. Ő nyerte meg a Szent Ferenc telepi fióküzlet vezetését is 1936-ban, amely leginkább azért volt jelentős, mert hosszas, éveken át tartó levelezés és elutasítások sora után végre sikerült elérnie a vállalat vezetőségének, hogy ha italmérést nem is (azt csak 1938-tól), de a dohányárusítást megkezdhessék benne. Még egy baráti hangvételő, Dr. Eigner Tivadar miniszteri tanácsos, a magyar királyi dohányjövedék igazgatójának írt levél is megörződött a témával kapcsolatban, amelyben a levélíró azt kéri, hogy a tanácsos úr referálja el a dohányárusítási engedélyt, mert hosszú út vezetett az engedély megszerzéséig és most elakadt az ügy, s többszöri érdeklődésre azt a választ kapták, hogy a referens a tanácsos folyamatos elfoglaltságai miatt nem jut elé. Az elbírálást kérő levél feltehetőleg az eredeti másolata, aláírás nem szerepel rajta, így nem tudjuk, ki írta.¹⁷⁵

A salgóbányai üzlet vezetője ekkor már Pogáts István volt és a rovancsolások során nála általában mindent rendbe találtak. Nem úgy Zsarnay úrnál. 1938 nyarán 200 pengő pénzbüntetést kellett fizetnie, mert a salgótarjáni élelmezési üzletben saját maga és a személyzete részére külön bort vásárolt, így főbenjáró bünt követett el, idegen árut tartott a társulati cikkek között. Továbbá más ízű és foktartalmú borral manipulált a korcsmában. A bírság megfizetése helyett ráadásul

¹⁷² A most következő adatok forrása: MNL OL Z 371 63. cs. S-46/55. f. 1925/55. f. A telepi élelmezési üzletek jelentései, 1925.

¹⁷³ MNL OL Z 371 63. cs. S-46/55. f. 1925/55. f. Utasítás Bodnár Mátyás üzletvezető számára, 1927. június 9.

¹⁷⁴ MNL OL Z 371 63. cs. S-46/55. f. 1927/1928. Az élelmezési üzletek vezetőinek jutalékai, 1926.

¹⁷⁵ MNL OL Z 371 65. cs. S-46. t. 1936/1937. Levél Dr. Eigner Tivadar miniszteri tanácsosnak, 1937.

a kantinos segédjére igyekezett hártani az ügyet és az összeg mérséklését kérte. Állítása szerint többször is vásárolt magának és a személyzetének bort, legutóbb egy 250 literes hordóval, de ezeket a borokat soha sem mérte ki.

„Amikor a kérdéses idegennek talált és látszó borért kérdőre vontam a kantinos segédemet, azt a választ kaptam tőle, hogy az igazán kis mennyiségben fogyó u.n. furmint bort régebbi maradványához – aminek az üveg aljában való állásából kifolyólag nem lehetett meg a szokott szesz tartalma – hozzáöntötte az olcsóbb fajta bort, ebből származott a talált és dokumentumként felhozott bor idegenszerűsége. Nincsen olyan italmérés a világon, ahol az állott és maradék bort ki ne mérnék s ezt tette a kantinosom is.”¹⁷⁶

Zsarnay szavahihetőségét védve levelezett az ügyvédje útján a Hitelvédő Egyesülettel, sőt a Magyar–Olasz Bankkal is az ügyben, de nem a legudvariasabb formában. A vállalat szigorúan megtiltotta neki, hogy magánlevelezésre a vállalati levelezőpapírt használja. Végül teljesen kikelt magából, ironikus, fenyegető leveleket írt egyenesen az Országos Védegyletnek, Biró Pál elnök úrnak címezve a Nádor utcába. Dr. Karátson Antal baráti hangvétellű levélben hívta fel a vállalat figyelmét az illetlen viselkedésére, amely nemcsak rossz színben tüntette fel a vállalatot, de a stílusa miatt is vállalhatatlan volt.

„Azt hiszem hibája a magyar gazdasági életnek, ha ilyen hangú levelekkel szemben nem tesz semmit, pedig az illem, a jóízlés és minden művelt emberhez illő kereskedelmi szokással is szöges ellentétben álló. [...] az ilyen lehetetlen hangú levéllel nem minket bánt meg, hanem azt a céget, amelyiket szolgálni úgy kellene, hogy szerencsésének tartsa és az üzleti illetet, mellyel szemben akármilyen előneve van, kötelességei is kell, hogy legyenek.”¹⁷⁷

A Rima ismét megfedte egy levélben Zsarnayt, miszerint megfélekedezett a kereskedői jómodorról és utasította, hogy csak és kizárólag udvarias hangvétellű leveleket írjon. Végül az ügy rendeződött. Zsarnay befizette büntetését, bocsánatot kért és maradt üzletkezelő. A második világháborúba való belépésig már a helyén maradt.

Az eltérő forrástípusok egyértelműen jónak tartották a vállalat egészségügyi ellátórendszerét. A közegészségügyről még az 1876. évi XIV. törvénycikk rendelkezett, ebben határozták meg a magánkórházak felállításának rendjét és a kötelező

¹⁷⁶ MNL OL Z 371 63. cs. S–46/2. t. 1937–38. Zsarnay Zoltán levele, 1938. június 1.

¹⁷⁷ MNL OL Z 371 63. cs. S–46/2. t. 1937–38. Dr. Karátson Antal levele, 1938. június.

védőoltások ügyét is.¹⁷⁸ A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. elődvállalatának tekinthető Salgótarjáni Vasművelő Egyesület vasfinomító gyáranak vezetősége a dolgozók egészségvédelme érdekében kezdetben az iskola mellett egy négyágyas betegszobát létesített és egy felcsert alkalmazott. Állandó orvosa ekkor még nem volt a telepnek. Tarján első orvosát, Dr. Jungmann Mihályt hívták meg egészségügyi felügyelőnek, majd, miután 1872-ben kitört a kolerajárvány, sürgősen felépítették a vállalati kórházat és állandó orvosi ellátást is szerveztek a kolóniára.¹⁷⁹ A kórháznak volt rendelője, műtője, 12 ágyas férfi és 6 ágyas női kórterme, fürdőszobája, nővér- és orvosi lakása és a lábadozó betegek számára fásított parkja. Külön járványkórházat is felállítottak nyolc ágygal és nővérlakással. A kolónia első orvosa dr. Vajda Ferenc lett.¹⁸⁰

1881-től a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. magánkórházaiban az orvos pontos feladatait a személyre szóló szolgálati utasítás határozta meg, amelyek szinte hiánytalanul maradtak fenn. Dr. Rudnay Imre salgótarjáni társládai orvos szolgálati utasítása 1906-ból így foglalta össze a legfontosabb feladatait: reggelente rendel, igazgatja a kórházat, a „nehéz” betegekhez házhoz megy.

„A betegek gyógykezelése kórházban és saját lakásukon történik. A családtagok – a kikre nézve a társládai alapszabályok gyógykezelés tekintetében megszorítólag intézkednek – rendszeren lakásukon gyógyítandók s csak kivételes esetekben – az ápolási és élelmezési költségek megtérítése mellett – gyógykezelhetők a kórházban.”¹⁸¹

¹⁷⁸ A törvény vonatkozó paragrafusai: 1. § „A közegészségügy vezetése az állami igazgatás köréhez tartozik.” 56. § „Köz- és magán-kórházak és gyógyintézetek az illető törvényhatóság meghallgatásával csak a belügyminister engedélyével állíthatók fel.” 59. § „Közkórházi jelleggel fel nem ruházott kórházak és gyógyintézetek csupán oly betegek felvételére kötelezettek, kikre nézve berendezettek és idegen betegek befogadására, a rögtöni életveszély eseteit kivéve, nem szoríthatók.” 67. § „Ha magán egyén, társulat vagy testület közkórházat saját vezetése alatt tart fenn, az az orvosi személyzetet maga nevezi ki, de a kinevezést a főispánnak bejelenteni tartozik [...]” 92. § „A védhimlőoltási ügy állami intézmény; a hatóság a fennálló szabályok szerint intézkedik arról, hogy a védhimlőoltás a kellő segédlet kirendelésével akadálytalanul teljesíthessék.” 93. § „A védhimlőoltás, esetleg a felnőttek ujra-oltása, évenként minden községben teljesítendő. [...]”

¹⁷⁹ LIZSNYÁNSZKY A. – HORTOBÁGYI A. – ERDŐS I. – CSABAI J. 1968. 53.

¹⁸⁰ LIZSNYÁNSZKY A. – HORTOBÁGYI A. – ERDŐS I. – CSABAI J. 1968. 54.

¹⁸¹ MNL OL Z 366 1232. o. sz. 34. cs. Szolgálati utasítások az RMST tisztviselői részére – egyénenként. 1899–1939. folio 1306. Dr. Rudnay Imre salgótarjáni társládai orvos szolgálati utasítása, 1906.

Az orvos személyesen állította össze a betegek számára a heti étrendet, és az étlapok alapján a társládai helyi bizottság – az általuk jóváhagyott árszabály szerint – havonta utalványozta a kórházi betegek ételmezésének költségeit. Közegészségügyi feladatokat is ellátott, így köteles volt a munkások otthonait látogatni. Havonta minimum egyszer az iskolát is látogatnia kellett. A gyermekek „védhimlőoltását” is ő látta el, valamint az új munkások egészségügyi felmérését. 1–3 napnyi szabadságigényét a társládai bizottságnál kellett előre bejelentenie, ezen felül a vezérigazgatósághoz is kérvényt kellett írnia. Ebben az időszakban már szervezett munkásbiztosítás működött a vállalatnál.

A salgótarjáni vállalati kórház megrendeléseit vizsgálva egyértelmű, hogy a biztosított férfi jogán jelentős támogatásban részesítették a rászoruló családtagokat is. A mindennapi fogyóeszközökön felül, mint a sebészeti vatta, kötszer és a különböző műszerek, rendszeresen találkoztunk szemüveg, műszem, lúdtalpbetét és drágább segédeszközök, olykor járógépek megrendeléseivel is. Az említett eszközök megrendelőlapján mindig név szerint felsorolták azon rászorulókat, akik részére a kórház a rendelést tette. A férfiak csak kb. 50%-ban szerepeltek ezeken a listákon, közel ugyanakkora arányban olvashatunk női neveket és gyermekeket is. 1935-ben például Sztermen Ferencné salgóbányai lakos gyermeke, Árpád részére rendeltek 62 pengő értékben járógépet a társadalombiztosítás terhére.¹⁸² Mindezekon felül a munkások rendszeresen fordultak a vezérigazgatósághoz is anyagi segítségért, általában fizetéselőleget kértek gyógykezelésre, olykor a gyerek egyetemi vizsgájára, gyerek kiházásítására. Ezeket az esetek túlnyomó többségében meg is kapták és havonta törlesztették.

1938-ban a rudabányai Beke Károly bányaírnok kért jelentős támogatást a vezérigazgatóságtól, mert 4 éves csípőficamos kislányát Budapesten, a Stefánia kórházban kellett műttetnie és kezeltenie. A 11 hónapig tartó kezelés minden vagyonát felemésztette. Pontosán leírta a költségeit is. (90 P a havi lakhatásuk Budapesten, 70 P a speciális ágy elkészíttetése asztalossal, 40 P a speciális szék.) A 11 hónap alatt 30 P társpénztári támogatásban részesült, illetve a gyógykezelést és az utazást a társpénztár fedezte, mégis mindent egybevetve így is 900 P-be került gyermeke gyógykezeltetése. Erre hivatkozva kereken 300 P támogatást kért, amelyet fenntartás nélkül meg is adtak neki.¹⁸³

A társulati kórházak közül az ózdi volt a legnagyobb, utána következett a salgótarjáni (a borsodnádasi volt a legkisebb). Az ápolási feladatokat mind a két helyen irgalmas rendi apácák látták el. A vállalati kórház szigorú vezérigazgatósági felügyelet alatt működött, mondhatni, hogy az orvos minden lépését, minden egyes ellátást és gyógyszer vagy egyéb felszerelés beszerzését a vállalat vezérigazga-

¹⁸² MNL OL Z 371 62. cs. 1935. szeptember 6. Sztermen Ferencné kérelmének bírálata.

¹⁸³ MNL OL Z 371 112. cs. 321. tétel. Személyzeti ügyek, 1938. Beke Károly bányaírnok kérvénye.

tóságának jelenteni kellett, a legtöbb esetben előre jóvá is kellett hagyatni. Erre utal a salgótarjáni főorvos, Dr. Dörflinger János vezérigazgatósággal folytatott levelezésének egy részlete 1937-ből. „Azonban a gyakorlatban előadódhatnak olyan esetek, amelyeknek magánbetegként való kezelése orvosi etikai szempontból kifogás alá nem eshetnek, a betegnek anyagi kárt nem okoznak ellenkezőleg anyagi szempontból előnyt jelentenek.”¹⁸⁴ Példaként egy nemi betegre hivatkozott, aki nem akart megjelenni a nyilvános rendelésen, inkább másik orvoshoz ment. A vezérigazgató levélben udvariasan elfogadta a főorvos úr érvelését, de szigorúan kimondta, hogy a körülményektől függetlenül társpénztári orvos társ-pénztári tagot mint magánbeteget nem kezelhet.

Az országos arányokat nézve elmondható, hogy 1938-ban még csak 304 kórház működött 50 ezer férőhellyel, így kb. minden 10 ezer felnőtt lakosra 54 ágy jutott, tehát egy ágyra kb. 185 lakos esett. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű salgótarjáni kórházában ezzel szemben 2100 dolgozóra esett 26 ágy,¹⁸⁵ melynek értelmében – ha a gyermekekkel nem is, de legalább a feleségekkel számolva ezt a számot megszorozzuk kettővel, akkor – egy ágyra kb. 161 ember esett, tehát a vállalatnak jobb volt a kórházi férőhelyekkel való ellátottsága, mint az országos átlag, persze ez messze nem volt még elegendő. Ennek hangot is adtak egy kérés elutasításakor. A helyi rendőrkapitányság érdeklődött 1935-ben, hogy a rendőrlégenység családtagjait felvennék-e az acélgyári kórházba megfelelő térítési díjért. Azt a választ kapták, hogy hivatalosan csak 26 ágyuk van és ez a közel 2100 dolgozóra nézve nem sok, így az acélgyáriaknak kell fenntartaniuk az ágyakat, de sürgősségi esetben természetesen ellátják a rendőr családtagokat a szokásos 5.60 P napi költség megtérítése ellenében, illetve, ha a beteg nem szállítható, külön műtéti költség felszámolása után az operációkat is elvégzik, ahogy megteszik ezt szükség esetén bárkivel.¹⁸⁶

A Rimamurányi vállalati kórházak a korszak előírásainak megfelelően zárt folyosóval, várószobával és orvosi rendelővel, fürdőszobával és mellékhelyiséggel voltak ellátva, a betegek rekreációját elősegítendő pedig tágas udvar és parkosított kert vette körbe az épületeket.¹⁸⁷ Az ózdi és a korompai kórházakban már 1918-ban is volt röntgenkészülék és műtő. Büszkék voltak rá, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium rendeletben felvette őket a gyakorló kórházak sorába, tehát az orvostanhallgatók részben a Rima kórházaiban végezték gyakorlatukat. A kórházak a legtöbb településen túlszűfoltak voltak, ennek legfőbb oka, hogy a biztosítási reformok nyomán jelentősen kiszélesedett a kórházi ápolást

¹⁸⁴ MNL OL Z 371 62. cs. S–45. 1937. február 8. Dr. Dörflinger János levele a vezérigazgatóságnak és a válaszlével, 1937. február 16.

¹⁸⁵ MNL OL Z 371. 62. cs. 1935. november 22. Válasz a rendőrkapitányság kérvényére.

¹⁸⁶ MNL OL Z 371. 62. cs. 1935. november 22. Válasz a rendőrkapitányság kérvényére.

¹⁸⁷ RIMA 1913. 83.

igénybe vevők köre, amivel az állami kórházépítések nem tartottak lépést. Szegénygondozással még főként csak a társadalmi egyesületek foglalkoztak, amelyek jelentős része felekezeti alapon jött létre.

Az acélgyári munkások életszínvonalá

Gyáni Gábor véleménye szerint a magyarországi szociálpolitika a nyugat-európai szinthez képest jóval fejletlenebb szinten állt. Ennek az volt az oka, hogy az államot nem hajtotta semmiféle kényszer vagy motiváció, és adottságai sem készítettek a vállalatokra jellemző paternalista szociális gyámkodásra.¹⁸⁸ A vállalatvezetés szempontjából tökéletességet sugalló képet Nagy Péter igyekezett a baloldali sajtó tudósításai, illetve a Párttörténeti Intézet munkatársai által készített interjúk alapján árnyalni, amely vállalkozás igen figyelemreméltó, hiszen az említett források, ha lehet, még részrehajlóbbak, mint a vállalatvezetés propagandaanyaga.¹⁸⁹ Ez alapján a *Népszava* által megkérdezett fizikai munkások a vállalatvezetés által biztosított nyugdíjat, az özvegyi és az árvaellátást is kirívóan kevésnek tartották, valamint azt is kifogásolták, hogy a társaspénztár vezetőségi tagjaira az igazgatóság tett javaslatot, a tagság pedig csak a javasolt személyek közül választhatott. A lap szerint a munkásokban kétségeket ébresztett, hogy a megfelelő helyre kerülnek-e a bérükből történő levonások. A *Népszava* több cikkben is foglalkozott az ózdi munkások életével. A lap fő megállapítása Nagy Péter szerint az volt, hogy Ózdon a korszakban a munka- és életkörülmények nem voltak kielégítőek. Az egyik publicisztika egyenesen a Rima „ózdi rabszolgái”-nak nevezte az itt dolgozókat.¹⁹⁰ A *Népszava* szerint a Rimánál dolgozók „minden pillanatban szembenéznek a halállal egy kiló kenyér áráért”, tehát nem tartották kielégítőnek a munkásvédelemmel kapcsolatos intézkedéseket sem.¹⁹¹

A következőkben ebből a kijelentésből elindulva kívánom megvizsgálni az élelmiszerüzletek árait, és a munkabéreket. A szociáldemokrata írások szerint az élelmezési üzlet a dolgozók bérezéséhez képest drága volt, nagy volt az elégedetlenség velük szemben. A konkurenciát jelentő helyi kereskedők valóban állandóan kifogásolták az intézmény működését, problémájuk legfőbb okát viszont épp ellenkezőleg abban látták, hogy a vállalat mesterségesen leszorította az ára-

¹⁸⁸ TOMKA B. 2015., illetve GYÁNI G. 1992. 5–16.

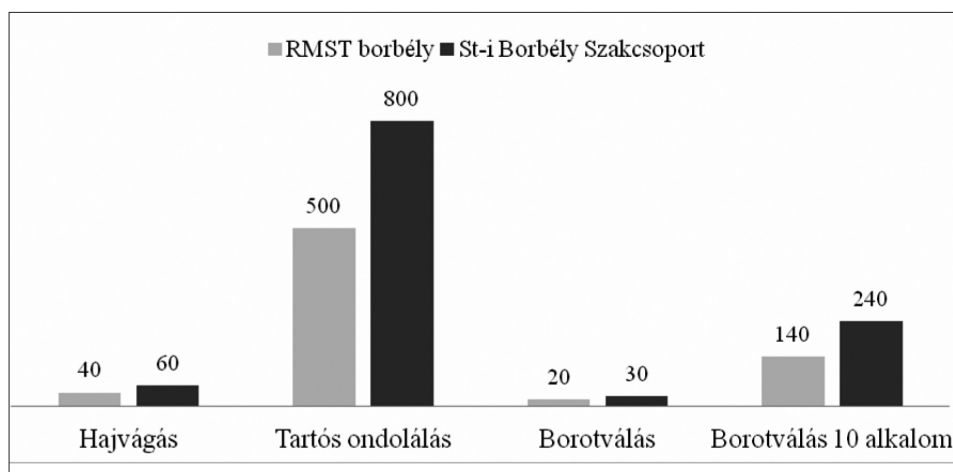
¹⁸⁹ Az alábbi forrásokat Nagy Péter tanulmányából idézem: NAGY P. 2012. 23.

¹⁹⁰ A Rima ózdi rabszolgái között. *Népszava*, 1928. október 7. 9.

¹⁹¹ Lakás- és közegészségügyi képek Rimáék birodalmából. *Népszava*, 1928. október 10. 3.

kat és ennek következtében egyenlőtlen versenyhelyzet alakult ki.¹⁹² Ezt igazolja egy konfliktushelyzet is 1938-ból.

Az acélgyári borbélyüzlet árszabásait a vállalatvezetés utasítására átírták, mert panasz érkezett, hogy az árak túl alacsonyak a város más borbélyüzleteivel összevetve és féltő, hogy a többiek tönkremennek az egyenlőtlen verseny miatt. Valójában még az 1938. április 1-jei emeléssel együtt is alacsonyabbak maradtak a telepi borbély árai, mint ahogy az a Salgótarjáni Bobély Szakcsoport számára kívánatos lett volna. Megnyugtatóan leszögezték, hogy a gyár alkalmazottain kívül más bizonyosan nem veheti igénybe a szolgáltatásaikat. A borbélyüzletet 1927 óta Cserven Sándor vezette, aki a helyiséget és a villanyáramot ingyen kapta, ezen felül évente 49 q köszönet kapott 20 fillérért, ezért cserébe az érvényes árakat az üzletben mindig a vállalat vezetése állapította meg. A levelezés mellékléte egy árszabás is, amelyet a Salgótarjáni Bobély és Fodrász Szakcsoport állapított meg. Ezt összevettem az acélgyári borbélyüzlet 1938-as áraival.¹⁹³ Az árakat fillérben adtam meg (100 fillér = 1 pengő) (3. ábra).

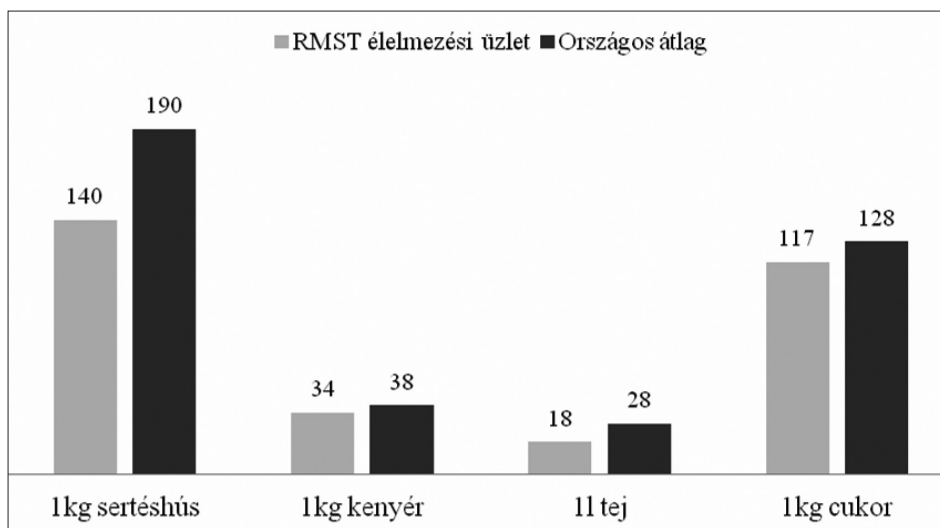
3. ábra. A salgótarjáni borbélyüzletek árszabásai 1938-ban.

Az ábra alapján világosan látszik, milyen jelentős különbségek voltak a városi és az acélgyári borbélyüzlet árai között, amely nem azért jelentett bevételi kiesést a többi borbély számára, mert a város lakói az acélgyári borbélyhoz jártak volna, hanem mert az acélgyáriak nem mentek még véletlenül sem más borbélyhoz.

¹⁹² Idézi NAGY P. 2012. 29.

¹⁹³ MNL OL Z 371 60. cs. S-27. t. A Salgótarjáni Bobély és Fodrász Szakcsoport panasz a telepi borbélyüzlet árszabásával kapcsolatban, 1938.

A következő ábrán az 1938-as élelmiszerárak országos átlagát vettem össze az ételmezési üzlet ugyanezen évi áraival. (Az árakat itt is fillérben adtam meg.) (4. ábra.)

4. ábra. 1938-as élelmiszerárak összehasonlítása.

Jól látható, hogy a vállalati ételmezési üzlet árai¹⁹⁴ alatta maradtak az átlagos kiskereskedelmi áraknak.¹⁹⁵

A következő ábrán a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. 1938-as bérátlagát¹⁹⁶ vettem össze a Statisztikai Évkönyv¹⁹⁷ ugyanazon státuszaira meghatározott országos átlagával (fillérben) (5. ábra).

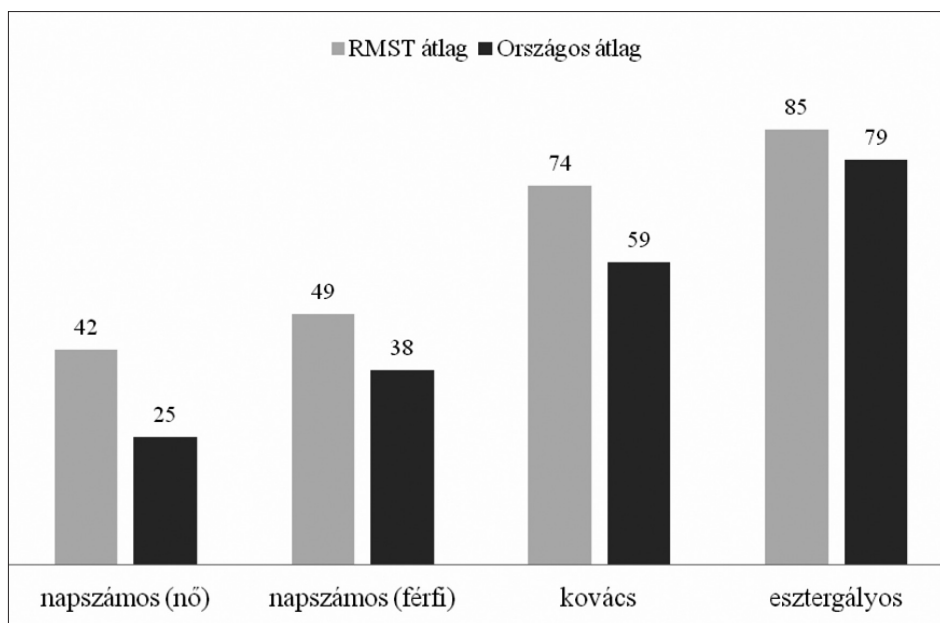
Ez alapján megállapítható, hogy amennyiben 1938-ban egy kiló kenyér 34 fillér (0,34 pengő) volt az ételmezési üzletben és a legrosszabbul fizetett napszámos nő 42 fillért (0,42 pengőt) keresett óránként, illetve egy átlagos szakmunkás 74 fillért (0,74 pengőt), akkor óránként jelentősen többet kerestek, mint egy kiló kenyér ára. Ezzel szemben egy átlagos pesti gépipari napszámos nő 25 fillért (0,25 pengő) keresett óránként, illetve egy átlagos szakmunkás 55 fillért (0,55 pengő),

¹⁹⁴ MNL OL Z 371 121. cs. A Magyar Gazdaságkutató Intézet 1939. február hó 28-án lezárt gazdasági helyzetjelentésének „Belföldi indexszámok” táblázata alapján készített özdi statisztika: Öttagú munkáscsalád heti élelmiszerköltsége az ételmezési üzlet árai alapján.

¹⁹⁵ MAGYAR STATISZTIKAI ÉVKÖNYV 1938.

¹⁹⁶ MNL OL Z 371 72. cs. Munkabérimutatások – Átlagos kereset óránként.

¹⁹⁷ MAGYAR STATISZTIKAI ÉVKÖNYV 1938.

5. ábra. Acélgyári munkásokra vonatkozó 1938-as bérátlagok összehasonlítása.

míg egy kiló kenyér pedig 38 fillér volt (0,38 pengő), tehát jelentősen rosszabbak voltak a megélhetési viszonyaik.¹⁹⁸

Mindezek mellett a gyár által nyújtott természetbeni juttatások is számottevőek voltak, amelyek nagyobb arányban illették meg a kolóniai lakosságot, mint a máshol élőket. A béren kívüli jövedelmek a fizetés 2–5%-át tették ki. A munkások a gyár kolóniáján felépített házakban lakásokat kaptak, amelyekben egészen nyugdíjazásukig, vagyis munkaképességük megszűnéséig lakhattak, majd azt követően el kellett hagyniuk azt. A lakások elosztása az alkalmazottak szolgálati idejének, munkateljesítményének, családi állapotának figyelembevételével történt. A munkáslakóházak a korszak építészeti színvonalának megfelelő, jó minőségű, téglafalú épületek voltak.¹⁹⁹ Lakbért nem kértek tőlük, csak a fenntartási költségek bizonyos hányadát kellett megtéríteniük, amelybe a szemétszállítás és a kéményseprés díja is beletartozott. Az alábbi három táblázatban látható, milyen természetbeni javadalmazásra volt jogosult 1934-ben egy-egy vállalati munkás Ózdon, Salgótarjánban és Borsodnádason.²⁰⁰

¹⁹⁸ MAGYAR STATISZTIKAI ÉVKÖNYV 1938.

¹⁹⁹ Erről bővebben lásd: *Az acélgyári kolónia épített környezete* című fejezetet.

²⁰⁰ MNL OL Z 371 111. cs. Munkások béren kívüli juttatásainak táblázata a vállalat telephelyein, 1934.

4. táblázat

1934	ÓZD	SALGÓTARJÁN	BORSODNÁDASD
LAKÁS	Lakáskedvezményben a munkások az üresen álló lakások számához képest a szolgálati idő, hasznavehetőség, családi állapot figyelembevételével részesülnek, melyért lakbért nem fizetnek. Kert és földbérlet, szemétkihordás, kéményseprés stb. -ért 1 szobás lakás után havi 1 P-t, 2 szobás lakás után havi 2 P-t, 3 szobás lakás után havi 3 P-t fizetnek.	Természetbeni lakást kapnak olyan munkások, kiket üzemfőnökeik megbízhatóságuk és szorgalmuk miatt a gyárhoz kötni kívánnak. A lakások nagyság, kivitel és fekvés szerint négy osztályba vannak sorozva. Az I. oszt. lakásért elismerési díj címen havi 2 P-t, a II-IV. oszt. lakásért díj címen havi 1 P-t fizetnek. Természetbeni lakást a nyugdíjas munkások és nyugdíjas munkás özvegyek is kaphatnak, amiért azonban semmit sem fizetnek.	Természetbeni lakásra tarthatnak igényt a szakmunkások és megbízhatóság, valamint a szolgálati idő figyelembevétele mellett a többi munkások is. Egy szoba-konyhás lakásért havi 1 P-t, 2 szobás lakásért havi 2 P-t fizetnek.
SZÉN	Minden önálló háztartást vezető nős vagy családfenntartó munkás a lakásának nagysága szerint kap szénét: 3 szobás lakással bíró munkás évi 66 q-t, 3 szobás lakással bíró családfenntartó évi 48 q, 2 szobás lakással bíró évi 60 q, családfenntartó évi 42 q, 1 szoba-konyhás munkás évi 54 q, családfenntartó 36 q. Messzebb fekvő községekben lakó munkások évi 36 q-t kapnak, q-ként 20. fill. megtérítés ellenében. A lakásra való szállításért távolság szerint 0,60 P-től 2, 30 P-ig terjedő fuvarmegtérítést fizetnek 6 q-ként. Ki nem vett szénért megtérítés nem jár.	Minden dolgozó és családfenntartó munkás kap szénét és pedig helyben lakó férfiak évi 49 q-t, nők 28 q-t, vidéken lakó férfiak és nők 30 q-t. A szénért a gyárnak q-ként 20 fillért fizetnek.	Minden nős vagy családfenntartó munkásnak van szénjárandósága. A telepen lakók évente 60 q, Borsodnádasd és egyéb községekben lakók évente 45 q szénét kapnak, q-ként 20 fillért. A lakásra való szállítás fuvardíját és a forgalmi adót a munkás fizeti. A járandóságot a munkások mind kiveszik, s így ki nem vételezett szénért történő megtérítés nem fordul elő.

1934	ÓZD	SALGÓTARJÁN	BORSODNÁDASD
TÜZIFÁ	Tűzifát minden munkás kaphat beszerzési ár megtérítése ellenében. Mozdonyvezetők, néhány előmunkás, irdaszolgák, éjjeli őrök, kapusok 2–4 m ³ tűzifát kapnak évente díjmentesen.	Munkás anyagtárral áron kaphat fát.	Tűzifát a munkások csakis anyagtárral áron kaphatnak, amely oly magas, hogy csak igen ritkán vételeznek ki.
VILLANY	Villanyvilágítási kedvezményt kap minden önálló, háztartási vezető nő és családfenntartó munkás. A telepén lakó munkásoknál az áramfogyasztás ingyenes és korlátlan, de lakásokként csak két 40 wattos égőt használhatnak. Az Istenmezején, Kerekhegyen társulati támogatással épült házakban, valamint a községekből /mindkét helyütt villanyóra van/ az áramfogyasztás mérve meg van határozva; az ezenfelüli fogyasztásért fizetni kell.	A gyári és Jónásch-telepi munkások a villanyáramot ingyen kapják. Lakásonként 2 db. 25 wattos erősségű égővel világíthatnak.	Természetbeni világításra a telepi és Nádasd községi munkások tarthatnak igényt. A telepi munkások helyiségenként 1 db. 25 wattos égőt használhatnak. Az áram díjmentes. Nádasd községeben lakóknál lakosonként csak 1 db. 25 wattos égő használata díjmentes. A fogyasztott többlet áramot az Ózdi Vill. Rt.-nek fizetik meg.
FÖLD	Minden telepi munkás kap használatra földet cca 77 négyzetöl kiterjedésben, amelyért külön földbért nem fizetnek.	Földet azok a telepi munkások kaphatnak, akiknek természetbeni lakásukhoz kert nem tartozik. E földekért – amelyek egyenként cca 25 négyzetölet tesznek ki – nem fizetnek semmit.	Csak abban az esetben kapnak földet, ha a telepi lakás mellett szántóföld, vagy kert elterül, amely cca 140 négyzetölet tesz ki. Földjárandóságért a haszonélvezők nem fizetnek.
Egyéb	A munkások a gőzfürdőt 15 filléres ártól, valamint esküvők és keresztek alkalmával a gyári fogatokat óránként 80 filléres ártól vehetik igénybe.	Mozdonyvezetők évenként 49 q ingyen szén és 2 m ³ fát kapnak lakásaikra ki- szállítva.	A rendelkezésre álló három barakkban a munkások éjjeli szállást ingyen kaphatnak, mely barakkokat a társulat fűti, világítja és takarítja.

A táblázatokból kitűnik, hogy a lakbér megegyezett mind a három telepen. Egyszobás lakásért havi 1 pengőt, kétszobás lakásért havi 2 pengőt kellett fizetni. A tüzelő-járandóságban jelentős különbségek mutatkoztak. Ózdon és Borsodnádason több szemet kaptak, mint Salgótarjában, és Ózd volt az egydéli telep, ahol „bizonyos előmunkások” ingyenesen tüzfát is kaphattak, a többi helyen beszerzési áron juthattak hozzá a lakosok. Miután Ózd volt a legnagyobb ipartelepe a vállalatnak, érthető, hogy ott voltak a legdifferenciáltabb viszonyok is. A tüzelő lakásonként, szobánként és a munkahelyi hierarchiában elfoglalt rend szerint is szabályozva volt. Ezzel szemben Salgótarjában és Borsodnádason csak azt vették figyelembe, hogy hány szobát kell fűteni vele egy szezonban. Bár az áram mind a három telephelyen ingyenes volt, a villanyvilágítást már eltérő módon szabályozták: Ózdon két darab 40 W-os égőt használhattak lakásonként a munkások, Salgótarjában két darab 25 W-os égőt, Borsodnádason pedig mindössze egy darab 25 W-os égőt. A lakásokhoz tartozó földterület nagyságában is különbségek mutatkoztak. Ózdon minden telepi munkás körülbelül 77 négyszögöl földet kapott, Salgótarjában csak azok kaptak kb. 25 négyszögölnyi földet, akiknek a lakásukhoz nem tartozott külön kert, Borsodnádason pedig csak abban az esetben kaphattak földet a munkások, ha az közvetlenül a telepi lakás mellett terült el, ebben az esetben viszont akár 140 négyszögölon is gazdálkodhattak.

Munkakörülmények az acélgyárban

Fontos kérdés, hogy a felsorolt javadalmazásért mennyit és milyen munkakörülmények között kellett dolgozniuk. Bár a Rimamurányi vállalatnál a 8 órás munkaidőt az 1918. december 19-én kelt 91. sz. rendelet, valamint az 1919. január 11-én kelt 11. számú végrehajtási utasítás alapján szabályozták,²⁰¹ a két világháború közötti időszakban bizonyos területeken megmaradtak a 12 órás műszakoknál.

Ózdon 1938-ban már általános volt a 8 órás munkaidő és ezt csak kivételes esetekben lépték túl. Ugyanekkor Salgótarjában volt olyan üzemegység, például a műhely, ahol heti 48 óra helyett 58 órát dolgoztak. A nyolcórás munkaidőt a salgótarjáni üzemben 1939 elejére sikerült minden területen bevezetni.²⁰² A megszakítás nélkül dolgozó üzemekre nem vonatkoztak az ünnepnap munkaszünetéről szóló előírások sem, az ünnepnap vagy vasárnap végzett munkát mint túlórárt felüldíjazták. A túlóráért, vagyis azokért az órákért, melyek a napi 8 vagy a heti

²⁰¹ MNL OL Z 371 121. cs. 1937. december 16. Kollektív szerződés a „szlovenszkói” bánya és kohóvállalatok szövetségének közreműködésével a Rimamurány Salgótarjáni Vasmű R.t. bányagazgatósága, valamint a pozsonyi kerületi bányatanács részvételével a csehszlovák bányászok szövetsége között. I. Munkaidő.

²⁰² MNL OL Z 371 52. cs. Heti jelentések, 1939. március 2. hete.

48 órás munkaidőt meghaladták, külön pótlékot fizettek, nevezetesen: köznakon 25, vásár- és ünnepnapokon pedig 50%-át a normál órabérnek.²⁰³

A fizetett szabadságról az 1921. évi július hó 1-jén kelt 262. sz. törvény alapján rendelkeztek,²⁰⁴ melynek értelmében a munkásnak joga van 1–5 évig terjedő alkalmaztatás esetén 5 napi szabadságra, 5–10 év után 7 nap szabadságra, 10–15 év munkaviszony elteltével 10 nap szabadságra, 15 évet meghaladó alkalmaztatás esetén 12 nap szabadságra. A munkás legkevesebb 2 heti foglalkoztatás után igényelhetette legfeljebb 1 heti bérét, akkor is, ha személyét érintő fontos okból munkát nem végezhetett, amennyiben ezt szándékosan vagy súlyos gondatlansággal nem maga idézte elő; ilyen súlyos ok lehetett a feleség szülése, temetés, esküvő vagy sorozás.

Az interjúalanyok véleménye szerint a munkakörülmények hasonlóak voltak, mintha „a Pokolban” kellett volna dolgozniuk a munkásoknak. Az izzó acél iszonyatos hőséget teremtett nem csak a kohókban, de a hengerművekben és a kovácsológyárban is. Minimális védőfelszerelés mellett, mondhatni pusztá kézzel, egyszerű kézi szerszámokkal formázták az acélt, egyedül az emberi erővel megmozdíthatatlan súlyok mozgatására használtak darukat. Nagy Péter az ózdi munkások munkakörülményeit vizsgálva megállapította, hogy a kohászok közül sokan szemidegsorvadásban szenvedtek, aminek következtében elvesztették látásukat.²⁰⁵

Bár hasonló adatokra Salgótarjánnal kapcsolatban nem bukkantam, mégis itt is feltételezhető az említett nagy hő következtében fellépő egészségkárosodás, mert a kórház rendszeresen rendelt a szemüvegek mellett műszemgolyókat is.²⁰⁶ Az interjúk során sajnos nem sikerült információt szerezni arról, hogy minek következtében veszíthették el az acélgári dolgozók a szemük világát, munkahelyi balesetekkel kapcsolatban egyedül egy meleghengerműben történt esetet említették, hogy valakit „megfogott a tüzes kígyó” és utána lesántult.²⁰⁷ Ez a baleset az acél hengereleése közben következett be, ugyanis a hengersoron áthaladó izzó „acélkígyót” a hengersor végén egy nagy fogóval az ún. fordító egy határozott és gyors mozdulattal megfordítva visszahelyezte a hengerek közé, hogy ismét áthaladva a soron kisebb átmérőjű és egyre hosszabb végtermék legyen. Ha nem sikerült időben megfognia, vagy a hengerek között folyamatosan előrehaladó néhez, izzó vas kicsúszott a fogóból, akkor a munkáshoz érve életveszélyes égési sérülést okozott. Komolyabb betegségek, illetve testi fogyatékoságok közül az

²⁰³ MNL OL Z 371 121. cs. 1937. december 16. II. Vasár- és Ünnepnapok munkák, túlórázás.

²⁰⁴ MNL OL Z 371 121. cs. 1937. december 16. III. Fizetett szabadság.

²⁰⁵ NAGY P. 2016. 202.

²⁰⁶ Például: MNL OL Z 371. 62. cs. S–45/3. 1939. június 12. Az RMST salgótarjáni kórházának gyógyszer, kötszer és segédeszköz megrendelése.

²⁰⁷ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2014).

emlékezet egy angolkóros kisleányt őrzött meg, illetve három vak, vagy legalábbis nagyon gyengén látó embert. Interjúalanyaim a három vak közül az egyikről tudni vélték, hogy még az első világháborúban sérült meg, a másik kettőről nem tudták megmondani, hogyan veszítették el a látásukat. Mind a három látássérültet teljes munkaidőben foglalkoztatta a gyár. „*Volt két vak, azok dolgoztak a gyárban, jöttek mindig a Liptay-sorról és szöveget pakoltak a szögpakolóba. Szöveget raktak össze csillékre, vagonokba. Foglalkoztatta őket a gyár napi 8 órában, és késő délután karon fogva mentek a kaszinóba, bottal jártak, úgy emlékszem.*”²⁰⁸ A második világháború előtt többnyire védőfelszerelés nélkül dolgoztak az üzemrészegekben. Beszélgetőpartnereim hanghordozásából és gesztusaiból arra következtettem, hogy ha volt is védőfelszerelés, valamiféle férfiúi virtusnak számított, hogy nem használták.²⁰⁹

A budapesti királyi kerületi iparfelügyelőség rendszeres gyárvizsgálatot tartott Salgótarjánban is. 1937. október 26-án²¹⁰ például alapvetően jónak találta a munkakörülményeket a salgótarjáni üzemben, de még így is 17 pontban kért jövőbeni intézkedést a hiányosságokkal kapcsolatban. Munkavédelmi szempontból többször kifogásolta, hogy a gépek közelségére, működés közbeni veszélyeire ki kell helyezni figyelmeztető táblákat, valamint a 13. pontot grafitceruzával aláhúzva nyomatékosította: „*A munkások részére több zuhanyfürdő, mosdó és öltöző építendő, melyek előzetesen a kir. ker. iparfelügyelőségnél bemutatandók.*” A vállalat a lehető leggyorsabban intézkedett ez ügyben: az újabb üzemfürdők tervei még abban az évben elkészültek, kialakításukra pedig 38 000 P költséget terveztek be, továbbá 12 700 P költséget szántak a vasöntödei fürdő megvalósítására.

Összegzés

Mindent egybevetve a salgótarjáni acélgyárban dolgozni nagyon nagy koncentrációt és fizikai állóképességet igénylő, balesetveszélyes és kimerítő munka volt. Munka után a vállalat lehetőséget teremtett a rekreációra, pihenésre és revitalizációra. A munkásokat összetett kapcsolat fűzte a gyárhoz. Részben

²⁰⁸ „*Azt, hogy Nagypám hol kezdett el dolgozni nem tudom, de a balesetéig a meleghengersonon dolgozott 2x12 órában. Egy esetben későn lépett ki a hurokból és a tüzes kigyó – megfogta a térde alatt. Gyógyulása után haláláig a ládagyárban dolgozott.*” Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2014).

²⁰⁹ Az üzemi baleseteket a halotti anyakönyvekben nem vizsgáltam külön. Nagy Péter viszont ózdi kutatásaiban évi minimum egy, maximum tíz halálos balesetet említ az általam vizsgált időszakra vonatkozóan. Hasonló lehetett a helyzet Salgótarjánban is. NAGY P. 2016. 204.

²¹⁰ MNL OL Z 371 61. cs. Adó, illeték, segély ügyek, 1937. október 26.

mint munkás és munkáltató, részben mint bérlő és háztulajdonos álltak szerződéses viszonyban egymással. Beteg- és balesetbiztosítással, nyugdíjintézzettel, vállalati üdülőkkel, kórházakkal, árvaházzal, továbbá nyugdíjas teleppel állt a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. a munkásai, tisztviselői és családjaik rendelkezésére. Országos szinten a kötelező biztosítás megvalósulása és a munkavállalók, illetve a szakszervezetek problémáinak jelentkezése azt jelezte, hogy Magyarország is belépett a Bódy Zsombor által a „társadalom korának”²¹¹ aposztrofált szakaszba.

Képzés és nevelés a gyár vonzásában

Az elemi iskolák megszervezése a kolónián

A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. minden ipartelepén nagy gondot fordított az oktatási intézmények kiépítésére, a saját elemi iskolától kezdve a saját iparostanonc-iskolán át a város polgári és középiskolájának támogatásáig bezárólag. A vállalati brosúra szerint azért, hogy

„...magának értelmes és erkölcsös munkásnemzedéket neveljen, másrészt, hogy megfeleljen ama kötelezettségnek is, mely a társulatra, mint a magyar közgazdasági élet egyik tekintélyes tényezőjére erkölcsi és nemzeti szempontokból háramlík. [...] A társulat iskolái az 1868. évi XXXVIII. és az 1884. évi XVI. törvénycikk alapján nyilvános joggal felruházott, kizárólag magyar tanítási nyelvű magániskolák.”²¹²

1866-ban Nógrád megye 444 lakott helységének 275 népiskolája volt, melyek mindegyikét a nagyobb egyházak tartották fenn: 173 római katolikus, 87 evangélikus, 11 református és 4 izraelita.²¹³ A tanítók jelentős részének nem volt megfelelő képesítése, habár báró Eötvös József népoktatási törvénye, az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk²¹⁴ országos szinten elrendelte a tanítóképzők felállí-

²¹¹ BÓDY ZS. 2004. 28.

²¹² RIMA 1913. 11.

²¹³ A vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett, hatodik, 1875/6 évi jelentése. Budapest, 1878. 9. Budapesti Közlöny.

²¹⁴ 1. § „Minden szülő vagy gyám, ide értve azokat is, kiknek házában gyermekek, mint mestertanítványok vagy házi szolgák tartatnak, kötelesek gyermekeiket vagy gyámoltjaikat (ha nevelésökről a háznál vagy magán tanintézetben nem gondoskodtak)

tását és a 6–12 éves gyermekek számára kötelező 6 osztályos, mindennapi elemi iskolai képzést, a ráépített 3 évfolyamú ismétlő iskolai oktatással együtt. Szintén ebben a törvényben tették lehetővé népiskolák alapítását – a községek és az egyházi felekezetek mellett – immár az ipari társulatok számára is.

A Salgótarjáni Vasfinomító Társulat (a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. egyik elődvállalata) 1870 októberében nyitotta meg elemi népiskoláját, 25 tanulóval és egyetlen oktatóval.²¹⁵ Az 1881-ben megalapított Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. összefogta az elődvállalatok (Murányvölgyi Unió, Rimavölgyi Coalitio, Salgótarjáni Vasművelő Egyesület) különböző telepeken létesített, saját fenntartású iskoláit, továbbá megszervezte az iparostanonc-képzést és az iparostanonc-iskolákat. Utóbbiakat az elemi iskolákkal együtt öt kerületre osztotta fel. Minden kerület ügyét a főfelügyeletet gyakorló társulati vezérigazgatóság által kinevezett, illetve a munkások által választott tagokból alakult iskolaszék intézte. Az alábbi táblázat tartalmazza az 1913-ban vállalati fenntartásban lévő oktatási intézményeket tankerületenkénti megosztásban.²¹⁶

nyilvános iskolába járatni, életidejük 6-ik évének betöltésétől egész a 12-ik, illetőleg 15-ik év betöltéséig.” 16. § „Magán egyének és társulatok is állíthatnak fel elemi és felső népiskolákat, polgári iskolákat és tanító-képezdéket, ha a) a magán egyének az általuk nyitni szándékolt tanfolyamra oklevéllel képesítvők, vagy azon téren működésük folytán mind a tankerületi iskolai tanács, mind a kormány tudomása szerint közelismerést vivtak ki; b) a társulatok a kormánynak eleve bejelentett alapszabályaik szerint kifejezetten e célra is alakultak.” 81. § „Az állam az ország különböző vidékein 20 tanítóképezdét állít fel.” 82. § „A képezdének egy gyakorló iskolával kell összekötve lenni, melyben a növendék-tanítók gyakorlatilag képeztethessenek.” 83. § „A tanítózethoz legalább 2 holdnyi kertnek kell csatoltatni, hogy a növendékek a földművelésben, a gyümölcs- és szőlőtermesztésben, gyakorlati oktatást is nyerjenek.” 84. § „A tanári személyzet egy igazgató tanárból, legalább két rendes s egy segédtanárból és a gyakorló iskolában működő egy tanítóból áll.” 85. § „A rendes tanárok fizetése 1000 frt és 100 frt szállásbér. Ezen felül az igazgató tanár az igazgatói teendőikért 200 frt tiszteletdíjat kap. A segéd tanár fizetése 450 frt, az iskola épületében lakás fűtéssel és a köztartás asztalánál szabad étkezés. A gyakorlati iskola tanítójának fizetése lakáson kívül 700 frt.”

²¹⁵ MNL NML VIII. 332. g1. Salgótarjáni acélgyári elemi iskola iratai, 1893–1924. Az acélgyári elemi iskola megnyitása, 1870.

²¹⁶ RIMA 1913. 13–14. A táblázatban látható közös fenntartású iskolákon kívül a Korompa községben létrehozott, a gyár közelében létesült állami elemi népiskola fenntartási költségeihez a vállalat 1913-ban 6000 koronával járult hozzá.

5. táblázat

	ELEMI ISKOLÁK	IPAROSTANONC-ISKOLÁK
I. SALGÓTARJÁNI KERÜLET (Nógrád megye)	– Salgótarjáni acélgyár: 6 tanterem – Salgó kőszénbányatelep: 2 tanterem	– Salgótarjáni acélgyár – Salgó kőszénbányatelep
II. ÓZDI KERÜLET (Borsod megye)	– Ózdi vas- és acélgyár: 15 tanterem – Nádasdi lemezgyár: 3 tanterem – Bánszállási kőszénbányatelep: 2 tanterem – Járdánházi kőszénbányatelep: 1 tanterem – Somsályi kőszénbányatelep: 2 tanterem	– Ózdi vas- és acélgyár – Bánszállási kőszénbányatelep – Borsodnádasi lemezgyár
III. LIKÉRI KERÜLET (Gömör megye)	– Likéri kohótelep: 5 tanterem – Rimabrézói község: 1 tanterem – Nyusta község: 3 tanterem	– Likéri kohótelep
IV. VASHEGYI KERÜLET (Gömör megye)	– Vashegyi vasbányatelep: 2 tanterem – Szirk község: 2 tanterem – Turcsok község: 2 tanterem – Rákos község: 1 tanterem – Rákos vasbányatelep: 2 tanterem – Nandrás község: 1 tanterem	–
V. LUCABÁNYAI KERÜLET (Abaúj-Torna megye)	– Lucabánya-telep: 1 tanterem – Alsószalánki bányatelep (Hernádvölgyi Magyar Vasipar Rt.-vel közös fenntartás): 3 tanterem – Zólyom („Unió” Lemezgyár Rt.-vel közös fenntartás): 2 tanterem	– Zólyom („Unió” Lemezgyár Rt.-vel közös fenntartás)

Balázs László kutatásai alapján Salgótarjában a tankötelezett korú gyermekek beiskolázása nagyon sikeres volt, jóval sikeresebb, mint országos vagy megyei szinten.²¹⁷ Mindehhez jelentősen hozzájárult az acélgyár iskolája is. A gyárnál szigorúan vették a törvény rendelkezéseit és pontosan számon tartották a tanköteles

²¹⁷ BALÁZS L. 1978. 144.

korú gyermekeket. Még azokról a tanköteles korúakról is vezettek nyilvántartást, akiknek apjuk gyári alkalmazott volt, de valamilyen oknál fogva más iskolában vagy más helységben tanultak.²¹⁸ Egy 1905-ös újságcikkben megjelent, hogy az acélgyári elemi iskolába több tanuló járt, mint a város többi iskolájába összesen. Ez alapján az acélgyári iskolába iratkozott 509 tanuló, a polgáriba 253, az izraelita iskolába 123, az üveggyári iskolába 50-60 tanuló, az evangélikus iskolába 35-40 tanuló. Volt a településen egy római katolikus iskola is, de a cikk nem közölt róla adatokat, mert lapzártakor még folytak a beiratkozások.²¹⁹ A tanulók létszáma folyamatosan emelkedett: az 1937–38-as tanévben összesen 684 beiratkozott tanulója volt az acélgyári iskolának.²²⁰

A tanulók anyanyelvi megoszlásával Balázs László foglalkozott részletesen.²²¹ Az 1879. évi népoktatási törvény kötelezővé tette a magyar tanítási nyelvet, és a nem magyar anyanyelvű tanítókat arra kötelezte, hogy 4 éven belül sajátítsák el a magyar nyelvet. Bár az acélgyári iskolában már az 1879. évi törvény előtt átálltak a magyar tanítási nyelvre,²²² elősegítve ezzel az idegen nyelvű lakosság asszimilációját, még a századforduló tájékán is majdnem azonos volt a magyar és idegen nyelvű tanulók aránya. Az 1920-as évektől kezdve mutatnak kizárólag magyar anyanyelvű tanulókat a statisztikák és felvételi naplók.²²³ (6. ábra.)

Az acélgyári elemi iskola épülete már az első világháború előtt szűkösnek bizonyult, és bár megfogalmazódott az igény egy az ózdihoz hasonló modern iskola építésére, az első világháború elhúzódása hosszú időre elnyújtotta a tervek megvalósítását is. Végül 1928-ban Marshalkó Béla okleveles építész kapott megbízást az új iskola építészeti tervének és műszaki leírásának kidolgozására.²²⁴ A kivitelezést Prokisch János építészre bízták.

Az új iskolát, amely alig egy év alatt épült fel 800 ezer pengő költséggel, 1929. november 5-én avatták fel és adták át a tanulóközönségnek. Röder Alfréd²²⁵ egykori tanító írta le az új iskola átadónapságának részleteit. Ezek szerint a Ri-

²¹⁸ MNL NML VIII. 332. g1. Salgótarjáni acélgyári elemi iskola iratai, 1893–1924. Az RSV RT iskoláinak értesítője az 1894/95. tanévről és a tantestületi jegyzőkönyvek tanulói létszámkimutatásai az egyes tanévek elejéről.

²¹⁹ *Salgótarjáni Lapok*, 1905. szeptember 10.

²²⁰ MNL OL Z 371 63. cs. folio 140–146. Jegyzőkönyv, 1937. április 28. Az acélgyári iskola tanulói létszáma. Ezen felül a salgóbányai társulati iskolába 173 tanuló járt.

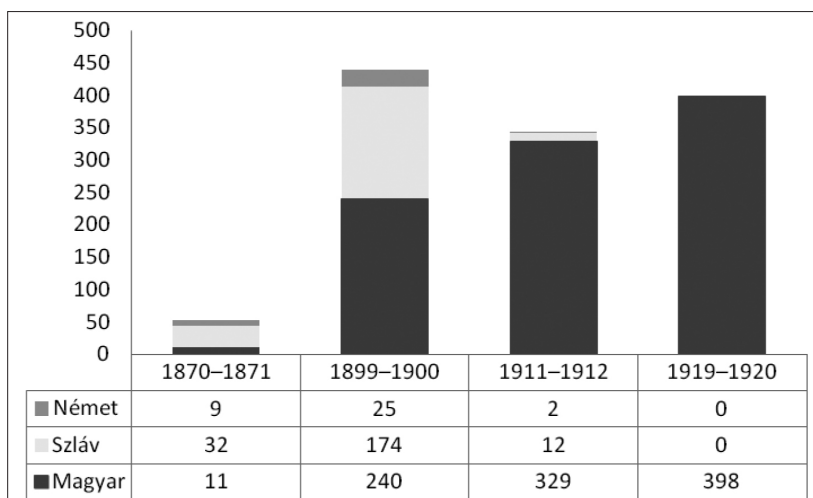
²²¹ BALÁZS L. 1978.

²²² Az RSV RT. iskoláinak fejlődésére vonatkozó adatok. 1870–1896. Friedler-nyomda, Salgótarján, 1896. Idézi: BALÁZS L. 1978. 143.

²²³ Az adatokat Balázs László publikációjából vettem. Uo. 149.

²²⁴ MNL NML V. 183. Salgótarján város polgármesterének iratai, 11896/1929. Az új acélgyári elemi iskola építészeti terve.

²²⁵ MNL Z 371 63. cs. Röder Alfréd leírása az avatónapságról a vezérigazgatóság irattára részére, 1929.

6. ábra. Az acélgyári elemi iskola tanulóinak anyanyelv szerinti megoszlása a különböző tanévekben.

mamurányi úton árvalányhajás cserkészek, darutollas leventék és ünneplőbe öltözött iskolás gyermekek sorakoztak fel tanítóikkal együtt. Az új iskolaépületet is zászlókkal és virágokkal díszítették. A vezérigazgatóság Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi minisztert kérte fel az új iskola átadására. A miniszter megérkezését fél tizenegykor hármás kürtszó jelezte. Ezt követően a feldíszített tornateremben először Traum Péter plébános mondott imát, majd Szabó Dezső református és Csengődy Lajos evangélikus lelkész beszéde következett. Mindhárman megáldották az új iskolát. A „lélekemelő” ünnepélyt az acélgyári dalárda és zenekar műsora zárta, melynek keretében elsőként a *Magyar Hiszekegyet*, befejezésül pedig a *Himnusz*t adták elő. Az új iskola épülecsoportjának homlokzat-hossza 74 m, teljes magassága a toronnyal 27 m volt. Kerekén 1931 négyzetméternyi területen áll, mind a mai napig.²²⁶ A tető „Reform” típusnevű lemezborítást kapott, ami a vállalat borsodnádasi lemezgyárában készült.

A főépület az alábbi fontosabb helyiségeket foglalta magában: 10 tanterem, 1 rajzterem, 2 kézimunka-terem, 1 fürdő, 2 cserkész- és 2 leventeotthon, igazgatói iroda, tanácsterem, 2 szolgálat és 3 szertárhelyiség. A csatlakozó tornatermi épületben egy előcsarnok, egy öltöző 6 fajanszmosdóval, erkély tűzbiztos vetítőfülkével és 2 szertár volt található. A 260 léghőméter űrtartalmú tanteremek maximálisan 54 tanulóra voltak tervezve. Minden tanterem bútorzata azonos volt: 27-27 db öntöttvas-állványú fapad, billenő ülőlappal, dobogó, kétrészes lehúzható tábla, tanítói asztal két székkal és szekrény. A fürdő a főépület alagsorának kö-

²²⁶ Jelenleg a Petőfi Sándor Általános Iskola működik benne.

zépén helyezkedett el, medencéje és falai 2 m magasságig fehér fajanszcsempével voltak burkolva. A vizet 18 db zuhany szolgáltatta automatikus melegvíz-szabályzó csapokkal. Az egész épületet gőzzel fűtötték. A nagyméretű radiátorok mind a tantermek, mind a folyosók fűtését biztosították. Az épületnek kettős vízszolgáltatása volt: ivásra és fürdésre a gyártelep vízvezetékéből, öblítő- és haszonvíz céljaira a padlástéren elhelyezett nagy tartályokból kaptak vizet. Az időjelzés elektromos központi órával történt, mely össze volt kapcsolva a toronyban elhelyezett 4 órával és a csengőszerkezettel is.²²⁷ Minden tanteremben volt hangszóró-konnektor, ahová a későbbiekben fel is szerelték a hangszórókat, melyek a tanácsteremben elhelyezett „Telefunken” rádiókészülékhez voltak kapcsolva.²²⁸

Az iskolát a telep más részeihez hasonlóan a gyár tartotta karban és tisztán.

„A keresztapám volt az egyik pedellus a lányoknál. Ő erdélyi származású volt. Mikola bácsi a fiúknál. Keresztanyám délután takarított, ugyanúgy Mikola bácsi felesége is. Aztán délután Röder Alfréd iskolaigazgató úr ment végig a vajszinű bőrkesztyűjében az iskolán, és még a sarkokba is benyúlt a folyosón a fogasok fölött, a kis polcon, ahová a kalapokat tették a gyerekek, hogy kellő tisztaság van-e. Hogyha poros lett a kesztyű, megdörögta a keresztanyámékat. Többször nem kellett elmondania. Emlékszem, hogy szegénykék úgy sodorták a rongyot, mint a fültisztítót, hogy a sarkokat is kitakarítsák. És amikor tangópasztával kenték a parafa parkettát a tornateremben! A rugalmasságánál fogva nem csinálta ki a bokaizületet, azért volt jó és úgy csillogott! Gyönyörű szép szemléltető képek is voltak a falon, elsősorban történelmi képek, kb. 1 méterszer 80 cm-esek. A fáraók koráról, a Római Birodalomról. Amíg keresztanyám takarított, én körbeültem a négy falat és néztem őket. A nagyobbaknál természettudományos képek is voltak, emberi test, virágok, állatok. Volt benne könyvkötő műhely, gyönyörű tornaterem, melegített vizű uszoda, körbe párkány, hogy ülni is lehetett, fehér csempével... úgy emlékszem.”²²⁹

²²⁷ MNL OL Z 378 2. cs. Szociális Osztály, 1929. Az új vállalati elemi iskola műszaki leírása és felszerelése.

²²⁸ BALÁZS L. 1979. 125.

²²⁹ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2014). A visszaemlékezésben említett szemléltető ábrák és képek (12 db) 1937-ben érkeztek az iskolába, a régiiek cseréjeképpen. MNL OL Z 371 63. cs. St.–47/1. t. Iskolaszéki ülések, jegyzőkönyvek, 1937–38.

Az iparostanonc-iskola megalapítása

Az ipari szakiskolák kiépítése Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter személyéhez köthető, ám létrehozásuk gondolata már Eötvös József minisztersége alatt felmerült, aki, hogy a tervezett iskolaelétesítés szakszerűen folyjék, Horváth Ignác műegyetemi tanárt Bajorországba küldte az ipartanodák tanulmányozására. Trefort Ágoston az iparostanoncok iskoláztatását a népoktatási törvényhez hasonlóan szigorúan végre kívánta hajtatni. 1882-ben kiadta *Az iparostanulók iskolai szervezete* című szabályzatot. Az iskolák e szerint három évfolyamúak, tantárgyaik pedig a következők voltak: szabadkézi és mértani rajz minden évfolyamon hetenként 3-3 órában, olvasás és fogalmazás 2-2 órában, számtan és mértan 2-2 órában. A három évfolyam mellett egy előkészítő osztály szervezését is előírta a szabályzat. Trefort az iparostanulók tanítását a népoktatási törvényben előírt ismétlő iskolai oktatástól külön akarta választani. Az 1884. évi XVII. Ipartörvény²³⁰ egyik legfőbb célja az volt, hogy az iparszabadság teljes megóvása mellett a tanoncokat megfelelő oktatásban részesítsék.

Salgótarjában a szakemberképzés kezdetét az iparostanonc-iskola 1889-es megnyitása jelentette.²³¹ Porázik György, a tantestület elnöke (igazgató-tanító volt 1870–1925 között) felkérte Gergely János tanítót, hogy készítse el az ipariskolai tantervre vonatkozó javaslatát, amely 1889. március 30-án el is készült.²³² Lényege a következő volt: a gyárban foglalkoztatott iparostanulók hetenként 3 alkalommal kötelesek voltak az iskolát látogatni, a beírt tanulók felvételi vizsga alapján két csoportba, előkészítőbe és haladóba tartoztak. Akik a népiskola hat osztályát nem végezték el, vagy ha elvégezték is, de a felvételi vizsgán az olvasásban és az írásban gyengén teljesítettek, azok az előkészítő osztályba, a többiek pedig a hala-

²³⁰ 60. § „Gyermekek, kik életük 12-ik évét még be nem töltötték, tanonczokul fel nem vehetők.” 62. § „Az iparos köteles: *a)* tanonczát azon iparágban, melyet üz, kiképezni, jó erkölcsre, rendre és munkásságra szoktatni; *b)* időt engedni és felügyelni arra, hogy a tanoncz vallása ünnepnapjain az isteni tiszteletet látogassa; *c)* tanonczát az iskolába járásra, ott, a hol tanoncziskola van, a tanoncziskolába járásra szorítani; *d)* ha a tanoncz háznépéhez tartozik, betegség esetében ápolásban részesíteni; *e)* a szülőket, illetőleg a gyámot és ha még iskolaköteles, a tanítót is a tanoncz megbetegedéséről és egyéb őket érdeklő fontosabb esetekről értesíteni.” 80. § „Oly községben, a hol legalább 50 tanoncz van és e tanonczok számára külön iskola nincs, köteles a község a tanonczok tanításáról külön tanfolyam berendezése által gondoskodni.” 81. § „A tanonczok oktatására a polgári és elemi iskolák helyiségei, taneszközei és tanítószemélyzete használható fel.” 82. § „A tanoncz mindaddig, míg tanideje az iparosnál tart, köteles ily iskolába járni.”

²³¹ BALÁZS L. 1980. 162.

²³² MNL NML VIII. S 610. A Salgótarjáni Acélgyári Fémipari Szakirányú Iparos tanonc iskola iratai, 1889–1949. Gergely János tantervjavaslat, 1889. március 30.

dó osztályba kerültek. A megjelölt tancélok a következők voltak: a legegyszerűbb ipari és kereskedelmi ügyiratok fogalmazása, a fő- és segédkönyvek szerkesztése és vezetése. Ezen felül célként szerepelt a népiskola V–VI. osztályában tanultaknak a kibővítése, a közönséges és tizedes törtekkel való számolás, a kamatszámítás, a hármasszabály, társaság és vegyítésszabály elsajátítása, az egyszerűbb mérések elvégzése, a testek felületének és űrtartalmának kiszámítása, továbbá a mértani idomok rajzolása, különös tekintettel a gyakorlati alkalmazhatóságra.

A társulat műszaki vezérigazgatóságának rendelete folytán, ipariskolai tankötelezettségük időtartama alatt a tanulók nagyobb részt a legkönnyebb gyári munkánál, a szegcsomagolóban voltak alkalmazva. A gyári munkába való felvételnél mindenkor tekintetbe vették a tanulók szellemi és testi fejlettségét, és csak olyan gyermekeket alkalmaztak, akik iskolai kötelezettségüknek eleget tettek. Iparostanoncnak csak a 12. életévüket betöltött, s az elemi iskola 6 osztályát elvégzett tanulókat vettek föl, illetve felvehetőek voltak az 5. és kivételes esetben a 4. osztályt jó eredménnyel elvégzettek közül azok, akik betöltötték a 13., illetve a 14. évüket. „Az iparosiskolát végzett növendékek még azután is éveken át iskolai nyilvántartás és felügyelet alatt állnak s tanúsított szorgalmuk és erkölcsi viselkedésüknek megfelelően – 200 koronáig terjedő – jutalomban részesülnek.”²³³ Igazolatlan hiányzás esetén a büntetés különböző fokozatait alkalmazta az iskolaszék: szóbeli figyelmeztetés, a szülők beidézése, a tanuló elzárása, pénzbírság. Az iskolából történő kicsapást vonhatta maga után a durva fegyelemsértés, amint azt három tanonc példája mutatja, akiket szüleikkel együtt beidézték, és a tanoncszerződésük felbontását követően azonnal le is számoltattak. A durva fegyelemsértés esetükben nem volt más, mint „ellógott” rajzórák pótlásának megtagadása.²³⁴

A jó magaviseletű és szorgalmas tanoncokat kezdettől fogva jutalmazta a vállalat. 1939-ben például a IV. osztály legjobb eredménnyel végzett tanulóját, egy sodronygyári tanoncot az iskolaszék költségére 25 pengő jutalomban részesítettek.²³⁵ Csak összehasonlításként, ennyi pénzért megközelítőleg 150 órát kellett dolgoznia a szegcsomagolóban. A tanulásban és magaviseletben kitűnt tanoncok jutalmazásának általános formája volt a műhelymunkára, vagy béremelésre, vagy mindkettőre való felterjesztés.

Oktatók és tanítók

Az elemi iskola és az iparostanonc-iskola nem csupán közös igazgatás alatt, közös épületben és közös költségvetéssel működött, hanem az oktatóik is azonosak

²³³ RIMA 1913. 12.

²³⁴ Idézi: BALÁZS L. 1980. 162.

²³⁵ MNL OL Z 371 113. cs. Személyzeti ügyek, 1939. Iparostanoncok vállalati jutalmazása.

voltak. Képesítés nélküli tanító sohasem dolgozott a társulati iskolában. Ha üres állás betöltésére alkalmas személyeket kerestek, nem kerültek szóba felekezeti szempontok, csak és kizárólag szakmaiak. A vezérigazgatóság álláspontja a következő volt: „... *társulati tanítók alkalmazásánál nem a vallás, hanem kizárólag a szakbeli képesítés lehet csak a mértékadó; nem helyes s nem is szabad tehát felekezeti szempontokat belevonni oly térre, a hol azoknak semmiféle jogosultságuk nincsen. – Tessék ezt a jövőben szem előtt tartani.*”²³⁶ 1936-ban, amikor a tanonciskola már évek óta magas színvonalon működött, és a tanítói is rendelkeztek különböző tanonciskolai képesítésekkel, a VKM 4504/1936. sz. rendeletében közölte, hogy az acélgári iparostanonc-iskolát a szakirányú iskolák közé sorolta, minél fogva minden felsőbb jóváhagyást igénylő ügy elintézésére a tankerületi főigazgató lett az illetékes. Ettől kezdve az iskola neve Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Fémipari Szakirányú Iparostanonciskola lett.²³⁷

A tanítók kezdetben nem kaptak külön díjazást a tanonciskolai oktatásért. 1927. január 1-től, a pengő bevezetése után, óránként 1 pengő illetve meg őket, amely igen jelentős órabérnek számított, hiszen ebben az évben egy kiemelkedő szakmunkás sem keresett többet 90 fillérenél óránként.²³⁸ Az acélgári tanítókat a számottevő bérezés mellett megillette a szolgálati lakás és a természetbeni járandóságok is, úgymint a térítésmentes villanyáram és a tüzelő-járandóság.²³⁹

A Rimamurányi vállalat salgótarjáni telepén alkalmazott tanítók bérezése a kezdetektől fogva az országos átlag fölött volt. Amikor a 19. század végén a tanítók országos mozgalmat indítottak, hogy minimális bérüket felemeljék évi 400 forintra, a salgótarjáni acélgári iskola tanítói nem voltak rászorulva, hogy csatlakozzanak az elégedetlenkedők táborához, hiszen a három tanító fejenként évi 700 forintot keresett, a főtanító Porázik György pedig 1100 forintot.²⁴⁰

A világháború idején a tanítók részére is rendszeresítették a drágasági pótlékot, sőt, 1917 májusától a kétszeresére emelték annak összegét, s egyúttal a női tanítók 20 éven aluli gyermekeik után 100–100 korona pótlékot kaptak negyedévenként. Ugyanez vonatkozott a hadba vonult tanítók családjaira is.²⁴¹ A tanítók gyermeksegélyezési pótlékát – amely a gyermek 25 éves koráig járt – folyamatosan kiigazították az inflációnak megfelelően. 1919-ben Kemeth Lajos gyermek-

²³⁶ MNL NML VIII. 332. g1. Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Salgótarjáni Kerületi Iskola Szolgálati Jegyzőkönyve, 1910.

²³⁷ BALÁZS L. 1980. 172.

²³⁸ MNL OL Z 371 72. cs. Munkabérkimutatások, 1914–1938.

²³⁹ MNL NML VIII. 332. g1. RSV RT Salgótarjáni Kerületi Iskola Szolgálati Jegyzőkönyvei, 1890.

²⁴⁰ MNL OL Z 371 72. cs. Munkabérkimutatások, 1914–1938.

²⁴¹ MNL NML VIII. 332. g1. RSV RT Salgótarjáni Kerületi Iskola Szolgálati Jegyzőkönyvei, 1917.

segélye 125 K, Barthó Dániel 375 K, Schönk Gusztáv 125 K volt.²⁴² 1919. március közepén ismét rendezték a társulati tanítók fizetését, melynek mértékét úgy szabták meg, hogy 30%-kal haladja meg az állami tanítók fizetését.²⁴³ Ez a jövedelemkülönbség a későbbiekben is fennmaradt. Balázs László összehasonlította tanulmányában az állami és a salgótarjáni acélgyári tanítók jövedelmét és megállapította, hogy az 1920-as évek derekán a társulati oktatók az állami alkalmazásban álló kollégáik fizetésének közel a dupláját keresték meg.²⁴⁴ Balázs eredményeit a saját kutatásaimmal is megerősíthetem.

A salgótarjáni acélgyári telepen a tanítói fizetések az 1921. évben a következőképpen alakultak:²⁴⁵

6. táblázat

NÉV	ÉVI FIX	VEZETŐ TANÍTÓI DÍJ	HAVI DRÁGASÁGI PÓTLÉK
Porázik György igazgató-tanító	8800 K	1200 K	805 K
Kmeth Lajos rendes tanító	8800 K	–	715 K
Barthó Dániel	7200 K	–	585 K
Billeter Tivadar	5800 K	–	520 K
Schönk Gusztáv	4800 K	400 K	435 K
Framberger Jakab	3600 K	–	345 K
Schmell Gy. Arnold	4400 K	–	395 K
Paksy Árpád	3200 K	–	305 K
Mánczos Margit	3600 K	–	345 K
Nagy Béla	2800 K	–	265 K
Bauer Irén	2800 K	–	295 K
Acháta Sarolta rendes tanítónő	2800 K	–	265 K
Szabó Erzsébet	2800 K	–	265 K
Toperczer Elza	2800 K	–	266,66 K

²⁴² MNL OL Z 371 63. cs. 174. tétel. 1919. október 4.

²⁴³ MNL NML VIII. 332. g1. Salgótarjáni Acélgyári Elemi Iskola Kerületi Tantestületi Jegyzőkönyve, 1919.

²⁴⁴ BALÁZS L. 1978. 145.

²⁴⁵ MNL OL Z 371 63. cs. S–47/55. t. 1920/1921. Vállalati tanítók fizetésének kimutatása.

7. táblázat

NÉV	SZOLGÁLATI MINŐSÉG	PÉNZBELI JÁRANDÓSÁGOK + TERMÉSZETBENI ILLETMÉNYEK + A TÁRSULAT ÁLTAL AZ ALKALMAZOTT HELYETT VISELT ADÓK EGYÜTTES ÉVES ÖSSZEGE
Fabini Henrik	gyárigazgató	37.994 P
Horváth Károly	főmérnök	18.602 P
Karattur Antal	főmérnök	17.245 P
Gólián Rezső	főmérnök	16.815 P
Reguly Árpád	titkár	11.536 P
Grusz Ferenc	művezető	10.954 P
dr. Dörflinger János	főorvos	10.943 P
Juraskó Elek	raktáros	10.447 P
vitész Jónás Ödön	bányamérnök, számvezető	10.199 P
Kőrös Béla	mérnök	9454 P
dr. Mayer Károly	orvos	8. 886 P
Róder Alfréd	igazgató-tanító	8. 460 P
Hlinka János	mester	7521 P
Billeter Tivadar	nyug.tanító	7387 P
Ursutz József	karmester	7.313 P
Schnell Gy. Arnold	vezető-tanító	7207 P
Jagicza József	mester	6830 P
Bodnár Aladár	kertész	5945 P
Paksy Árpád	tanító	5934 P
Nickel Gyula	felvigyázó	5794 P
Nagy Béla	tanító	5659P
Boroviczény Nándor	tanító	5579 P
dr. Liposits Géza	orvos	5425 P
özv. Lander Emilné	gépíronő	5318 P
Bedő Albert	tanító	5175 P
Bauer Irén	tanítónő	4772 P
Wabrosch Béláné	tanítónő	4746 P
Danis Margit	tanítónő	4423 P
Szontagh Lajos	segédszámviszt	3.971 P
Erdődy Kálmán	műszaki rajzoló	3895 P
Surányi Alajos	tanító	3466P
Szijaártó János	tanító	3086 P
Borsos Gábor	tanító	2974 P
Benedek Eszter	tanítónő	2806 P

Az egyes tanítók teljes jövedelmét és a gyár alkalmazottainak kereseti skáláján elfoglalt helyét mutatja az alábbi táblázat, amelyet a salgótarjáni gyár alkalmazottainak 1937. évi szolgálati illetményeinek kimutatása²⁴⁶ alapján készítettem (7. táblázat).

Pedagógiai célkitűzések és iskolai, közösségi élet

A társulat mindenkor szigorúan megkövetelte alkalmazottaitól, hogy tanköteles korú gyermekeiket iskolába járassák. Jónásch Antal (salgótarjáni gyárigazgató 1900–1919) és egyben iskolaszéki elnök így foglalta össze a társulati iskola legfőbb feladatát:

*„az iskolai ifjúság nevelésénél nemcsak az értelem fejlesztésére és ismeretek elsajátítására fektessék a súlyt, hanem a vallásosság felébresztése és a vallási érzület gondos ápolása is képezze az iskolai nevelés egyik fő czélját, hogy így nemcsak értelmes, de egyúttal vallásos, a gondviselés által kijelölt helyzetével megelégedő nemzedéket nevelhessünk.”*²⁴⁷

A trianoni döntést követően bevezették a „nemzeti imát”, és a korszakra jellemző módon az iskolai vallásos nevelés is összefonódott a nemzeti neveléssel. A templomba járás kötelező volt (mindenkor a gyermek felekezeti hovatartozásának megfelelően), igazolatlan elmulasztását szigorúan büntették.

*„A salgótarjáni pedagógiai egyesület megalakulásán Porázik György acélgyári igazgató, az egyesület szeretve tisztelt elnöke kifejtette, hogy [...] Anál inkább látja szükségességét annak, hogy Salgótarjában, amely sajnós a megcsonkítás folytán határváros lett [...] olyan jövő generációt neveljenek, amely a közelmúlt szegényfoltját letörölve, a régi ideális magyar hazaszeretethez és igaz valláserkölcshöz nevelkedve, kiköszörülve a múlt hibáit és a mi szeretett hazánkat ismét ujjá, naggyá és erőssé tegyék.”*²⁴⁸

Az iskola hivatalos ügyeinek intézése mindkét irányból az iskolaszéken keresztül bonyolódott le. A műszaki vezérigazgatóság utasításait, körleveleit, jóvá-

²⁴⁶ MNL OL Z 371 121. cs. Kimutatás a salgótarjáni gyár alkalmazottainak 1937. évi szolgálati illetményeiről.

²⁴⁷ MNL NML VIII. 332. g1. Salgótarjáni Acélgyári Elemi Iskola Kerületi Tantestületi Jegyzőkönyve, 1918.

²⁴⁸ *A Munka*, 1923. május 12. A gyermekek hazafias és valláserkölcsi nevelése. Írta és felolvasta Körmöczy György.

hagyásait közvetlenül az iskolaszéknek küldte el. A Tanácsköztársaság idejére eső jegyzőkönyvekben azon kívül, hogy az iskolaszék és a tantestület tudomásul vette a forradalmi kormány és a megyei direktórium rendeleteit, egyéb nyoma nincs a forradalom eseményeire való reagálásnak. A Tanácsköztársaság után viszont az iskolaszéknek jelentést kellett küldenie a gyári tanítók proletárdiktatúra alatti magatartásáról, de egyetlen tanítóra nézve sem volt elmarasztaló vélemény, egyöntetűen „korrektnek” minősítették az egész tantestület magatartását.²⁴⁹ 1919. szeptember 24-én Porázik György főtanítónak az igazgató-tanító címet adományozták, aki innentől kezdve – a tanítás alól felmentve – az iskolaszék jegyzői feladatát (adminisztráció és iskolai ellenőrzés) látta el.²⁵⁰

A gyár vezetése kiemelt figyelmet fordított a tantestület összetételére. Igyekeztek a legjobb hírű tanárokat megnyerni iskolájuk számára, és a jónak számító fizetésen felül ideális munkakörnyezetet is teremtettek az iskola magas szintű technikai és oktatási felszerelésével. Az iskola rendelkezett többek között 2 db filmvetítőtővel, diavetítőtővel és a lányok oktatásához egy Singer típusú varrógéppel is. A jó munkakörülmények biztosítása mellett ugyanakkor szigorúan felügyelte a tanári kar működését. 1938-ban ismertették például az oktatókkal azt a kormányrendeletet, amely megtiltja, hogy a tanítók virágokat vagy más ajándékokat fogadjanak el a diákoktól, illetve azok szüleitől. Bár felhívták rá a tanítók figyelmét, hogy a rendeletben foglaltakat fegyelmi eljárás terhe mellett betartani kötelesek, megjegyezték, hogy az említett ajándékok az acélgyári iskolában eddig sem voltak jellemzőek.²⁵¹

Az iskola céljai között szerepelt a munkaszerető, dolgos felnőtt emberek nevelése, amit adatközlőim is megerősítettek. Ezt elősegítendő angol tankertet alakítottak ki faiskolával, a fiúknak barkácsolási ismereteket, a lányoknak főzési és varrási gyakorlatokat oktattak. A modern, korszerűen felszerelt acélgyári iskolának hamarosan országos híre lett. Éves rendszerességgel látogatta a tanfelügyelő az iskolát. 1937 tavaszán, miután a növendékek tárgyi tudását, számolási és írási készségét országos szinten kiemelkedőnek minősítette, azt írta, hogy az acélgyári elemi iskola „igazi pedagógiai oázis”.²⁵²

Az ipari központok, úgymint Ózd, Pécs, Diósgyőr, majd Salgótarján, 1936 folyamán engedélyt kértek a nyolcosztályos elemi iskola beindítására.²⁵³ Bár

²⁴⁹ MNL NML VIII. S 332. g1. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Salgótarjáni Kerületi Iskola Szolgálati Jegyzőkönyvei, 1919–1920.

²⁵⁰ MNL OL Z 371 63. cs. S-47/53 t. 1919–1920. Porázik György főtanító kinevezése.

²⁵¹ MNL OL Z 371 63. cs. St.-47/1. t. Iskolaszéki ülések, jegyzőkönyvek, 1937–38.

²⁵² MNL OL Z 371 63. cs. folio 140–146. Jegyzőkönyv, 1937. április 28.

²⁵³ Általános rendelkezés csak 1940-ben születik a nyolcosztályos népiskoláról. 1940. évi XX. törvénycikk az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról. „2. § (1) A népiskolának nyolc osztálya van. (2) A népiskola két tagozatra oszlik. Az alsó

Klebelsberg kultúrpolitikai és közgazdasági megfontolásból már 1926-ban üdvözölte ennek gondolatát – attól tartva, hogy a háború után már nyolcosztályos képésben részesülő osztrák munkástömegek emelkedő tudásszintje rövidesen hátrányosan fogja érinteni a magyar mezőgazdaság és ipar versenyképességét, még a '30-as évek derekán is az volt a véleménye, hogy a 7–8. osztályok beindítására csak az iskolaépítési program befejezése után nyílik lehetőség, és akkor is legalább 10-12 év kell majd ehhez a továbbfejlesztéshez.²⁵⁴

Az acélgyári kolónián nem a klebelsbergi gondolatok, sokkal inkább praktikus okok, méghozzá a gyártelepi fiúgyermek beiskolázási problémái indították útjára azt a javaslatot, hogy ózdi mintára Salgótarjánban is építsék ki a nyolcosztályos iskolát. A fiútanulók általában 12 éves korukra elvégezték a hat elemi, de az ipartörvény értelmében nem mehettek gyári munkára csak a 14. életévük betöltése után.

„Ily módon a gyermek életében két olyan esztendő áll be, mely alatt úgy a rendszeres, mindennapi iskolai oktatást, mint a szakmabeli kiképzést nélkülözi, és a sokszor igen hiányos szülői felügyelet mellett ki van téve az utca és a rossz környezet mindén veszélyének. Ezeken a bajokon segítene az elemi iskola 7. és 8. osztályának felállítása, mely megoldás a neveléstani szempontokon kívül a vállalat érdekeit is szolgálná.”²⁵⁵

A vezérigazgatóság 1936 májusában jelezte az iskolaszéknek, hogy elvileg már ösztől hozzájárul a 7. osztály felállításához, de két feltételhez kötötte a továbbiakat: megfelelő számú tanulóhoz és a tanmenetek elkészítéséhez.²⁵⁶ Ezek után a salgótarjáni iskolaszék az ózdi iskolaszéktől kért és kapott segítséget tanmenet-, órarend- és tankönyvügyben, tudniillik ekkor még nem létezett országos tanterv és utasítás a már működő 7–8. osztályok számára. Az ózdiak megküldték a kért anyagot, a tarjániak pedig hozzákezdték a nyár folyamán az első hetedik osztály beindításához. Mindezek alapján – a beiratkozások eredményét is figyelembe véve – 1936 júliusában engedélyezte a vezérigazgatóság a 7. osztály szeptemberi „megnyitását”.²⁵⁷ A következő tanévtől kezdve elindították a 8. osztályt

tagozat az első, második, harmadik és negyedik, a felső tagozat pedig – falusi és városi népiskolák számára külön-külön tanítástervvel – az ötödik, hatodik, hetedik és nyolcadik osztályokat foglalja magában.”

²⁵⁴ KLEBELSBERG K. 1926. 365.

²⁵⁵ MNL NML VIII. S 332. g1. RSV RT Salgótarjáni Kerületi Iskola Szolgálati Jegyzőkönyvei, 1936.

²⁵⁶ MNL NML VIII. S 332. g1. A RSV RT Salgótarjáni Kerületi Iskola Szolgálati Jegyzőkönyvei, 1936.

²⁵⁷ MNL NML VIII. S 332. g1. A RSV RT Salgótarjáni Kerületi Iskola Szolgálati Jegyzőkönyvei, 1936.

is. Mivel volt elegendő számú leány és fiú, úgy kerülték meg a koedukációt, hogy külön indítottak egy leány- és egy fiúosztályt az összevont 7–8. évfolyamon.²⁵⁸

A társulat elemi iskolájában a tandíjfizetést csak az 1917/18. tanévtől kezdve szüntették meg, de a szegényebb sorsú és árva gyermekeknek – akiknek aránya általában 15–25% között mozgott – évről évre ingyenes oktatást (tandíjmentességet) szavaztak meg és a szükséges tankönyveket és tanszereket is díjmentesen adták számukra.²⁵⁹ Minden évben gondoskodtak a szegény és árva tanulók teljes vagy részleges felruházásáról is, amelynek anyagi alapját 1882-től a tisztii kaszinó tagjai körében alakult jótékony egyesület teremtette meg, melynek tagjai közé leginkább a gyár tisztviselői, tanárai, orvosai, mérnökei és a feleségeik tartoztak. A működésükről hivatalos dokumentumok gyéren maradtak fenn, inkább a helyi sajtó őrizte meg tevékenységük emlékeit.²⁶⁰

A Munka 1926-os cikke jól megvilágítja az egyik legjelentősebb segítségnyújtás, az ebédosztás jellegét, amit elsősorban „a keresőnélküli özvegyek, a beteg és munkaképtelen nyugdíjas családok”, s különösen a gyermekeik körében tapasztalható nyomor, ínség enyhítése érdekében szerveztek:

*„A gyár igazgatósága örömmel fogadta a felvetett eszmét a rosszul táplált ínséget szenvedő gyermekeknek ebédosztással való ellátására. Az A. Gy. Nőegylettel karöltve kérelemmel fordult a telep jobbmódban élő társadalomához, mely áthatva az akció nemes gondolatától, nagy áldozatkészség tanujelét adta. Ezidőszereint 38 gyermek ebédosztja van biztosítva. Az akció tartalmára: állandóan adnak ebédet: A. Gy. Nőegylet 4 gy. Liptay B. Jenő 1 gy. Porázik György 1 gy. [...] Dr. Dörflinger János 1 gy. [...] A hét bizonyos napjain adakozók: Reguly Árpád heti 3 n. Karattur Antal 3 n. [...] Röder Alfréd 2 n. [...] Nickel Gyula 2 n. Strba Gusztáv 2 n. Teszák Emil 2 n. Graca Emil 2 n. Bauer Irén 1 n. Zorkóczi Erzsébet 1 n.”*²⁶¹

Az acélgyári Ludovika Gyermeksegélyező Nőegylet a leggyakrabban a tanév elején kezdte úgynevezett „reggeliző akcióját”. Az akció keretében az 1937-es

²⁵⁸ MNL NML VIII. S 332. g1. A RSV RT Salgótarjáni Kerületi Iskola Szolgálati Jegyzőkönyvei, 1936.

²⁵⁹ MNL NML VIII. S 332. g1. Tandíj alól mentesített és rászoruló tanulók éves listái, 1893–1916.

²⁶⁰ Ennek okát egyrészt abban látom, hogy az iratanyag nagy mennyiségéből fakadóan nem tekinthettem át teljes körűen a rendelkezésre álló forrásokat, másrészt elképzelhetőnek tartom, hogy a jótékony akciók (pl. ebédosztás, jó minőségű használt gyermekruhák, könyvek és játékok továbbadományozása) jellegéből adódóan nem kerültek dokumentálásra.

²⁶¹ *A Munka*, 1926. február 6.

tanév folyamán például 42 szegénysorú, rosszul táplált gyermek kapott 3 dl tejből és 4 dkg kenyérből álló reggelit.²⁶² 1938. április 9-én pedig Fabini Henrik gyárigazgató elnöklete alatt 151 szegénysorú tanuló javára díjmentes tankönyveket és tanszereket engedélyezett a vállalat vezetősége.²⁶³

A társulati iskolákat elsősorban a munkások gyermekeinek tartotta fenn a vállalat, mégis előfordult, hogy „kívülről érkező” gyerekek oktatását is ellátták. 1937-ben a Királyi Tanfelügyelőségnek címzett udvarias levélben az iskola vezetősége már azt kéri, hogy foglalkozzanak a Salgópusztáról és Eresztvény bányatelepről a salgóbányai társulati iskolába járó gyerekekkel, mert a „*vállalat nem zárkózott és nem is kíván elzárkózni az idegen gyerekek elől, de jelenlegi számuk már 64 főre rúg*”,²⁶⁴ így időszerűnek tartották az állami intézkedést. A salgótarjáni iskolába ekkor két „idegen” gyermek járt: Dr. Csengődy Lajos evangélikus telepi lelkész 3. osztályos fia és Szöllősy Károly telepi tanár 3. osztályos fia.²⁶⁵

A gyár vezetősége nagy figyelmet fordított az ifjúság testedzésére. A rendszeres testnevelésórán kívül számos sporteseményt szerveztek, illetve az országos tendenciáknak megfelelően megalakuló ifjúsági közösségekben is folyt testnevelés. Ilyen volt – Németh András megfogalmazását idézve – a „*korszak nagy hatású, reformpedagógiai ihletettségű pedagógiai mozgalma, a cserkészet*”.²⁶⁶ A cserkészcsapat 1921 őszén alakult meg, 15 fővel. Rövid időn belül tagjai sorába fogadta a Magyar Cserkész Szövetség, melytől a 153-ik számú Mátra Cserkészcsapat nevet kapta. A szervező bizottság elnöke Liptay B. Jenő gyárigazgató lett, a tagjai pedig Ballhauser István és Eisele Gusztáv főmérnökök, valamint Porázik György igazgató-tanító voltak. A csapat parancsnoka Röder Alfréd gyári tanító, tartalékos hadnagy lett, aki letette a cserkészisztizti vizsgát is.²⁶⁷

Az első világháborús vereséget követően megalapított levante szervezetről először az 1921. évi LIII. testnevelésről szóló törvény²⁶⁸ rendelkezett. A levante

²⁶² MNL OL Z 371 63. cs. Szegénysorsú tanulók támogatása, 1937.

²⁶³ MNL OL Z 371 63. cs. St.-47/1. t. Iskolaszéki ülések, jegyzőkönyvek 1937–38. 1938. április 9.

²⁶⁴ MNL OL Z 371 63. cs. 1937. december 2. Kérelem a Királyi Tanfelügyelőség részére.

²⁶⁵ MNL OL Z 371 63. cs. St.-47/1. t. Iskolaszéki ülések, jegyzőkönyvek 1937–38. 1938. április 9.

²⁶⁶ NÉMETH A. 1999. 381.

²⁶⁷ BALÁZS L. 1980. 170.

²⁶⁸ „1. § A testnevelésnek az a feladata, hogy az egyének testi épségének és egészségének megóvása, lelki és testi erejének, ellenálló képességének, ügyességének és munkabírásának kifejlesztése által megjavítsa a közegészség állapotát, gyarapítsa a nemzet munkaerejét. 2. § Evégre az állam 1. mindennemű iskolában gondoskodik mindkét nembeli tanulóifjúság rendszeres testneveléséről, a főiskolák körében pedig ezt minden hallgató számára lehetővé teszi; 2. szervezi az iskolát elhagyó ifjúság testnevelését oly

mozgalom beindítása kezdetben nehézségekbe ütközött, különösen a városi és ipari lakosság idegenkedett tőle. A salgótarjáni leventék történetével részletesen Fodor Miklós²⁶⁹ foglalkozott. Az Acélgyári Levente Testező Egyesület 1924 márciusában kezdte meg működését, Borbás István tanító vezetésével. Hivatalosan 1925 januárjában alakult meg a Salgótarjáni Acélgyári Leventegyeselet, melynek első elnöke Karattur Antal üzemmérnök, a gyár későbbi igazgatója volt.

„Október 17-én szombaton délután már fél 2 órakor mozgalmas élet volt az acélgyári iskola tágas udvarán. Harsány vezényszavakra sorakozot [sic] fel a Levente és Cserkész csapat, hogy a sportpályára vonuljon fel, ahol diadalkapu és harsogó zene fogadták az időközben a salgói leventékkel is megszapordott menetet. A nézőközönség soraiban ott láttuk az acélgyári és város vezetőségén kívül a helyőrség teljes tisztikarát is. A verseny az acélgyári leventék zenés szabadgyakorlatával kezdődött, amely után gyors iramban peregtek le a különböző atlétikai versenyek: sík és gátfutás, staféta, gerely és diszkoszvetés. A verseny eredményének kihirdetésekor (melyet lapunk más helyén közlünk) a lombbal díszített emelvény elé sorakoztak fel a csapatok, hol a győzteseknek, az acélgyári Levente Egyesület elnökének neje: Karattur Antalné öngyásága tűzte fel a jól megérdemelt érmeiket.”²⁷⁰

A leventeségről adatközlőim kellemes emlékeket őriznek, akár a cserkészet-ről, de megjegyezték, hogy a második világháborús front közeledtével a szülőkkben érezhetően nőtt az aggodalom levente fiaik miatt, nem ok nélkül. Az 1939. évi II. honvédelemről szóló törvény²⁷¹ a korábbi egyszerű testnevelési kötelezettséget honvédelmi kötelezettségre változtatta és a leventekötelesek nevelését és képzését a honvédelmi miniszter hatáskörébe utalta. Egyszerűbben fogalmazva: 12 éves kortól a fiúk kezébe éles puskát adtak.

módon, hogy ebben 21-ik életévének betöltéséig a nemzetnek minden férfitagja kötelezően résztvegyen; 3. támogatja azokat a társadalmi alakulatokat, melyek testneveléssel komolyan foglalkoznak s működésük nemzeti irányával a támogatást megérdemlik.”

²⁶⁹ FODOR M. 2012.

²⁷⁰ *A Munka*, 1925. október 24. Atlétikai verseny, Levente és Cserkész Otthon avató ünnepély az acélgyárban.

²⁷¹ „7. § (1) Minden magyar állampolgár ifjú annak az évnek szeptember hó 1. napjától, amelyben tizenkettedik életévét betölti, mindaddig, míg tényleges katonai szolgálatát meg nem kezdi vagy a katonai szolgálatra való alkalmatlanságát végleg meg nem állapítják, az alábbi szabályok szerint leventeköteles. A leventekötelezettség általában megszűnik legkésőbb annak az évnek szeptember hó 30. napján, amelyben az ifjú a huszonharmadik életévét betölti. Ezen az életkoron túl is leventekötelesek maradnak tényleges katonai szolgálatra való bevonulásukig azok, akik a tényleges katonai szolgálat megkezdésére halasztást kaptak.”

Az iskola intenzíven közreműködött a közösségi életben, gyakran rendeztek az egész kolónia számára szóló ünnepeket, műkedvelő előadásokat termeiben és a tanulói rendszeresen megjelentek a hivatalos gyári és városi eseményeken is. *A Munka* című lap rendszeresen közölte hírei között az acélgyári elemi és iparostanonc-iskolára vonatkozó eseményeket. Például:

„A Salgótarjáni Evang. Nőegylet vasárnap, június 7-én d.u. 5 órai kezdettel az Acélgyári Olvasóegylet nyári kuglizóhelyiségében az evang. tanulóifjúság meguzsonnáztatása keretében juniálist rendez, melyre az érdeklődőket ezúton is meghívja. Belépődíj nincs. Kitűnő virsli, büffet, sütemények! Este 8 órától külön tánc!”²⁷²

A továbbtanulás lehetőségei

A továbbtanulás lehetőségét a salgótarjáni polgári iskola és gimnázium biztosította helyben. Adatközlőim elmondása alapján az acélgyári fiúk között a legvonzóbb pálya az volt, ha apjukat követve szakmai berkeken belül maradtak és az acélgyárban helyezkedtek el. A továbbtanulási lehetőségek közül az egyik leggyakoribb a felső ipariskola volt.

A felső ipariskolák szervezése az 1870-es években kezdődött el: elsőként 1872-ben Kassán, majd később Budapesten nyitottak ipariskolát.²⁷³ A felsőipariba felvételi követelmény volt a 15. életév betöltése, és az akkor még nyolcosztályos gimnázium vagy a hatosztályos polgári iskola négy osztályának sikeres elvégzése. A kassai ipariskolát Szakkay József főreáliskolai tanár francia és belga mintára „*gépészeti felsőbb ipartanoda*” néven állította fel 1872-ben.²⁷⁴ Az iskola Kassa város tanácsának támogatásával épült elsősorban Kassa, Korompa, Gölnicbánya, illetve többek között Diósgyőr és a rimamurányi ipari körzet számára. Az iskola céljaként azt határozták meg, hogy elméleti, de kivált gyakorlati oktatást nyújtson, hogy végzett tanulói képesek legyenek a gépész, művezető és gépszerkesztő pozícióját betölteni, másrészt pedig, hogy a növendékeket a műegyetemi továbbtanulásra felkészítse.²⁷⁵

Az 1867-es kiegyezéssel a magyarországi bánya- és kohóipart, vele együtt a szakirányú felsőoktatást is állami irányítás alá helyezték. Ekkor a híres selmezbányai főiskola nevét Magyar Királyi Bányászati és Erdészeti Akadémiára változtatták és szorgalmazták az intézmény korszerűsítését. Az Akadémián 1872-

²⁷² *A Munka*, 1936. június 6.

²⁷³ HALKOVICS L. 1999. 264.

²⁷⁴ HALKOVICS L. 1999. 269.

²⁷⁵ *A Munka*, 1936. június 6.

re fokozatosan a magyar lett a német helyett az oktatási nyelv, és az egységes bányász-képzést négy különálló szakra választották szét: a bányászatira, a fémkohászatira, a vaskohászatira és a gépészeti-építészetire. 1872-től a két év gyakorlat után államvizsgát kellett tenniük a hallgatóknak és a sikeresen végzettek szakképzettséget igazoló oklevelet kaptak.²⁷⁶ A felsőfokú ipari tudományos képzés a tudományegyetem mérnöki intézetében folyt, amelyet 1850-ben a József Ipartanodával egyesítettek.²⁷⁷ Az intézetet 1856-ban politechnikummá, 1872-től pedig műszaki egyetemmé szervezték át Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem néven. Itt folyt a bánya- és kohómérnöki képzés mellett a gépészmérnök-oktatás is.²⁷⁸

Az acélgyári fiúk már a kötelező intézményi gyakorlataikra is a Rimamurányi vállalathoz kérték magukat és a sikeres diplomaszerezés után a Rimamurányi vállalatvezetésnél jelentkeztek állásra. Egy friss diplomás visszaemlékezésében felidézte, hogy az 1940-es évek elején, a sikeres államvizsgát követően rögtön levelet írt a Rima vezérigazgatójának, jelezve, hogy szívesen dolgozna az ózdi gyárban, ahol két nyáron át egy-egy hónapot töltött el gyakornokként az acélműben, illetve a durvahengerműben. Jelentkezését pozitívan fogadta a vezérigazgató, aki a személyes meghallgatáson már fel is vázolt számára egy karriertervet:

„A vezérigazgató azzal kezdte, hogy »informálódtunk« és a jelentkezését elfogadjuk. A diploma megszerzése után jelentkezzen Dunst igazgató úrnál. Először egy fél évig az anyagvizsgálatnál fog dolgozni, hogy megismerje a termékeink minőségével kapcsolatos követelményeket, különös tekintettel a hadianyagokra. Utána az acélműben fog dolgozni és megtanul önállóan acélt gyártani. Ezt követően a durvahengerműben fog dolgozni; az ezutáni munkahelye lehet, hogy Salgótarjában, vagy Borsodnádason lesz, vagy Ózdon egy másik üzemben. Ezt majd akkor döntenek el.»²⁷⁹

Összegzés

Megállapítható, hogy a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. országos szinten és Salgótarján településen belül is jelentősen hozzájárult az elemi oktatás intézményi kiépítéséhez. Habár iskoláik elsősorban a vállalat alkalmazásában álló szülők gyermekeinek oktatására jöttek létre, megfelelő indok esetén a gyárak telepein kívülről érkező tanulókat is fogadták. Salgótarjában egy épületben működött

²⁷⁶ HALKOVICS L. 1999. 266.

²⁷⁷ HALKOVICS L. 1999. 261.

²⁷⁸ NÉMETH A. 1999. 374.

²⁷⁹ Részlet a RIMA SIRATÓ című kéziratból.

az elemi és az iparostanonc-iskola, azonos iskolaszékkal és tantestülettel. Az 1929-ben átadott új elemi iskola a korszak legmodernebb iskolái közé tartozott. A tanfelügyelői jelentések rendszeresen kiváló minősítéssel illették a társulat salgótarjáni iskoláját, ahol a kötelező elméleti és gyakorlati tantárgyak oktatására használatos termeken és tornatermen felül vetítőtermet, fürdőmedencét és tan-kertészetet is fenntartottak.

KÖZÖSSÉGI ÉLET ÉS MAGÁNÉLET A KOLÓNIAÁN

Az acélgyári kolónia épített környezete

A kolónia kiépítése

Az 1868. augusztus 20-án megalapított Salgótarjáni Vasfinomító Társulat már 1869 tavaszán megkezdte az acélgyár és az első munkáslakások épületeinek alapozását, valamint az iskola és a kórház építését. Az új vállalat, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt., 1881-es megalakítása után tovább folytatta a lakásépítkezéseket a gyár szomszédságában, illetve a régi házak modernizálásával igyekezett megfelelő minőségű otthonokat teremteni a növekvő számú munkásság részére. Ez nem volt egyedülálló sem az országban, sem Európában, hiszen a nagy mennyiségben érkező munkásoknak lakhatást és ellátást kellett biztosítani, ráadásul a település nem rendelkezett megfelelő tartalékokkal ilyen nagyszámú betelepülő fogadására. Egészen más volt a helyzet a fővárosban létrejövő nagyipari vállalatoknál, ahol a megfelelő kiskereskedelmi hálózattal rendelkező városrészek lehetővé tették, hogy a vállalatok bércaszárnyák és lakások építésével elfogadható környezetet biztosítsanak a betelepülő munkások részére.²⁸⁰ Vidéki kisvárosokban és várossá fejlődő falvakban nem maradt más megoldás, csak a teljes lakás- és ellátó hálózat kiépítése a gyár közvetlen közelében. A 19. század végén Európa-szerte két véglet között találunk telepi munkáslakásokat. A skála egyik végén a földbe vájt, deszkafalú, higiéniai szempontból borzalmas állapotokat mutató barakkok álltak, míg a felső végén a Körner Zsuzsa által „paternalista gyárosokként” aposztrofált vállalatok „mintaértékű ipari falvai.”²⁸¹

²⁸⁰ A főváros peremén elhelyezkedő gázgyár esetében mégis szükség volt az ellátó hálózat megteremtésére is. A salgótarjáni acélgyári kolónia vizsgálatok fontos módszertani támpontot jelentett Sz. Bányai Irén munkája az Óbudai Gázgyár kolóniájával kapcsolatban. Sz. BÁNYAI I. 1996. A szociális kislakásépítésről lásd: UMBRAI L. 2008.

²⁸¹ KÖRNER ZS. 2004. 12.

A két szélsőség között óriási volt a különbség és viszonylag keskeny skálán mozgott a középmezőnybe sorolható, közepesen jól megépített és ellátott munkáskolóniák száma. Eredetileg csupán átmeneti szállástípus volt a barakknak nevezett munkáslaktanya.²⁸² A barakk kizárólag a munkavállaló férfiak számára épült. Jellemzően bányanyitások alkalmával, új üzemek építése és megindítása idején a munkások zöme hosszabb-rövidebb ideig barakkban élt.²⁸³ Az idénymunkásként alkalmazott építők és bányászok, illetőleg a heti ingázásra berendezkedő gyári munkások többsége is barakklakó volt. A barakk építéséről a vállalat gondoskodott és igen szerény komfortfokozatával együtt is jelentős fejlődést testesített meg a korábbi ideiglenes, vagy vándorló munkások által épített, a munkahelyhez közeli kunyhókhoz képest. Ilyen kunyhókat használtak az észak-magyarországi erdőmunkások (favágók, mészégetők, szénégetők) is. Ezek mind igen szűkös, kényelmetlen, gallyakból és fahulladékból összehordott, általában enyhén földbe mélyített hajlékok voltak, amelyek legfeljebb az esőtől és a hótól védték az embereket, akik gyakran heteket is eltöltöttek az erdőben. Különböző típusait gyűjtötte egybe a néprajztudomány, úgy mint bogárhátú kunyhó, szénégető kunyhó, koliba, kuliba, vagy krám.²⁸⁴ Utóbbi a hátával a hegy oldalába simuló, félig földbe vágott, tetején gyeppel fedett kunyhót jelentett, amelyben szűkösen elfért négy-öt fekhely és a tűzhely. Ezeket a krámokat használták a torockói bányászokon kívül a gömöri és szepesi vasolvasztók is.²⁸⁵ Paládi-Kovács Attila kutatásainak²⁸⁶ eredményeként kiderült, hogy a Salgótarján környékére Liptóból lejáró bányászok az 1860–1880-as években még szintén krámot építettek maguknak.

A munkáskolóniák építése Magyarországon az 1860-as évektől követhető nyomon a bányászat és a kohászat kialakuló új központjaiban. A 19. század második felében és a 20. század első évtizedeiben épült munkáslakások között nagy minőségi különbség mutatkozott. A régi telepeken se vízvezeték, se szennyecsatorna nem épült, a szennyvíz a házakat és az apró kerteket, disznóólakat egymástól elválasztó 5-6 méter széles, udvarnak és közlekedő útnak egyaránt szolgáló szabad térségen ázott árokba szivárgott és onnan párologott el. A paraszti épített környezet legtöbbit kutatott területe a lakóház. Ezzel szemben a telep- vagy kolóniaszerű építkezések és a munkáslakóházak még napjainkban is kívül esnek a kutatás fő sodorvonalán. Körner Zsuzsa²⁸⁷ alapvető összefoglalása a telepszerű lakásépítkezések magyarországi és európai gyakorlatának a feltérképezésével ezt a hiányt enyhítette.

²⁸² BÁN I. 1940.; BARABÁS J. 1970; EISELE G. 1907.

²⁸³ Az észak-magyarországi bányászok lakáskörülményeiről lásd: PALÁDI-KOVÁCS A. 1988.

²⁸⁴ Bővebben lásd: PETERCSÁK T. 2001. 236–239., 1989. 300–306.

²⁸⁵ A krámról bővebben lásd: PALÁDI-KOVÁCS A. 1988. 573–594., 2000a. 231–234.

²⁸⁶ PALÁDI-KOVÁCS A. 2000a. 279.

²⁸⁷ KÖRNER Zs. 2004.

Ahogy a városi munkásságot sem lehetett már a 19. század végén sem homogén csoportként meghatározni, ugyanolyan nagy különbségeket mutattak a részükre épített lakóházak is. Az építmények tartóssága nagyban függött a falazat anyagától, szilárdságától és időtállóságától, amelyből egyértelműen kiderül, hogy eredetileg ideiglenes építményeknek szánták őket, vagy sem. A 19. század végén megépülő első acélgyári kolóniai házak építészetileg több szempontból is kiemelkedtek a környező falvak házai közül.²⁸⁸ Az új házak kályhával, kéménnyel ellátott téglafalú, cseréppel fedett épületek voltak, és nyitható ablakokkal rendelkeztek.

Az acélgyári kolónia határa tehát egyben a modern, kényelmesebb épületek határát is jelentette. „A sorompó, mely az országot elválasztja a telepi úttól, a sarat választja el az aszfalttól, a szegényességet a gazdagságtól, a vármegyei útszakaszt a rimamurányi útszakasztól.”²⁸⁹ A Szabó Zoltán által említett „telepi út” a mai Acélgyári utat jelenti. A szűken vett kolóniának két, egymással párhuzamos útja a Salgó út és az Acélgyári út volt. A Rákóczi útból kiágazó hosszú utca, amely a város északi végéig tart, a Salgó utca. Neve hivatalosan nem változott a történelme során, de különböző szakaszait a helyi nyelvben más-más névvel illették.²⁹⁰ A Salgó utca letelején, az elágazásnál egy rövidebb szakaszt Paplakásoknak hívtak. „A »paplakás« elnevezés alatt a mai Salgó út 6-10. sz. házai értendők, amelynek tulajdonosa és építtetője az evangélikus plébános, Ruttkay volt. Nevezték úgy is, hogy »Ruttkay« házak.”²⁹¹ Az utcának ezen a szakaszán volt a gyár egyik élelmezési üzlete is (magazin). Az utca Tiszti Kaszinó és Munkás Olvasó (ma Kohász Művelődési Központ) melletti szakaszát Kaszinó-sornak hívták. Tovább haladva, az acélgyár mellett húzódó kisebb kolónia neve Bikási út volt, amely az egykori Zólyom vármegyei Bikás településre utalt, ahol a Rimamurányi vállalat nyugdíjas és rokkanttelepe volt.

A ma Acélgyári útnak nevezett, a Rákóczi útból kiágazó, az acélgyár kapujához vezető utca a telep főutcája volt. Építését 1869–70-ben kezdték meg. Kezdetben gyári Fő utcának, Kolónia útnak, majd 1927-től Rimamurányi útnak nevezték.²⁹² A lakosság körében használatos volt az Acélgyári fasor, vagy csak egyszerűen Fasor elnevezés is az út két oldalán álló jegenyesor miatt.

Az acélgyár telepén az utcák és teleprészek elnevezései részben hivatalosan, az RMST más telepeire utalva születtek (például Ózdi, Nadasdi, Bikási), részben az építkezések megkezdésekor hivatalban lévő gyárigazgatók után kapták nevüket (Jónásch-telep=Jónásch Antal, Liptay-sor=Liptay B. Jenő), harmadrészt pedig a telepi lakosság személyes élményeihez fűződően nyertek elnevezést (Amerika,

²⁸⁸ BAKÓ F. 1989.

²⁸⁹ SZABÓ Z. é. n. [1938] 157.

²⁹⁰ HLAVACSKA E. 1989. 40.

²⁹¹ VERTICH J. 1986. 109.

²⁹² HLAVACSKA E. 1989. 32–33.

Gyármögött, Fasor, Paplakás, Kis-hegy, Mészárszék-sor, Kemence-sor, Rampa, Kaszinó-sor, Dühöngő).

A Szabó Zoltán által is említett sorompókból négy volt a gyár körül, mind-egyikhez tartozott külön őrbódé és őr is. A fő sorompó közvetlenül az acélgyárhoz vezető út elején, a „rampánál”, az 1936-tól álló katolikus templomnál volt. A „rampa”, ami a „zagyvarakodóhoz” tartozott, fontos határkő volt az itt élők mentális térképén. *„A zagyvarakodó a temető aljában volt a vágánynál. Ott osztályozták a szenet. Inászóról hozták a szenet a kis gőzmozdonyok és ott a nagy Truman mozdonyokba töltötték bele.”*²⁹³ A másik sorompó az acélgyári iskola mellett, a Salgó útra felvezető közben volt, a harmadik tőle nem messze, *„ahol az acélgyári kaszinónak megy az út a Salgó útnál, a volt mészáros háznál, vagy mészárszéknél, az volt a hentes. A negyedik pedig a Salgó utat zárta el attól az úttól, ami a nagyiroda épülete előtt vezet el.”*²⁹⁴ A sorompók igen fontos szerepet játszottak az acélgyáriak életében, mindazonáltal csak szimbolikusan zárták el a „rimamurányi” városrészt a többitől, fizikailag komoly akadályt nem jelentettek. *„A sorompót, amelyből három működött a telep bejáratai előtt, egy-egy nyugdíjas bácsika kezelte, kis őrházacska előtt, vagy abban pipázgatva, s a paradoxon az volt, hogy bármely közelgő jármű előtt felemelte azt! Viszont ezzel a gyakorlattal a tulajdonosi jog tökéletesen kifejeződött!”*²⁹⁵ Ha fizikai síkon az áthatolhatatlanság nem is mutatkozott meg, a sorompók által kijelölt szimbolikus határ kikerülhetetlenül éles volt.

A szakirodalom az ipari telepeket az építetők alapján, a telep lakóinak társadalmi státusza szerint és morfológiai szempontból osztályozza.²⁹⁶ A salgótarjáni acélgyári telep a vállalati telepszerű építkezések közé sorolható, társadalmára nézve vegyes összetételű és legjelentősebb részét (az Acélgyári út és a Salgó út határolta területet) a zárt sorú beépítés jellemzi. Az alkalmazottak körülbelül 30-40%-a élt családtagjaival együtt társulati lakásban.

A közműveket nemcsak a gyár által létrehozott, hanem a szövetkezeti lakótelepeken is a vállalat építette ki saját költségén.²⁹⁷ A mérnökök és tisztviselők nem voltak hermetikusan elzárva a munkásoktól, egy utcában laktak velük. Az első tisztviselői lakások közvetlenül a gyár közelében, az utca gyárhoz legközelebb eső részén épültek. Később a telep másik végéhez közelebb eső, az evangélikus templom szomszédságában épültek újabb tisztviselői házak a Salgó úton. Itt laktak az orvosok, tanárok, mérnökök. A munkásság köreiből kiemelkedő szak-

²⁹³ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2014).

²⁹⁴ Részlet a B. Tiborral (szül. 1927) készített interjúból (2009).

²⁹⁵ Feltehetően nem emlékezett pontosan a szerző az összes sorompóra. VERTICH J. 1986. 8.

²⁹⁶ A rendszerezést Körner Zsuzsától vettem. KÖRNER ZS. 2004. 51–52.

²⁹⁷ Az említett szövetkezeti lakótelepeken a vállalat lehetőséget biztosított a munkások számára saját tulajdonú ingatlanok felépítésére.

munkások és előmunkások többnyire a gyár főutcáján laktak az iskola melletti házakban.

A salgótarjáni kolónia épített környezetének meghatározó elemei voltak a szabadidő eltöltésének terei. A vállalat a századfordulóra felépítette az Olvasót vagy más néven Munkás Kaszinót és a Tiszti Kaszinót. Utóbbiból nőttek ki a sportegyesületek, míg az Olvasó tartotta fenn a könyvtárat, zenekart, dalárdát és a műkedvelők színjátszó csoportját is. A zöld terek, a parkosítás szintén nem elhanyagolható törekvése volt a vállalatnak. A Dolinka elnevezésű pihenőpark kialakítására az első világháború után került sor. A fenyvessel és akáccsal betelepített pihenőpark és játszótér gondozását a gyári kertészet látta el.

Munkáslakóházak, az Acélgyári út példája

Az acélgyári kolónia teleprészeinek jellegzetes arculatát a más-más típusú házaknak köszönhetjük. A gyárkaputól kiindulva, végighaladva a „Fasoron”, az út bal oldalán találjuk a volt üzemvezetőség irodáját (1869-ben épült), ahol a hutameszter, a számvevőség és a pénztár kapott helyet. A gyári bejáratától jobbra emelkedő emeletes épület földszintjén volt a vállalati vezérigazgatóság, az emeleten a minenkori vezérigazgató lakása.²⁹⁸

A lakótelep terveit nagyrészt Schweitzer Zsigmond mérnök készítette 1869-ben. A megvalósítás során a vezérigazgatósági épülettel szemben, az út túloldalán épült a tisztviselők részére egy egyemeletes épület, amelyben négy családot helyeztek el. Majd 1926-ban építettek egy két családos tiszt lakóházat is ugyanazon a helyen. Ezt követték a legrégebbi, földszintes, sátortetős, négyosztatú munkáslakóházak (*1. kép*).

A négyosztatú, kisméretű lakásokat tartalmazó munkásház tervét 1851-ben mutatták be a londoni világkiállításon. Ez a típusú terv a beruházók körében igen kedvelt lett, sokfelé alkalmazták a munkáskolóniák tervezése során. Tulajdonképpen a tervezők a ház szimmetriatengelyeit képező falak mentén négy lakást fordítottak össze, oly módon, hogy minden lakásnak csak két ablak vagy ajtó számára megnyitható homlokzata maradt.²⁹⁹ Az 1867-es párizsi világkiállításon bemutatott modell Magyarországon is nagy publicitást kapott. A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. főmérnöke, a későbbi bányagazgató Gerber Frigyes angliai tanulmányútja során határozta el az 1890-es évek végén, hogy hosszú „munkáslakóházak” helyett elkülönített, 2–4 családos házakat fog építtetni. Ennek a szemléletváltásnak köszönhetően indult el a salgótarjáni acélgyár telepén is a lakhatóbb,

²⁹⁸ Interjúalanyaim úgy emlékeznek az épületre, mint a „Karattur-házra”. Az államosítást megelőzően Karattur Antal volt az utolsó gyárigazgató.

²⁹⁹ KÖRNER Zs. 2004. 38.

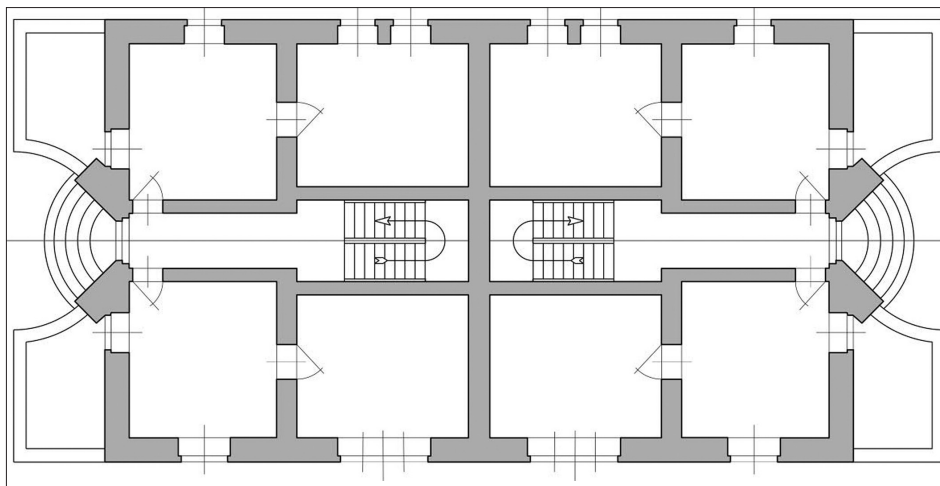
1. kép. Egyszintes munkáslakóházak az Acélgyári úton 2014-ben.
(A szerző felvétele.)

komfortosabb és polgárosultabb munkásházak építése.³⁰⁰ A házak hossz tengelyükkel párhuzamosan épültek az utca vonalával és a két-két bejárati ajtó a házak közötti szűkebb területre nézett. Itt virágágyások és egy-egy pad volt elhelyezve. Homlokzatuk nagyon hasonló volt. Az 1930-as években felújították őket és a bejárati ajtókhöz vezető lépcsők helyett fa verandát alakítottak ki.

Az első egyemeletes munkáslakásokat a gyártól távolabb, az út két oldalán építették fel, 1875-ben. Az épületek alapja, lábazata ekkor még gyenge minőségű homokkő volt, így ez lett végül a legfőbb oka az 1931-es felújításoknak. Ezeknek a háztípusoknak is az alapját a négyosztatú munkásház adta, amelyre emeletet terveztek, megtoldották egy belső lépcsőházzal és így alakult ki a nyolclakásos munkáslakóházak alaprajza. Az egykori Rimamurányi (ma Acélgyári) úton több is felépült egymás mellett belőlük. Az egykori Rimamurányi utca 19. számú házának 1937-es átalakítási tervrajza alapján készült az itt látható, nyolclakásos munkáslakóházakra jellemző földszinti alaprajz (*2. kép*).

Bár alaprajzilag hasonlítottak egymásra, homlokzatuk, tetőformájuk és az ablakok kialakítása nagy változatosságot mutatott, ezzel színessé és játékosá téve az utca képét (*3. kép*).

³⁰⁰ PALÁDI-KOVÁCS A. 2007. 240.

2. kép. Négyosztatú, nyolclakásos ház földszinti alaprajza.
(Eredeti tervrajz: MNL NML 18667/1937.)

3. kép. Utcarészlet 2014-ben. (A szerző felvétele.)

A házak oldalfalai téglából készültek, a tetőzet fagerendás, kátrányos papírlemez borítású volt. Ezt később fokozatosan lecserélték borsodnádasi lemezborításra, a tisztviselői házak harmincas évekbeli átépítésekor a tetőfedésénél már eternitpalát is használtak. A vízvezeték nem épült ki azonnal, kezdetleges csatornaként az 1880-as években még az út menti árok szolgált. Az egyszintes épületekben 4, a később épült kétszintesekben az 1931-es átalakítás után 8 lakás volt, ritkán, szükségből több. Ilyen szükséglakásokat képeztek az úgynevezett özvegyi lakások, amikor a dolgozó családfő elhunyt után a gyár vezetősége nem költöztette el a kolóniáról az özvegyet, de leválasztotta a szobát a konyháról és így két darab szoba-konyhás özvegyi lakást tudott kialakítani. A gyári főút (Acélgyári út vagy Rimamurányi út) és a Salgó út mellett álló házak mindegyike rendelkezett kis kerttel és disznóóllal, amelynek a rendben tartását a gyár látta el. A lakásokban nem volt folyó víz, a vezetékes víz a házak előtt volt található. Minden házhoz tartozott több WC, általában két család használt egyet, lecsukható szenes láda és kamra, ezek közül családonként egy állt rendelkezésre. Az Acélgyári úti házak mögött ment a szerviz-út, amelyen a lajtos kocsi járt, ennek ma már nem látni nyomát.

Az 1920-as években 140 új lakással bővült a telep. Ekkor 673 lakásból állt a kolónia és a lakások 9,46%-ában éltek tanítók, művezetők, altisztek, 67,71%-ában munkások és 25,17%-ában nyugdíjasok és özvegyek.³⁰¹ 1928-ban a részvénytársaság lakótelepein összesen 2758 lakásban 13 177 fő élt, a szövetkezeti alapon épült 212 házban 1422 személy lakott.³⁰² A munkásság lakbérére 2 pengő volt havonként.³⁰³ A bejáró munkások egy részének barakklakásokat építettek, lakóik (kb. 150-200 fő) hetenként vagy havonta járt haza falujába.³⁰⁴

Az 1929-ben épült elemi iskola tornyos, nagy épületével megközelítőleg a Fator közepén állt. Vele szemben körhintás, libikókás, nagy parkosított játszóteret alakítottak ki (4. kép).

A játszótér oldalán, még távolabb a gyártól, álltak nagyobb méretű emeletes, nyolc családos munkáslakóházak, melyeket 1922-ben kezdtek építeni. Ezek mellett a házak mellett, a mai Acélgyári út 9–11. számú házak helyén volt valamikor a sokat emlegetett korcsolyapálya, amelyet télen a patak vizével locsoltak. A korcsolyapályával szemben épültek fel az 1920-as évek közepén a „kolduspalotának” csúfolt háromemeletes, legnagyobb alapterületű és homlokzatmagasságú munkáslakóházak. A lakások tágasabbak és kényelmesebbek voltak bármelyik másik munkáslakásnál. Rendelkeztek vízöblítéses vécével és konyhai vízcsappal, nagy méretű konyhával, szobával, kamrával és erkéllyel. Fürdőszoba még ezekben

³⁰¹ SZVIRCSEK Ferenc számításai. SZVIRCSEK F. 1993. 81.

³⁰² NAGY P. 2012. 49.

³⁰³ SZVIRCSEK F. 1993. 81.

³⁰⁴ SZVIRCSEK F. 1993. 83.

4. kép. Az acélgyári elemi iskola homlokzata az 1930-as években. Az utca túloldalán a játszókert látható, az iskola mögötti hegyoldalban „Amerika” utcái.
(Dornay Béla Múzeum Fényképtára, ltsz. 4278.)

5. kép. Az úgynevezett „kolduspaloták” az 1930-as években.
(Dornay Béla Múzeum Fényképtára, ltsz. 327 3 329.)

a lakásokban sem volt. Az elnevezése feltehetőleg ugyanolyan humoros, önkritikának szánt megjegyzésen alapul, mint Amerika neve. A modernnek számító kényelmes lakások igazi palotát jelentettek a szerény körülményekhez szokott munkások számára (5. kép).

A háromemeletes házakkal szemben 1936-ban került felszentelésre a telepi katolikus templom, amely modern stílusával kiemelkedett a város többi temploma közül. A templom a salgótarjáni Szontagh Pál tervei alapján épült, aki több építkezést és átépítést is tervezett az 1930-as években a Rimamurányi vállalat számára. A munkások védőszentjéről elnevezett Szent József plébániatemplom terveit ingyen, felajánlásból készítette el.³⁰⁵

Szabó Zoltán az 1930-as évek elején látogatta meg az acélgyári kolóniát Salgótarjában és idillikus képet festett róla, annak ellenére, hogy leginkább a munkások nehéz életkörülményeit volt hivatott felvázolni országszerte.

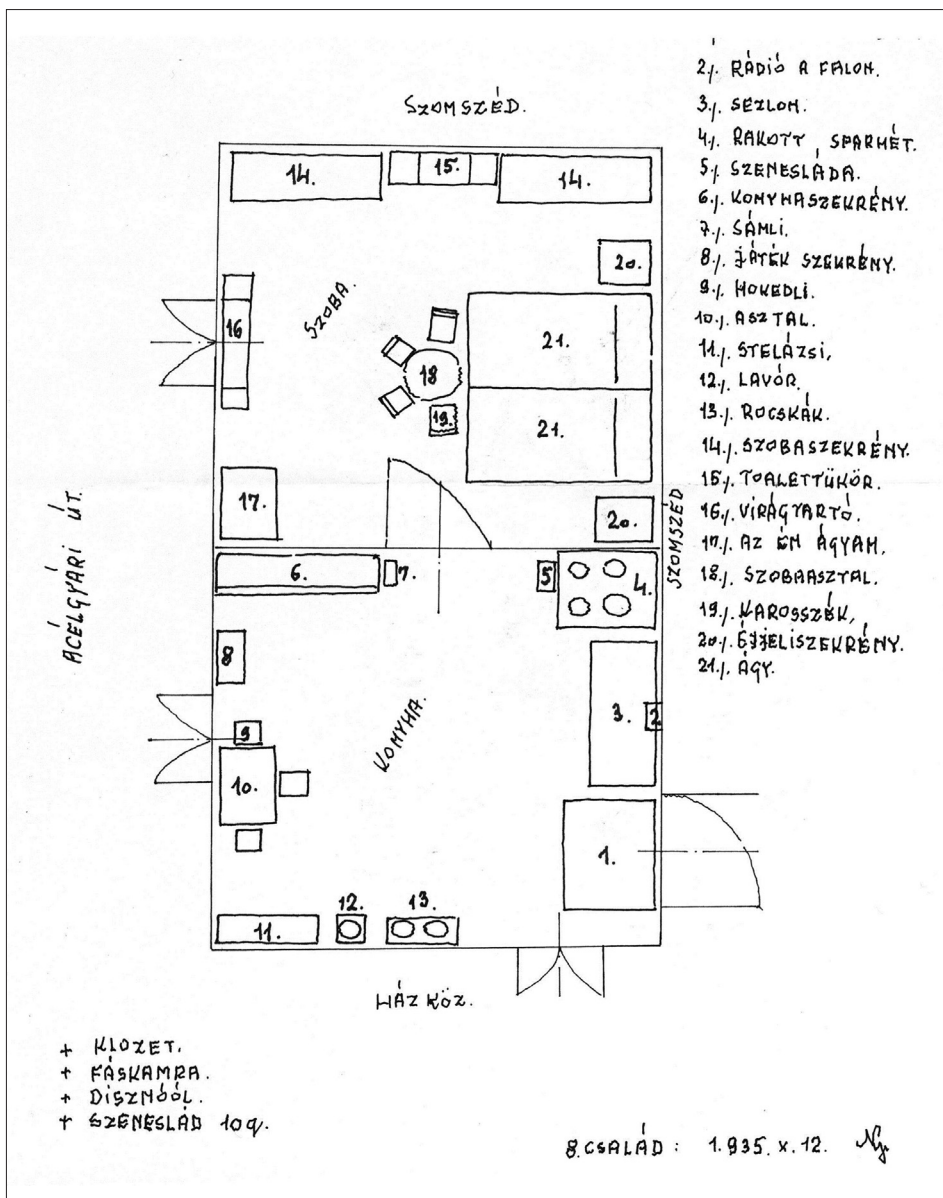
„Az út szegélyén zölddel futtatott hatalmas munkásházak állnak, erkélyekkel és nagy ablakokkal, az ablakból rádió szól és loggiákban ülnek a családok. A nyitány az úthoz: nagyon szép, hatalmas modern templom, a ferenceseknek építtette a vállalat és a munkások; egyszerű sima falai magasan nyúlnak a házak fölé. Oldalában kultúrház van, előadóteremmel és ferences rendház. Messzebb kisebb munkásházak következnek, frissen átfestve vidám színekre. Kéken, sárgán és halványpirosan virítanak a jegenyesorok mögött. Ezek a házak a régi munkásházakból lettek, melyeket már elavultaknak tartott a vállalat igazgatósága. Tehát: modernizáltak, az ablakokat kitágították, az ereszeket átformálták, ahol lehetett, erkélyt ragasztottak a falakra, a kapubejáratot a legmodernebb ízlés szerint átépítették, a házak elé kicsiny kertet ültettek. A házak között az ország egyik legmodernebb és legszebb elemi iskolája áll, csempézett fürdővel, parafapadlós tornateremmel, remek műhelyekkel és otthonokkal. Az ablakok alul homályosak, hogy az ádáz külvilág ne zavarja az elemistát s az egész épületet befutja a repkény. Az üzemben hátul zajongó gépek verik a szögeket és jólőtözött, nyugodt munkások figyelik a gépeket.”³⁰⁶

Lakásbelső és lakótér-használat

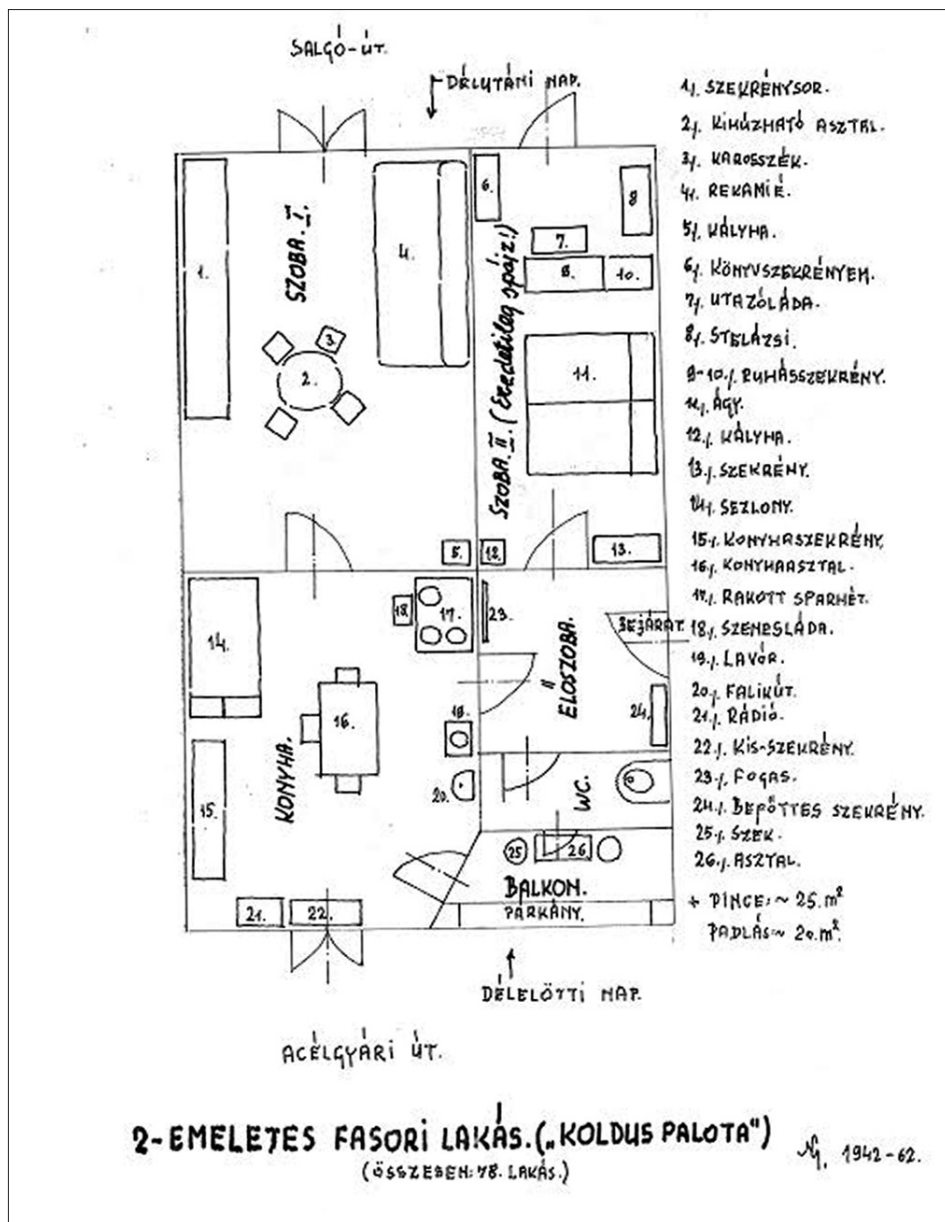
A házak belső kialakításáról nem sikerült megfelelő fényképet találnom. Két munkáslakás belső elrendezését az egyik interjúalany rajzai alapján sikerült részletesen megismerni (6–7. kép).

³⁰⁵ R. VÁRKONYI Á. 2005. 397.

³⁰⁶ SZABÓ Z. é. n. [1938] 236.

6. kép. Az Acélgári úton álló munkáslakóház emeleti lakásának alaprajza és berendezése az 1940-es években. Rekonstrukciós rajz visszaemlékezés alapján. (Alaprajz: N. Géza, 2014.)

7. kép. Kétemeletes munkáslakóház második emeleti lakásának alaprajza és berendezése az 1940-es években. Rekonstrukciós rajz visszaemlékezés alapján. (Alaprajz: N. Géza, 2014.)

A munkáslakások funkció szerint leginkább tároló helyiségekre, szobára és konyhára oszthatók az interjúalanyok közlése alapján. A tárolást minden család egyedi módon oldotta meg. A kis alapterület miatt minden apró zugot kihasználtak, és ezek berendezése, polcozása – a visszaemlékezések szerint – szinte kivétel nélkül saját munka volt. A házakhoz bútorokat nem adott a gyár, így vagy maguk a házban lakók, vagy közeli hozzátartozó készítették, illetve vásárolták meg a bútorokat. A város más részéről hozott menyasszonnyal szemben magasak voltak az elvárások.

„Az idősebbek nekem úgy mesélték, hogy mikor hozták az acélgyárhoz az új asszonyt, mindenki kint volt az utcán és nézte, hogy milyenféle a feleség. A kocsira fel volt pakolva a bútor, az volt a minimum, hogy legyen rajta egy teljes szobabútor, meg egy konyhabútor.”³⁰⁷

Interjúalanyaim visszaemlékezése szerint az 1920-as évek közepétől vált általánossá a munkáslakásokban a hálószoza-garnitúra.³⁰⁸ A bútor nélkül életet kezdő párok legnagyobb része hamarosan saját kerestetéből vette meg az első berendezési tárgyakat, illetve cserélte le régi, kopott bútorait. Az asztalosnál és bútorkereskedőnél hitele volt minden acélgyári dolgozónak.

„A lenti nagy templommal szemben vot Hohauzer Gyuri bácsinak a bútorüzlete, ő egy zsidó bácsi volt. Apám nézegette egy gyönyörű, díófa hálóbútorát. Apám mondta, hogy ennyi pénze nincs. Hóhauzer bácsi azt mondta, hogy vegye meg, majd kifizeti, nem baj, ha nincs pénze. Mire hazaértünk, hazafuvarozták a bútort.”³⁰⁹

A konyha a főzésen kívül a családi étkezésnek is kizárólagos helye volt. A szobában kivételes esetekben, ünnepnapokon étkeztek, de akkor is csak a felnőttek, a gyerekeknek mindig a konyhában terítettek. A palóc, hierarchikus étkezési renddel, amelyben először a családfő, illetve a dolgozó korú fiúgyermekek ettek, majd a feleség és a kisebb gyermekek, nem találkoztam, ahogy azzal sem, hogy a nők nem ültek egy asztalhoz a férfiakkal.

„Az asztalnál volt egy érdekes tájolósi dolog az acélgyárban. Nálunk úgy mondták, hogy Salgó vagy Tarján. Salgónak ült Apám az asztalnál, én ül-

³⁰⁷ Részlet az N. Gézánéval (szül. 1938) készített interjúból (2009).

³⁰⁸ PALÁDI-KOVÁCS A. 2007. 201.

³⁰⁹ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2012).

*tem Tarjának, Mamám meg közében, hogy ugrásra kész legyen. Édesanyám is mindig az asztalnál ült velünk.*³¹⁰

Egyéb funkciót is ellátott a konyha. Az egyik interjúalanyom édesanyja varrt, a másiké hímzett és ezek a munkák is a konyhához kötődtek. A mosakodás is ebben a helyiségben történt.

„Konyhában mosakodtunk. Volt egy ilyen mosótál, oldalra úgy volt kialakítva, ott voltak a törölközők és a zománcos kancsó. Aztán a sparhéttra, ami beépített volt, ott volt egy 20 l-es öntöttvas fazék, abban volt a víz. Aki munkába ment az mosakodott először. A vízcsap a konyhában volt, fali csap volt, s édesanyám hímezett neki egy terítőt, rá volt írva: »Minus forrása, az isten áldása.« Liptay néniről nevezték el a forrást.»³¹¹

Az 1920-as évektől terjedt el széles körben a feliratokkal és előrenyomott mintákkal díszített, kivarrott vagy hímzett vászon falvédő is.³¹²

A gyárban volt fürdési lehetőség. A gyárhoz közelebb lakó családok hetente többször, a távolabb lakók ritkábban látogatták a gyári fürdőt. A családfők a műszak lejártát követően általában a gyárban mosakodtak le és tisztán mentek haza. A gyerekek a konyhában tanultak, így felügyelet alatt voltak. A közeli, mindennapos vendégeket is ebben a helyiségben ültették le. A legtöbb család a rádiót is itt hallgatta. A rádiót a konyha falán, külön erre a célra felszerelt polcon tartották. A mosás szintén a konyhában történt. A házak mögött kialakított kamrába pakolták a füstölt húsokat, illetve a krumplit, esetenként az almát is. Azonban nem volt jellemző az élelmiszer-felhalmozás, beszélgetőpartnereim szerint a gyári „magazin” úgy ellátta őket, hogy nem volt rá szükség. Mivel azonban disznót szinte minden háznál vágtak, a füstölt hús tárolását a kamrában oldották meg. Szintén itt helyezték el a nagyobb szerszámokat (a kisebbeket a konyhaszekrény fiókjában, az evőeszközös fiók mellett vagy alatt) és a szenet is, egy csukható tetejű szenesládában. Az egyéb élelmiszereket, sót, cukrot, lisztet a konyhaszekrény aljában tartották, vagy ha porcelán tárolóba tudták tenni, akkor a konyhaszekrény polcára tették, mert díszítette a konyhát.

A szobát jellemzően alvásra használták, amit a lakások többségében diófa bútorral rendeztek be. Az ágy napközben tiltott területnek számított, letakarták és nem volt szabad ráülni sem. Az ágyak mellett minden lakásban volt tükör, éjjeli szekrény és ruhásszekrény. Az ágy előtt mindenhol alacsony szobaasztal állt székekkel. Itt kapott helyet a csecsemőkorú gyerekek kis rácsos ágya is. A kiságyból

³¹⁰ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2014).

³¹¹ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2014).

³¹² Bővebben lásd: FÜRÉSZNÉ M. A. 1992. 92.

kinőtt, de még nem iskoláskorú gyerekek előfordult, hogy a szülei között aludtak. *„Emlékszem, hogy elég nagy volt a szoba, hogy még egy sezlony is volt ott. Amikor kisebbek voltak a gyerekek, akkor előfordult, hogy a szülők között aludtak, aztán amikor nagyobb lettem, akkor én kerültem a sezlonyra, a legkisebbnek meg volt egy kiságy.”*³¹³ A toalett-tükör vagy a szobaajtóval szemközti falon, középen kapott helyet, hogy *„az, aki bement a szobába azt látta meg először”*,³¹⁴ vagy a szoba sarkában állt, helyenként betöltve a paraszti lakásbelső vizsgálatokor „szentsaroknak”³¹⁵ aposztrofált kultikus tér szerepét is. A tükrös szekrénykén álltak a szentképek, fészület vagy egyéb kegytárgyak. Illetve a családok nagy része által birtokolt könyvek is itt foglalták el méltó helyüket, akárcsak az ékszeres doboz. Jellemzően az ágy fölött is tartottak szentképet. Napközben az ágyak laposra voltak bevetve, a polgári ízlésnek megfelelően.³¹⁶ A ruhákat a szobai diófa ruhászekrényben tartották, és a gyerekek játéka is itt kaptak helyet ládában vagy kis játékszekrényben. A fűtést a konyhai rakott tűzhely biztosította. A szobában nem volt külön fűtés, kinyitották az ajtót és „bement a meleg”. A szemetet vödörbe gyűjtötték össze, akárcsak a kályha kihamuzásakor a salakot. A gyár gondoskodott a hulladék begyűjtéséről is. *„Volt szemetes vödör, rocska, nálunk kettő volt. Abba bele kellett tenni a salakot, mi troszkának hívtuk, és amikor jött az acélgyárból a fogat két emberrel, akkor az egyik rázta a csengőt, én ezért szerettem volna szemetes lenni. Levittük a vödröt és ők borogatták be a kocsiba. Külön vitték el a troszkát és külön a szemetet.”*³¹⁷ Az ételmaradékot és a zöldhulladékot a „kolduspalotákból” a patakpartra is lehordták, szemétdombba rakták.

Telepi hierarchia az épített környezetben

A gyári főutcán (az Acélgyári úton) álló lakásokat egy jelentős külső jegy különböztette meg a távolabb lévő, kevésbé jó minőségű, például Bikási vagy Ózdi sori házaktól. Négy-öt lépcsőfokkal kiemelték a bejáratot az utca szintjétől. Ahogyan Dobák Judit³¹⁸ felhívta rá a figyelmet a diósgyőri kolónia vizsgálatokor, ennek csak részben voltak praktikus okai, hogy az udvar és az utca pora nem ment be könnyen a házba. Jelentősebb volt a lakás szimbolikus határának kihangsúlyozása. Az intim terek jobban elkülönültek egy-egy család számára, így az elismert

³¹³ Részlet az Sz. Mihállyal (szül. 1929) készített interjúból (2014).

³¹⁴ Részlet az Sz. Mihállyal (szül. 1929) készített interjúból (2014).

³¹⁵ Bővebben lásd: K. CSILLÉRY K. 1981. 669–671.

³¹⁶ A paraszti ágyat magasra vetették, sok párnával és dunnával. A vagyoni jele volt a minél magasabb ágy. Bővebben lásd: K. CSILLÉRY K. 1973.

³¹⁷ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2014).

³¹⁸ DOBÁK J. 2008. 69.

szakmunkások, altisztek házainak bejárata az utca szintjétől magasabban volt, mint a hierarchikus viszonyban lejjebb lévőké.

A kolónia közepe táján állott a teleprésről sokak által rendszeresen felkeresett, ivóvizet adó Csurgó nevű kút, a mai Acélgyári út 33–35. számú házak helyén. „A gyár által 1924-ben egész telepen bevezetett, csőrendszerű, nyomókutas vízellátás után is még éveken át használták az idősebb Fasor-béli lakók ezt a kutat mindaddig, mígnem az ötvenes évek építkezései során erre a helyre is nem emeltek többszintes panelházat.”³¹⁹

A Fasortól távolabb, a gyár melletti hegyoldalban 1875-től került kialakításra az úgynevezett „Gyármögött” lakótelep, ahol hét, az előbbiektől eltérő beosztású és minőségű épületsort létesítettek, bár a mellékhelyiségek és az építési technika azonos volt a korábbiakkal. Az építkezéshez szükséges mész és téglát a helyi mészégetőből és a téglavetőkből került ki. „Igen érdekes gyakorlat alakult ki még a századelőn az ide kerültek lakásválasztásai körül. Az üzemi előrelépés, munkahelyen adódott beosztási »ranglétrán« való emelkedés rendszerint együtt járt azzal, hogy erről a teleprésről másik, kedvezőbb lakásviszonyokat, lakáskörülményeket jelentő teleprésre került az illető.”³²⁰

Az Ózdi utca kapcsolta össze a gyár mögötti magaslaton a gyerekek legfőbb játszóteréül szolgáló futballpályát és az Olvasóegylet előtt elhaladó Salgó utat. De mindezt csak 1942-ig, mert akkor a gyárvezetés gyárbővítési és kedvezőbb tárolási okokból itt létesítette az úgynevezett „hengerhuzal rakodóteret” és az Ózdi utcát egy nagy kanyarral kivezették a sportpálya irányába és becsatlakoztatták a Liptay-sor útjára.³²¹ Egy – családjára nézve jászberényi származású – beszélgetőpartnerem még őriz emlékeket az első, Ózdi utcai lakásukról. Később innen a Liptay-sorra kerültek, komfortosabb körülmények közé. Miután az Ózdi utcai házak (Gyármögött) lakásainak alaprajzához nem sikerült sem a levéltári forrásokból, sem interjúalanyaimtól hozzájutnom, így egy hosszabb interjúrészlettel kívánom bemutatni az acélgyár melletti domboldalon szerényebb körülményeket nyújtó „kezdő” lakásokat.

„Emlékszem, hogy az ózdi úti lakásokba fölül volt öt lakás, aztán volt egy kis part és lejjebb aztán újból öt lakás. [...] az ivóvíz ellátás az ilyen kinti csapokkal, úgynevezett kutakkal volt megoldva. A szennyvízelvezetés pedig egy nyitott árok csatornával, ki volt ugyanilyen betonvályúval kövezve. [...] egy-egy lakás állt egy konyhából és egy szobából. Semmi más nem volt ott. Úgyhogy nem volt olyan, hogy spájz, meg mondom a vécé meg külön volt. Az Ózdi utcai lakás kényelmes kis otthont biztosított egy mun-

³¹⁹ VERTICH J. 1999. 14–15.

³²⁰ VERTICH J. 1999. 19.

³²¹ VERTICH J. 1999. 20.

káncsalád számára. Mégis volt egy tiszta helyiség, a szoba, a konyhába meg főztek az asszonyok, a gyerekek ott eltébláboltak. [...] Az emberek mikor hazajöttek nyáron, kitettek oda hokedliket, kis sámlikat és ott el-kártyáztak, talonoztak a léckerítés mellett. [...] A házak sátortetősök voltak, kátránypapírral voltak fedve, azt ha megsérült, cserélte a gyár. [...] Vakolva voltak, az első festését megcsinálta a gyár, aztán emlékszem, hogy a gangon már voltak ilyen összevissza színek, de egyszerűbb mésszel meg budai földdel... ”³²²

A lakóházak mellett, lakásonként kisebb-nagyobb kertrészt és baromfiótlakat is kialakítottak. Az Ózdi soron interjúalanyom elmondása alapján a sertésen és baromfin kívül nyulakat és kecskét is tartottak. Így a hegyoldali házak lakói jelentős állattartást folytattak.

Interjúalanyom családjával az Ózdi utcából a Liptay-sorra költözött, ahol komfortosabb, nagyobb házat kapott a háromgyermekes család.

„Az ablak alatt ott is volt ilyen kis elkerített virágoskert-rész. [...] A Liptay-sor már egy komfortosabb lakás volt, mert ott már be volt vezetve a víz. [...] Ilyen falikút volt. Öntöttvas, gömbölyű falikút, persze csak hidegvíz-ellátás volt, melegvíz az nem volt. A vécé még ugyanúgy kint volt. Azoknak a lakásoknak a legtöbbje úgy volt kiépítve, hogy volt úgynevezett padlásszoba is. Tehát ahogy bementünk a lakásba, volt egy konyha, vele szembe alul egy elég tágas, nagy szoba. Akkor a konyhából jobbra nyílt egy másik ajtó, mellette volt egy megfelelő nagyságú spajz, élelemraktár és a fölött ment föl egy lépcső, ott szintén volt egy kisebb szoba, illetőleg hát nem kisebb, hanem ugyanolyan alapterületű volt, mint az alsó szoba, csak ilyen csapott teteje volt az ablakok miatt. És onnat (sic) még egy ilyen nyitott padlásrész is volt [...] Ilyen rakott sparnét volt, be volt építve téglából. Ez a lemezgyári tűzhely csak később jött divatba. Azt se tudom, de talán a Liptay-soron a szobába már volt vaskályha. ”³²³

A Bikási utca lakóházai az Ózdi utcaiakhoz hasonlóan hosszabb, 10 lakásos házak voltak. A Bikási útról az alábbi leírást olvashatjuk az egyik visszaemlékezésben:

„...az ún. »nagykémény« közvetlen közelében álló valahai gyári épületek [...] hosszú éveken keresztül a szállításhoz, vagonrakodáshoz foglalkoztatott »lóci vagonosok« otthonai voltak, néhány más épületben a gyár – úgy-

³²² Részlet az Sz. Mihállyal (szül. 1929) készített interjúból (2014).

³²³ Részlet az Sz. Mihállyal (szül. 1929) készített interjúból (2014).

*mond – kocsisudvar elnevezéssel mondott szállítási, karbantartási és telep rendbentartási munkáknál foglalkoztatott személyek lakták. Akkori elnevezéséből is kitűnt: Bikási út, Bikási sor, sőt akadt olyan emlegetés is, hogy »kocsis udvar«.*³²⁴

A leírás leginkább figyelemre méltó eleme, hogy az elbeszélő már az 1930-as évek második felében hallhatta a „kocsis udvar” elnevezést és megpróbálta értelmezni a saját tapasztalati mezőjében. Valójában a kocsis udvar, vagy kocsis ház elnevezés a gyár kocsisának az istállóval egy épületben található lakására utalt.³²⁵ A későbbiekben feltehetőleg az istálló részt is lakássá alakítottak, de erre vonatkozó dokumentumot nem találtam.

Az 1880–1900-as években készültek el a Kaszinó-sor tisztviselő és munkás-házai.³²⁶ Ennek közelében, az 1880-as években létesült egy újabb nagyobb telep-rész, az ún. „Amerika”, amely a hegyoldalba épült. Két, egymás fölött futó utcája volt: az Alsó Tátra sor és a Felső Tátra sor. A telepiek között használt megnevezés az Alsó-Amerika és a Felső-Amerika volt. Földszintes házak voltak, kis kerttel, disznóóllal és az Acélgyári úton álló házakhoz képest kisebb szoba-konyhás lakásokkal. Egy visszaemlékezés alapján: „a mellékhelyiségek stb. külön deszka épületekben álltak mindvégig és vezetékes ivóvíz (nyomócsapos kutakkal) csak a húszas évek közepén jutott fel Amerikába.”³²⁷

A gyár munkáspolitikájának fontos része volt, hogy a dolgozói saját tulajdonú házhoz jutását lehetővé tegye. A Jónásch-telep, amely Jónásch Antal bánya- és kohómérnök nevéhez köthető, az acélgyártól délkeletre, a hegyoldalban került kialakításra. A kertes házas telepnek való helyet 1906-ban vásárolta meg a gyár Kretsch földbirtokostól és jelentős kamatmentes kölcsönrel támogatta az itt építkező dolgozóit. A telepet alkotó utcák nevei a következők voltak: Határ út, Ilona út, Akácós út, Járdánházi utca (ma Kandó Kálmán utca), Jónásch körút. A telep jellegzetes típusstervek alapján készült. A „hegyes” homlokzatú házaival újabb vidám, játékos arcát mutatta az acélgyár kolóniájának.

Az acélgyártól északnyugatra, valamint a salakhegyet övező dombháton, a Luby-parcellákon épült a Szent Ferenc-telep 1929-ben. Az itt épült házak is kizárólag a gyár munkásainak tulajdonában voltak. Az itt építkező gyári dolgozók – az elmondások alapján – privilegizált helyzetben voltak, amelyet leginkább az átlagosnál nagyobb munkateljesítményüknek és szaktudásuknak köszönhettek, akiket a vállalat megbecsülésének jeleként kamatmentes kölcsönrel támogatt. Ahogy Vertich József visszaemlékezéseiben leírja, a tíz évre szóló kamatmentes

³²⁴ VERTICH J. 1999. 25.

³²⁵ A ház tervrajzának lelőhelye: MNL NML V. 183. 527/1923.

³²⁶ SZVIRCSEK F. 1993. 29–31.

³²⁷ VERTICH J. 1999. 21–22.

kölcsön (4-6 ezer P) mellett nem ritkán önköltségi áron juthattak hozzá az építőanyagokhoz is a gyár készletéből.³²⁸ A Ferenc-telepről és a Jónásch-telepről Szabó Zoltán is elismerően írt:

*„Hátrább a Liptai-soron és a Szent Ferenc-telepen saját házak vannak. Vállalati kölcsönből építették fel őket a jobban kereső munkások. 56 ilyen ház épült az utóbbi időkben, rendszeren a legmodernebb igényeknek megfelelően, nagy ablakokkal, kert közepére.”*³²⁹

A kolónia talán legkülönösebb része volt az úgynevezett „Dühöngő”. Ezek a házak a Jónásch-telep közelében álltak, a telep többi, építészetileg gyengébb házaihoz hasonlóan, földszintes, szoba-konyhás lakásokkal. Hivatalos dokumentumokban nem talákoztam ennek a teleprésznek az elkülönítésével, így a beszélgetőpartnereimtől kapott információkra hagyatkoztam. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a kolóniára költözők büszkeségük és emberi tartásuk alapvető elemeként értékelték lakókörnyezetük makulátlan rendben tartását és ezt a gyár vezetősége is elvárta tőlük. Ha valaki nem felelt meg az előírásoknak, nem tartotta rendben a környezetét, vagy rendbontást követett el, azt a „Dühöngőbe” költöztették.

*„A Dühöngővel kapcsolatban az volt a helyzet, hogy ha két szomszéd összeveszett, bementek a gyárigazgatóhoz panaszkodni, mert volt ilyen fogadónap, amikor lehetett beszélni vele. Aztán kivizsgálták a helyzetet, és aki a vétkes volt, az kikerült a dühöngőbe. Onnan aztán nem jöhettek vissza, csak majd esetleg a fiai, mert ez nem szállt apáról fiúra.”*³³⁰

A gyerekek térhasználata mentális térképeken

A fizikai környezet leírását mentális térképekkel egészítettem ki, amely módszer alapvető jelentősége, hogy a földrajzi térre vonatkozó adatok helyett az adott térre vonatkozó tudást térképezi fel, azaz a tudati jelentsstruktúrákat viszi térképre. Letenyei László fogalommagyarázata alapján a kognitív térképek reprezentálják a „térbeli valóság” tudati képét, a településről a lakosok fejében kialakult véleményeket. A módszer a különböző diszciplínák határterületén mozog, és érinti az antropológia, a pszichológia, a földrajz, valamint a térképészet tudományterületeit is. A mentális térképek ezen kognitív térképek „megrajzolt” vagy „elmesélt”

³²⁸ VERTICH J. 1999. 25–27.

³²⁹ SZABÓ Z. é. n. [1938] 237.

³³⁰ Részlet az A. Árpáddal (szül. 1927) készített interjúból (2009).

lenyomatai.³³¹ Kevin Lynch³³² szerint – aki a mentális térkép (mental map) fogalmát bevezette – a „városolvasatok”, a város mentális térképe nagymértékben attól függ, hogy a település melyik pontjáról, illetve melyik társadalmi csoport szemszögéből nézzük a várost. Ez annyit jelent, hogy a város bizonyos pontjai központi szerepet töltenek be néhány társadalmi csoport mindennapjaiban, míg egy másik terület „fehér foltként” szerepel „városolvasatukban”.

Bár beszélgetőpartnereim 1945 előtt mind gyermekek voltak, mégis izgalmas kísérletnek tűnt feltérképezni a kolónia különböző részeihez való kötődésüket. Arra kértem őket, hogy a kolónián belül mondják el, mutassák meg azokat a helyeket, ahová naponta jártak, továbbá pontozzák a kolónia területeit egy 0–10-es szimpátiaskálán.³³³ Tíz pontot kapott az a hely, ahol a legszívesebben laktak (volna), vagy ahová a legszívesebben jártak, akár ismerőshöz, rokonhoz, vagy egy séta kapcsán. 5 ponttal jellemezték az érzelmileg semleges helyeket.

A válaszok leginkább a két végletet tartalmazták, a semleges terekre külön kérdést kellett feltennem. A gyermekek számára ilyen semleges helynek számított a kórház, a kaszinó, az ételmezési bolt és a temető. A visszaemlékezők számára a „legjobb”, legkellemesebb hely az Acélgyári út volt, annak is az iskolához és a korcsolyapályához közel eső része. Ezzel még az is egyetértett, aki nem az Acélgyári úton lakott. A gyerekek kedvenc helye volt a patak is, amely keresztezte a kolóniát, de leginkább az acélgyári út elején, a katolikus templom és az evangélikus templom mögötti részen játszottak. Innen jártak föl az úgynevezett Kucor-hegyre is, amelyen az evangélikus templom állt. Hasonlóan fontos hely volt a „Gyármögött” teleprésznek a futballpályája. Szintén a kedvelt helyek között található a Dolinka az erdei játszóterével és a télen ródlipályává alakuló útjával. Talán csak azért veszített 1 pontot a korcsolyapályához képest, mert a gyár előtt, a tisztviselői házak mellett/mögött vezetett fel az út hozzá. Egy beszélgetőpartnerem azt említette, hogy nem szerették, ha a gyerekek arrafelé játszanak vagy futkosnak, nem volt szabad hangoskodni. Ebből az okból kifolyólag is kevésbé kedvelt hely volt a gyárhoz közelebb eső tisztviselői házak környéke. Többen említették, hogy ott olyan gyerekek laktak (tisztviselő gyerekek), akik kilógtak a sorból, nem nagyon keveredtek a munkások gyerekeivel. *„Gimnáziumba kocsi vitte őket. Két soros pad volt a kocsin, úgy volt kiképezve és úgy mentek a gyerekek.”*³³⁴

A mentális térképek alapján az is kitűnik, hogy bár a salgótarjáni kolónián nem voltak utcánként vagy soronként elkülönítve a tisztviselők, azonban lakásaik

³³¹ LETENYEI L. 2005. 154.

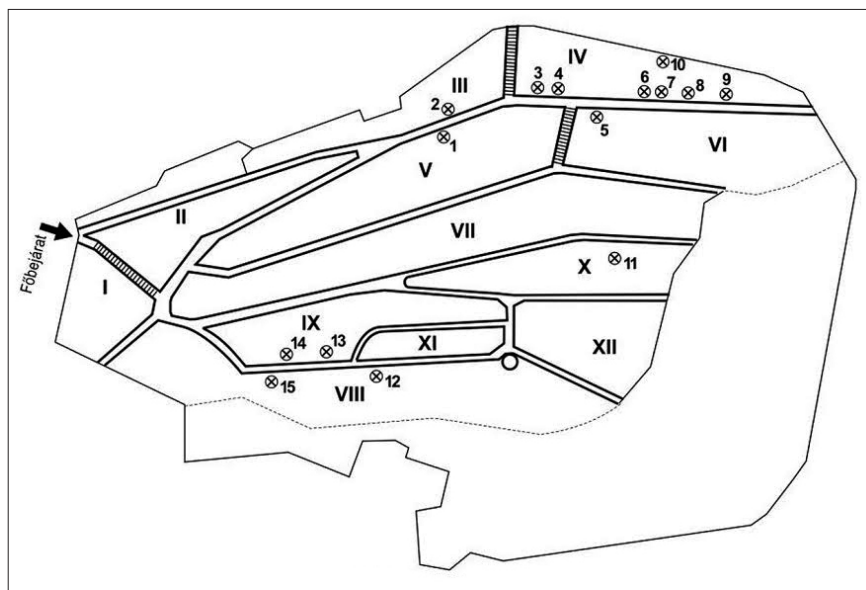
³³² LYNCH, K. 1960.

³³³ Ezzel a módszerrel kutatta Dobák Judit is a diósgyőri vasgyári kolóniát. DOBÁK J. 2008. 65.

³³⁴ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2014).

környezete mentálisan mégis kiemelkedett a munkások által használt térből. A gyerekek ha lehetett a telep más részeit használták, az utca más részein közlekedtek, még a beszédüket is lehalkították, ha a tisztviselők környezetébe értek. Az Acélglyári út minden tekintetben a gyár főutcájaként értelmezhető, a Rimamurányi vállalat reprezentatív utcája volt. A gyerekek játéktere nem véletlenül szorult a „Fasoron” kívülre. Minél messzebb helyezték játéktérüket a gyártól és a tisztviselők házaitól, annál szabadabban játszhattak. Talán ez az oka annak, hogy az utca középső részén elhelyezkedő iskola előtti játszóparkot passzív térként említették, szinte alig használták, s a fősorompóhoz közelebb lévő korcsolyapályát látogatták gyakrabban.

Az acélglyári temetőt csak külön kérdés után jelölték meg mint látogatott területet. Az úgynevezett „Régi központi temető” szomszédos volt a „Zagyvarakodóval”, és a temetőnek kijelölt hegyoldalt az acélglyári kolóniától az iparvasút vágánya választotta el. Ahogy az alábbi térképen látható, Salgótarjánban nem alakult ki sem külön acélglyári parcella, sem (a diósgyőri vasgyári temetőre jellemző) külön „tishti sor”.³³⁵ A gyár vezetőit és tisztviselőit általában nem Salgótarjánban temették el (8. kép).

8. kép. A salgótarjáni Régi központi temető térképe, az Acélglyári út végén, a katolikus templom mögött. A római számok a parcellák megjelölései. Az arab számok (1-től 15-ig) a beszélgetőtársaim által azonosított acélglyári családok sírjai. Rekonstrukciós rajz visszaemlékezés alapján. (Térkép: Szerző.)

³³⁵ DOBÁK J. 2008. 65.

Összegzés

Az ózdi kolóniához hasonló „kasztrendszerrel” nem beszélhetünk Salgótarjában, de a lakások nagysága, komfortfokozata, és gyártól való távolsága jellemezte lakója szakmai elismertségét, beosztását, családi állapotát, vagyis a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyét. Amikor első alkalommal kapott valaki a gyártól lakást, akkor nagy valószínűség szerint az Ózdi, a Járdánházi vagy a Bikási úton kezdte az életét, később a gyár, megbecsülése jeleként, átköltöztette a Salgó útra, Acélglyári útra vagy a Liptay-sorra. A salgótarjáni gyár kamatmentes kölcsönrel szorgalmazta a magántulajdonú házak építését a Ferenc-telepen és a Jónáschtelepen. Bár a két világháború között folyamatosan emelkedett az önállóan birtokolt házak száma, a munkások nagyobb része bérleményekben élt. A lakásokban kevert képet mutatott a szobák berendezése: néhol vett át paraszti elemeket, de túlnyomórészt polgári lakásbelsőt takart.

A rendezett, otthonos környezet, a szervezett szabadidő és a város többi üzeméhez viszonyítva jobb kereseti lehetőségek összekovácsolták az acélglyári kolónián élő és dolgozó emberek csoportját. A salgótarjáni acélglyári kolónia önmagát „Rimaiaknak” aposztrofáló lakossága közös identitástudattal bíró, jól meghatározható lokális közösséget alkotott. A 19. század végén még nemzetiségre és vallásra nézve is vegyes származású, több nyelvű, eltérő hagyományú környezetből származó családokat egyedül a gyárhoz tartozás tudata rendezte egy csoportba. Életmódjukat térben és időben is meghatározta a gyár. A kolónia térbeli korlátait a sorompók jelentették, időbeli korlátait pedig az életritmusukat meghatározó, műszakváltást jelző gyári gőzkürt.

A kolóniai közösségi élet rendje és a lakosság önmeghatározásának vizuális elemei

A közösség fogalmának több meghatározása létezik, attól függően, hogy melyik tudomány területéről közelít hozzá az ember. Szociálpszichológiai megközelítésben a közösség túlmutat a csoporton, mert értékeket involváló fogalom.³³⁶

„A közösség mindig a tagok önkormányzatának elvén, a jogok és kötelezettségek kiegyensúlyozott mérlegén nyugszik. [...] a közösség egyszerű emberi együttesből, a csoportból, csakis az önteremtés, az önmegalkotás és az önszervezés erőfeszítéseivel válhat közösséggé.”³³⁷

³³⁶ CSEPELI GY. 2014. 156.

³³⁷ PATAKI F. 1982. 238.

A közösség fogalmának egyik vetülete a népi vagy falusi közösségeké. Paládi-Kovács Attila úgy fogalmazta meg, hogy

*„a népi közösség területileg is együttélő emberek olyan csoportja, akik egymással közvetlenül érintkeznek, s közöttük a társadalmi együttműködés folyamata a tevékenységek sorozatában valósul meg. Mindez a kölcsönös függés, az együttműködés és az egység gyakorlatát valósítja meg körükben, és a kollektívizmus magatartásformáit, gondolkodásmódját tudatosítja a közösségek tagjaiban.”*³³⁸

Sárkány Mihály szerint nem tekinthetők közösségnek

*„sem a valamilyen céllal, [...] létrehozott társulások, sem az olyan együttélési formák, amelyekben nem teremődik meg a kölcsönös függés, együttműködés és egységesülés folyamata.”*³³⁹

A történeti, néprajzi kutatások által használt közösségfogalmak szerint a falu minden esetben közösségként értelmezendő. Ez a közösség sokfunkciójú társadalmi csoportok összességét jelenti, amelyhez tagjaik kötődése leginkább születésük és házasságuk révén keletkezik. A falvakban lakók kapcsolatainak többsége hozzájuk hasonló, értékrendjüket osztó emberekhez fűződik, akiknek jó véleménye nagyon fontos a mindennapi élettevékenységek során. Ennek eredményeként a társadalmi ellenőrzés igen erős, a legkisebb nem megszokott dolog is azonnal széles körű megvitatásra kerül. A néprajz által vizsgált paraszti közösségeket helyhez kötöttség jellemzi, amelyben a kapcsolatok személyesek. A közösségek nem csupán vérségi, rokonsági vagy fiktív rokonsági alapon szerveződnek, a társadalomszerveződés másik meghatározó rendező elve a terület.³⁴⁰ A ház- és udvarközösség, a szomszédság (utcai és határbeli), a falurészek, városrészek közössége vezet el a lokális társadalomhoz. Mindezeket figyelembe véve a salgótarjáni acélgyár kolóniájának társadalma a két világháború közötti periódusban már közösségként vizsgálható.

A társadalmi szerveződés gyökereit vizsgálva egy ipartelep érdekes terep, hiszen több etnikum, több felekezet, különböző egyéni és közösségi szokások keveredtek benne. Az első generációnak nevezhető csoport – a vállalatvezetés kontrollja alatt – az építményekkel együtt saját maga kezdte felépíteni azokat a kapcsolathálókat, mintákat és normákat, amelyek a társas együttéléshez szükségesek voltak. Összekötő kapocs lehetett kezdetben az is, hogy mindenki be-

³³⁸ PALÁDI-KOVÁCS A. 2000b. 24.

³³⁹ SÁRKÁNY M. 1980. 330.

³⁴⁰ PALÁDI-KOVÁCS A. 2000b. 25.

költöző, idegen volt, tehát a helyi lakosokkal szemben egy különálló csoportot alkottak. A második generáció ennek a mind szociológiai jellemzők, mind földrajzi származás tekintetben viszonylag vegyes adottságokkal bíró csoportnak a leszármazottaiból állt. A többnyelvű és különböző vallású családok beolvadását segítették a 19. század végi magyarosítási törekvések. Ennek köszönhetően jött létre az Olvasó és nem sokkal később a magyar nyelvű színjátszó kör. A harmadik generáció idején a közösségi szerkezet már megközelítőleg teljesen kialakult. Ekkor már a kolónia lakóházai, infrastruktúrája kiépült, lakói gazdasági érdekeltségükön felül (jó fizetési kondíciók, szociális szolgáltatások) személyes kapcsolati hálójuk előnyeit is élvezték, tehát többszörösen is érdekeltté váltak abban, hogy a gyár alkalmazásában és a kolónián maradjanak.

Már a szociográfus Szabó Zoltánnak is feltűnt³⁴¹ a különbség az acélgyári kolónián kívüli és belüli világ között.³⁴² Ennek okai többek között a jobb kereseti viszonyok, az igényesebb lakókörnyezet és a szociális intézkedések voltak. Milyen külsőségekben mutatkozott meg a „rimaiság”? A kérdést a nyilvános tér³⁴³ használatának és képének a bemutatásával vélem a legpontosabban megválaszolhatónak. Milyen volt az acélgyári kolónia utcaképe és különbözött-e a város más utcáitól?³⁴⁴ Volt-e különbség a kolónia társadalmának utcai viselete és a város szélesebb társadalmának öltözködése között? Hogyan látták az acélgyáriakat a kívülállók?

Viselkedési normák a kolónián

A közösség által hagyományozott, elfogadott viselkedési normák az acélgyári kolónián is pontosan kijelölték az egyén mozgásterének határait. Kialakult egy olyan normarendszer, amelyet a közösség magáénak vallott. Volt azonban egy jelentős különbség a hagyományos falusi társadalom normarendszere és az acélgyári kolóniáé között. A kolónia normarendszerének alapja a vállalat írott rendtar-

³⁴¹ SZABÓ Z. é. n. [1938] 236.

³⁴² Az interdiszciplináris megközelítésű imagológiai kutatásokat – a másokról és az önmagunkról (mint egyénről vagy csoportról) alkotott mentális kép elemzését – fontosnak és hiánypótlónak tartom az életmódkutatásokon belül, a munkásság körében sajnos már kissé megkésettnek is. A magyar imagológiai vizsgálatokról bővebben lásd: HEITMANN, K. 1998; TÁPODI Zs. 2015.

³⁴³ A nyilvános térről és használatáról alapvető irodalomként lásd: GYÁNI G. 1999.

³⁴⁴ A nyilvános terek használatának vizsgálatakor az utcakép mellett mindenképpen szót érdemelnek a szabadidő eltöltésére szolgáló nyílt és zárt terek is, ezek bemutatása azonban külön fejezet témája. Lásd: *Az acélgyári kolónia épített környezete* című fejezetet.

tása volt. Az interjúból kiderült, hogy a megszólásnál súlyosabb megszegyenítő büntetéseket (fizikai bántalmazás, kiközösítés, megszegyenítés) a közösség nem helyeselte és nem is volt rá módja, hogy gyakorolja, hiszen a gyárvezetőségre tartozott minden durvább kihágás, normaszegés miatti elmarasztalás, mely legvégső esetben a kolóniáról történő eltávolítást vont maga után. A legsúlyosabb büntetés előtti lépés volt – ahogy arról az előző fejezetben már szó esett – az alacsony presztízzsel bíró teleprészbe, az úgynevezett „Döhöngőbe” való átköltöztetés. Hivatalos dokumentumokban nem bukkant fel a neve, így feltehetőleg eredetileg nem büntető szándékkal hozták létre. Elképzelhetőnek tartom, hogy a telepi közösség az Acélgyári fásorból történő eltávolítást alapjába véve büntetésnek értékelte, és feltehetőleg az első ilyen eset idején üresen álló házak éppen a Jónasch-telep azon részén álltak rendelkezésre, ahol a „Dühöngő” kialakult. A problémás emberek szomszédságába költözni aztán önmagában véve büntetésnek számított, így alakulhatott ki a megkülönböztetett teleprész. A szakirodalomban nem találtam példát hasonló „büntető” terület létrejöttére, de feltételezem, hogy más ipari kolóniákon is kialakulhatott.

A második világháború előtti közbiztonságot egyöntetűen jónak minősítették beszélgetőpartnereim. Lopásról nem számoltak be a helyi sajtóban, és a levéltári forrásokban sem találtam nyomát. Interjúalanyaim elmondása alapján a lopásoktól egyáltalán nem tartottak. A lakások kulcsát vagy a lábtörlő alatt, vagy a bejárati ajtó ajtófélfájába ütött szögön, illetve az ablakpárkányon tartották, jól látható helyen. A biztonságérzethez minden bizonnyal hozzájárult a kolónia zárt területe is. Ugyan a sorompók akadályt nem képeztek az úton gyalogosan közlekedőknek, de a sorompóőrök számon tartották, hogy milyen idegen lépett be a telep területére. A legnagyobb fokú biztonság leginkább a telep főutcájára volt jellemző, tekintettel arra, hogy a telkek a Salgó út és az Acélgyári út által határolt területen álltak és mind a két út sorompóval lezárt területnek számított. A telep többi része már sokkal nyitottabb volt, így idegenek számára is megközelíthetőbb területeket jelentettek. Ettől függetlenül bűncselekményre, lopásra, vagy a lakosok nyugalmanak bármiféle háborgatására egyik teleprészen lakó beszélgetőtársam sem emlékezett vissza.

Az alkoholfogyasztás a munkások mindennapjainak szerves része volt. Az 1880-as filoxéravész a bort drágává tette, ennek köszönhetően északról olcsó, gabonalapú pálinka betörése volt megfigyelhető. Balázs Géza³⁴⁵ szerint részben ez is magyarázza, hogy az alacsonyabb keresetűek között a pálinka egyre jobban hódított. A beszélgetőpartnereim elmondása alapján az acélgyáriak leginkább bort ittak, azt is általában fröccs formájában. R. Nagy József vidéki munkáskolóniák vizsgálatakor úgy látta, hogy a bányászoknál a férfiszerephez egyenesen

³⁴⁵ BALÁZS G. 2003. 54.

hozzátartozott az alkohol viszonylag rendszeres és nagy mértékű fogyasztása.³⁴⁶ Hasonló lehetett az alkoholos italokhoz való hozzáállás az acélgyári kolónián is. Az interjúkészítések során rendszeres volt az illuminált állapotból adódó helyzetkomikumok elbeszélése, ezért valószínűsíthetőnek tartom az alkoholizmus jelenlétét a kolónián. Mindössze egyetlen interjúalany, egyetlen esetben nevezett valakit alkoholistának minden finomítás nélkül. Az említett lakos középkorú asszony volt az 1930-as évek végén és a közösségben köztudott volt az alkoholproblémája. „... francia nevelőnő volt valamelyik dzscentri családnál. Sz. bácsi elvette, jól kereső kapakovács volt. A néni alkoholista lett és kiköltözött a disznóólba arra az egy éjszakára, amíg ki nem jőzanodott. Kimeszelte, kivitt bútorot. Félttem tőle.”³⁴⁷ A nők italfogyasztását feltehetőleg kritikusabb szemmel nézték, mint a férfiakét, ezzel R. Nagy elmélete erősíthető meg. A munkásnők alkoholfogyasztásának megítélését a női munkások 1945 előtti nagyon szerény számának köszönhetően csak a szocialista korszakban lehetne megvizsgálni.

Akár a gyerekek, akár a felnőttek közötti kisebb-nagyobb verekedés kihágásnak számított, és sem a kolónia lakói, sem a lakmester nem nézték jó szemmel.³⁴⁸ Interjúalanyaim szerint a gyárban nem voltak verekedések, azért azonnali elbocsátás járt volna. Az asszonyok verésével vagy felpofozásával kapcsolatban nem sikerült adatokat gyűjtenem. Interjúalanyaim egyértelműen negatívan ítélték meg a nők bántalmazását, véleményük szerint nem volt elfogadott a telepen. Egy családnál említettek alkalmanként pofozkodást, itt azonban a nagy tekintélyű családanya, aki férje halála után egyértelműen átvette a családfő szerepét, adott néha-néha pofont a már felnőtt korú fiainak, ha a nevelést szükségesnek érezte. Ez beszélgetőpartnerem szerint mindig csöndben és gyorsan zajlott, előtte még az ablakokat is becsukták.

A kolónia társadalmán belül a sérült, beteg embereket tisztelet övezte. Interjúalanyaim többen is emlékeznek rá, hogy megszidták és rendreutasították őket, ha gyermekként csúfolódni kezdtek velük kapcsolatban. Feltehetőleg az állhat e mögött, hogy a kolónia társadalmában nem igazán voltak született fogyatékkal élők.³⁴⁹ A nyomorék emberek vagy még az első világháborúban vagy üzemi balesetben sérültek meg. Mind a két esetben sokkal inkább hősies érdemként, semmint csúf tragédiaként tekintettek a sérülésre.

³⁴⁶ R. NAGY J. 2010. 144–147.

³⁴⁷ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2014).

³⁴⁸ A gyerekek nevelésében az egész telep részt vett, ezt a következő fejezetben részletesen tárgyalni fogom.

³⁴⁹ Komolyabb betegségek, illetve testi fogyatékoságok közül az emlékezet egy angol-kóros kislfiút őrzött meg, illetve – a munkakörülmények tárgyalása kapcsán korábban említett – három vak, vagy legalábbis nagyon gyengén látó embert.

A hierarchikus rend közel azonos jelentőségű volt, mint egy falusi közösségben. A magázódás általános volt, a köszönés vagy üdvözlés sorrendje nagy fontossággal bírt. Annak kellett előre köszönnie, aki a hierarchikus rendben alul foglalt helyet. Az előre köszönést kalap- vagy sapkaemelés, esetleg főhajtás kísérte. A tisztviselőket minden esetben magázták és előre köszöntek nekik az utcán, a megszólításuk általában méltóságos úr volt.³⁵⁰ A családban nem csak az idősebb generációt magázták, a házastársak között is ez volt a megszokott. *„Én mindenkit magáztam, a szüleimet is. Csak az unokatestvéreket tegeztem. Édesanyám is magázta édesapámat.”*³⁵¹ Nőknek életkor szerint köszöntek, a férfiaknál a továbbtanulásnak volt meghatározó szerepe. *„Ha esetleg egy korban voltak a férfiak, együtt dolgoztak az acélgyárban, ők tegezõ viszonyban voltak. A gyerekek tegezõdtek, aztán a vízvásztó az volt, amikor gimnáziumba került valaki. A lányoknak olyan 16-17 éves korban már magázódás járt.”*³⁵²

Bár beszélgetőpartnereim emlékeznek a tisztviselő- és a munkásgyerekek közötti különbségre, mégis túlzásnak érzem „kasztosodásról” beszélni Salgótarján kapcsán. Ózddal szemben itt nem volt elkülönített teleprész a tisztviselők vagy akár az előmunkások számára, a telepen – ahogy azt már az előzőekben kifejtettem – vegyesen laktak.

*„Egyik négylakásos házban élt együtt két mérnök család, egy tisztviselő és egy tanító család. Másik négylakásos házban három tanító család mellett egy mérnök család lakott. Az igazgatói lakásban lévő két másik lakást egy özvegy (mérnök feleség) és egy tisztviselő családja kapta. Általában nem volt érzékelhető az elkülönülés. [...] A gimnáziumba járó fiatalokat a gyár egy tizenkét személyes batárral szállította le, de ebben a kocsiiban 4-5 munkásgyerek is utazott. A főmesterek gyerekeit befogadták a mérnök- és tisztviselő családok, egyenrangúnak tartották.”*³⁵³

A hierarchia leginkább vállalati események alkalmával nyilvánult meg. Szabó Zoltán is megörökített egy nagyon figyelemreméltó eseményt.

„Egy alkalommal erdei majálist rendeztek. Az ügybuzgó rendező az ünnepség helyét a kasztrendszernek megfelelően így készítette elő: legalul volt

³⁵⁰ Egy kivételt említettek ezzel kapcsolatban: *„Magázódtak. Egyedül Liptay Palika volt az, aki azt mondta, hogy együtt gyerekeskedtünk 20 évig, tegezõdjünk.”* (Liptay Pál üzemmérnök, 1944-ben vesztette életét 14 acélgyári sifárór társával együtt egy lavinában.) Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2014).

³⁵¹ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2010).

³⁵² Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2012).

³⁵³ LIPTAY P. 2012. 19–20.

egy nagyobb tisztás, itt mulattak a munkások. Följebb kerestek egy kisebb tisztást, az alsó tisztás és e tisztás közé lépcsőt építettek. Itt helyezték el a tisztikart. Legfelül egészen apró tisztás volt, ehhez újabb lépcső vitt fel. Itt helyezték el az igazgatót és a főmérnököt, akik a munkásság sorfala között vonultak idáig és itt fogadták az ünneplő küldöttségeket. Az egész jelenet ijesztően emlékeztet az aratóünnepekre, ahol a nép a kastély terraszán alatt, az urak a kastély terraszán mulatnak és a néhány lépcső, ami közben van, egész világot jelent.”³⁵⁴

A határozott térbeli elkülönülésre egyetlen példát találtam a kolónián. Vertich József, a munkás színjátszókör egyik legsikeresebb rendezője, visszaemlékezésében felhívja a figyelmet a Munkás és Tiszti Kaszinó közötti összekötő hídra, mely szimbolikus jelentőséggel bírt, hiszen „egyirányú” volt. A 15 méter hosszú és 2 méter széles folyosó 1914-ben készült azért, hogy a két intézmény közös rendezvényei alkalmával a kaszinójukban gyülekező tisztviselők és hozzátartozóik, esős idő esetén, ne legyenek kénytelenek a másik épületbe szabadtéren átvonulni. Az összekötő elem

„felsőrésze üvegborítású alkotmány volt –, azzal a fura megoldással, hogy két végében kiképzett ajtót nyitni-zárni csak kaszinói oldal felől lehetett. Így azt is leírhatom: ez a valami nem annyira összekötötte, mint szétválasztotta a Kaszinót és Olvasóegyletet. Magam is megtapasztaltam (amikor nem voltam tisztviselő státuszban), egy március 15-i ünnepség alkalmával. Ezen részt vett képviselőnk, Sztranyavszky öméltósága is, aki a műsorban részéről előadott szavalthoz gratulálni kívánt. Ezért egy futár jött értem a Kaszinóból, odakísért, gratuláció után visszakísért. Futárral mentem, futárral jöttem, az nyitott, az zárt ennél az eseménynél.”³⁵⁵

A visszaemlékezések alapján úgy tűnik, hogy az 1938-ban kinevezett új igazgató, Karattur Antal szakított a régi gyakorlattal és az olvasóegyletben tartott minden rendezvényre egyenesen oda érkezett, és a távozáskor sem vette igénybe a hidat. Ezzel a híd jelentőségét veszítette.

Vallásosság a kolónián

A kolóniai lakosság életmódkutatása során érdekes, összetett kép rajzolódott ki a vallásossággal kapcsolatban. Beszélgetőpartnereim általában nem tartották val-

³⁵⁴ SZABÓ Z. é. n. [1938] 162.

³⁵⁵ VERTICH J. 1999. 30.

lásosnak önmagukat és a vallási élet különböző színtereiről és eseményeiről is csak direkt rákérdezés után kezdtek beszélni, miközben az interjúk során egyre inkább kirajzolódott gyermekkoruk szigorú, vallásos nevelése. Sok helyen a vallási élet visszaszorulását a váltóműszakos munkarendre vezették vissza, mivel a váltóműszakos dolgozó az ünnepeket gyakran volt kénytelen a munkahelyén tölteni, így ez számára átlagos munkanappá süllyedt vissza.³⁵⁶ R. Nagy József szerint a munkásság vallásosságának csökkenésében lényeges elem a vallásosság parasztsággal való azonosítása is, ami mögött az a „felsőbbrendű” elképzelés állt, hogy a parasztság tanulatlanabb, elmaradottabb volt a munkásságnál, ezért élt intenzívebb vallási életet.³⁵⁷ Természetesen a probléma vizsgálatakor nem lehet figyelmen kívül hagyni az 1950-es évektől szélsőségesen felerősödő vallásellenességet sem.

A vizsgált időszakban a salgótarjáni munkásság még vallásos életet élt, nem csak saját igényéből kifolyólag, a vállalatvezetés is elvárta minden kolóniáján a rendszeres templomlátogatást. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. már az 1913-as leírás szerint is komoly hangsúlyt fektetett a munkásai valláserkölcsei nevelésére.³⁵⁸ Többek között felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül támogatták a templomépítéseket és felújításokat, ingyen adományozott építési telekkel, építőanyaggal, vagy más módon történő segítségnyújtással.

A munkásság által kedvelt salgótarjáni sajtóban is egyértelműen dominált a vallásos életre buzdítás a második világháború előtti időszakban. „*Örömenek adott kifejezést, hogy a salgótarjáni munkásság szakított a marxi ideológiával és a becsületes nemzeti és keresztény szervezetekbe tömörül.*”³⁵⁹ Mindez általános jelenség volt az országban, hiszen a húszas–harmincas években a tömegek erkölcsi-szellemi nevelése érdekében a valláserkölcsei nevelés fontos részévé vált a keresztény-nemzeti ideológiából táplálkozó klebelsbergi neonacionalizmusnak.³⁶⁰ Interjúalanyaim valamennyien úgy emlékeznek vissza, hogy a vallásosság a háború előtt egyenesen elvárt volt a kolónián. „*Úgy mondhatni, hogy kötelező volt valamelyik egyházhoz tartozni. Ezt a mesterek is figyelték, ki nem jár templomba, a súlyosan mulasztókat figyelmeztették. A gyári dolgozóknak fizetésükből levontak egy ún. »párber« elnevezésű összeget, amit a területi egyházaknak adtak át.*”³⁶¹

A Salgótarjánba betelepült lakosság nagyobbik része katolikus vallású volt, kisebb hányaduk tartozott csupán a másik három történelmi egyházhoz. Az evangélikus templom, az acélgyári kolónia tőszomszédságában, a Kuczor-domb tete-

³⁵⁶ R. NAGY J. 2010. 170.

³⁵⁷ R. NAGY J. 2010. 175.

³⁵⁸ RIMA 1913. 10.

³⁵⁹ *A Munka*, 1925. július 25.

³⁶⁰ NÉMETH A. 1999. 368.

³⁶¹ L. Péter (szül. 1944) kérdőívre adott válasza (2009).

jén 1882-ben épült. A zsinagóga a város túloldalán 1902-ben készült el, a református gyülekezet pedig 1929-ben emelt templomot a város Újtelepi részén.³⁶² Az 1397-ben alapított katolikus plébániatemplomot többszörös átépítés után 1914-ben Wabrosch Béla acélgyári főmérnök tervei alapján kibővítették. Mégis, a két világháború közötti időszakban komoly problémát jelentett, hogy az alig 300 főt befogadni képes templomba a 20 000 fős lakosság java része már el sem indult a misére, hiszen úgysem fértek be.³⁶³

1927. október 20-án az acélgyári Olvasóban ültek össze a város és az acélgyár vezetői, hogy egy új katolikus templom felépítéséről tárgyaljanak, hiszen félő volt, hogy a legnagyobb lélekszámú katolikus lakosság egyáltalán nem fogja gyakorolni a vallását helyhiány miatt. Az acélgyáriak jól kerestek, így kiszámították, hogy az acélgyári katolikus hívők keresetének évi 5%-os felajánlásából két év alatt felépíthető a templom, különösen akkor, ha segít a Katolikus Vallásalap és az acélgyár vezetősége is. A mozgalmat az acélgyár főmérnöke, az egyébként református Liptay Gyula és Herczegh József címzetes kanonok is komolyan támogatta. Sok huzavona és nehézkes ügyintézés után végül 1932-ben megérkeztek a ferences szerzetesek Salgótarjánba, felszentelték a rendházat és a kápolnát.³⁶⁴ A plébános Réz Marián lett.³⁶⁵ Nem volt könnyű dolga, a visszaemlékezések szerint nagyon megosztott volt a város az új katolikus plébánia ügyében. Réz Marián, a hitoktatóval együtt, megérkezését követően hetekig házról-házra járt, bekopogtatott minden rendű és rangú lakoshoz, elbeszélgetett az acélgyár főmérnökével, a kapakovácsokkal, géplakatosokkal egyaránt. Július 3-án, az acélgyári elemi iskolával szemben lévő, szépen parkosított játszókertben volt az első ünnepi mise. Az acélgyár védőszentjének, Szent Istvánnak az ünnepén már befogadó közegben tarthatta meg az ünnepi misét. Az acélgyári főút elején emelt Szent Ferenc-rendi templom felszentelésére 1936. május 17-én került sor, ünnepélyes keretek között.³⁶⁶ A munkások védőszentje után a Szent József plébániatemplom nevet kapta.

A vallási, felekezeti közösségek működéséről csak elszórtan sikerült adatokat találnom. Külön iskolával és női, illetve férfi bibliakörrel, legény- és leányegylettel rendelkezett az evangélikus és a katolikus felekezet is az interjúalanyok

³⁶² R. VÁRKONYI Á. 2005. 387.

³⁶³ R. VÁRKONYI Á. 2005. 388.

³⁶⁴ Az 1980-as években R. Várkonyi Ágnesnek Strichirs Károly acélgyári plébános adta át Szilvássy X. Ferenc *A salgótarjáni Északi Római Katolikus Plébánia és Ferences rendház létesítésének története 1927–1936. A Historia Domus bevezető része I–II.* című kötetét, aki a kapisztrán Ferences rendtartomány provinciálisának, Várnai Jakab páternek a gondjaira bízta azt 2005-ben. Lásd: R. VÁRKONYI Á. 2005.

³⁶⁵ DR. FIGUS B. 1936. 9.

³⁶⁶ *A Munka*, 1936. május 23. (vezércikk).

visszaemlékezése szerint. *A Munka* című lap többször beszámolt az evangélikus és a katolikus nőegylet jótékonyági akcióiról is. Interjúalanyaim között nem volt református, így róluk tudtam a legkevesebb információt gyűjteni. Amint az előbbiekben már utaltam rá, a beszélgetések során szinte senki sem említette a vallásos közösséget, vagy a templomba járást, mint a szabadidő eltöltésének módját, habár konkrét kérdést követően kiderült, hogy mindannyian vallásos nevelésben részesültek és felekezetük életében aktívan részt vettek. A jelenség oka talán a szocialista diktatúra alatti vallásellenesség és a napjainkra jellemző értékrend-szer-változás lehet.

Az acélgyári vallási ünnepek közül mindenképpen kiemelkedett az úrnapi körmenet, amely kimondottan a sorompókon belül zajlott, bensőséges hangulatban.

„Az úrnapi körmenetek hagyománnyá váltak a gyári úton. Négy sátrat állítottak föl. Külön színfoltja volt, hogy az acélgyárba sziürke sapkával, KL jelzéssel katolikus legényegylet alakult fiatalokból, és azok vitték a zászlókat és díszítették, meg állították a sátrakat. Az egyik sátor az iskola előtt volt, aztán a másik fönt tovább, az iskola mögötti részen. [...] Fölkeltünk reggel és néztük, hogy ezeket a »sutellákat« kiválasztott KALOT-fiúk tartották. [...] mi inkább játékként vettük. Nekünk feladatunk nem volt. Az egész család együtt ment. A körmenet elindult a ferences templomból az iskola irányába, és a nagy kéménynél, a fölső gyári úton elfordulva vissza a Salgó útnak nevezett Kaszinó-soron, ott volt vissza a betérés.”³⁶⁷

A leventéknek ugyanúgy kötelező volt a vasárnapi mise vagy istentisztelet, mint a cserkészeknek, bár a zárt alakzatban való templomba vonulást a vasárnapi gyakorlatozás után végül nem rendelték el, mert az első kísérlet után kiderült, hogy együtt nem fértek be a templomba.³⁶⁸

Több családban is előfordultak felekezeti vegyes házasságok. Két beszélgetőpartnerem családjában is katolikus volt az apa és evangélikus az anya. Az egyik családnál ebből komolyabb probléma nem származott, általános szokás szerint a fiúgyermek az apa vallását követve a katolikus misére jártak, a lányok pedig édesanyjukkal az evangélikus istentiszteletre. A másik család esetében az anya alkalmazkodott a férje katolikus családjának elvárásaihoz és elhagyta vallását, amely még idős korában is lelkiismereti problémákat okozott neki.

Az evangélikus és a katolikus templomban is szigorú ülésrend volt. *„Az evangélikus templomban a férfiak jobb oldalon, a nők bal oldalon. De emlékeim szerint az evangélikusoknál nem nagyon voltak nők. A katolikusoknál meg jórészt*

³⁶⁷ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2012).

³⁶⁸ FODOR M. 2012. 114.

nők jártak misére.”³⁶⁹ A templomban a padok két első sora piros drapériával le volt takarva, a hölgyeknél és az uraknál is. „Az első padban fenntartott helye volt dr. Figus Bélának (a jegyzőnek), a Malomhegyi családnak és az elitnek. Bal oldalon voltak a nők, jobb oldalon a férfiak. Ki volt írva fatáblára, hogy »férfi sor«, »női sor«, és mi mindig fordítva olvastuk, visszafelé, hogy »rosifréf«.”³⁷⁰

Az Acélgyári út utcaképe és a köztisztaság

A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. kolóniájának határait – mint arról az előző fejezetben már szó esett – a városba vezető utakon álló sorompók jelölték. Ezek részben szimbolikus, részben valódi határok voltak. A sorompókkal elzárt utakon a kolóniára történő be- és kihajtás csak a telepgondnok által kiállított *paszturtával*, vagyis járatlevéllel volt lehetséges.³⁷¹ Mindez egyáltalán nem volt egyedi eset Magyarországon. Többek között hasonló rendtartása, gondnoka és ténylegügyelője volt a budapesti MÁVAG-kolóniának is. Zártságát mi sem jellemzi jobban, mint hogy éjszakára mind a hét kapuját bezárták.³⁷²

A kolónia főbb útjai (Acélgyári út, Salgó út) közvilágítással ellátott, kezdetben makadám, majd a harmincas évek végétől kövezett utak voltak. Ebben jelentősen különbözött a város más részeitől (9. kép).

9. kép. A fősorompó az Acélgyári út elején az 1940-es évek első felében. (Dornyay Béla Múzeum Fényképtára, ltsz. 1623.)

³⁶⁹ Részlet a B. Tiborral (szül. 1927) készített interjúból (2010).

³⁷⁰ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2012).

³⁷¹ BIRTA I. 1968. 263., 282–283.

³⁷² BALAJTHY K. 1989. 235.

Amíg a két világháború közötti Salgótarjában a közvilágítás és a köztisztaság is meglehetősen alacsony szinten állt, és leginkább a saras utcák okoztak kellemetlenségeket, addig a visszaemlékezések szerint az acélgyárnál kínosan ügyeltek a rendezett, tiszta és virágos utcaképre, rendszeresen fel is separték a kövezett utakat. Üveggyári beszélgetőpartnerem úgy emlékezett, hogy bár az üveggyár kolóniája is a lehetőségekhez mérten tiszta és rendezett volt, és a lakóházaik is szebbek és kényelmesebbek voltak, mint a bányakolónián, mégsem volt olyan makulátlan, mint az Acélgyári út. Kérdésemre, hogy mennyire különbözött az acélgyári városrész az üveggyáritól, azt válaszolta:

„A bányánál, meg aztán az üveggyárnál is voltak olyan kevésbé kényelmes, szoba-konyhás, gyengébb minőségű lakások. Az acélgyáriaknak mind rendes, szép lakásaik voltak. A nagyobb házaikat úgy hívták, hogy »kolduspatoták«, mert kényelmesebb, jobb lakások voltak, mint a városban máshol. De fürdőszoba még abban sem volt, de akkor is. Olyan rátartiak is voltak, később úgy mondták, hogy munkásarisztokrácia. Sorompóval zárták el az acélgyárba vezető utat, ami kövezett és tiszta volt. A lányok boldogok voltak, ha acélgyári udvarlójuk volt.”³⁷³

Az acélgyári kolónia területe és a rajta fekvő ingatlanok túlnyomórészt vállalati tulajdonban voltak. Ennek köszönhetően a vállalati szabályozások kiterjedtek az élet majdnem minden területére. Szabályozva volt a lakások használata, azok átalakítási, felújítási, javítási módja, az udvarok rendben tartása, a közterek használata. Az acélgyári kolónia utcaképeért külön lakmester felelt, akit tisztviselőként alkalmazott a vállalat. A visszaemlékezések szerint szigorúan ellenőrizte nem csak az utca tisztaságát és rendjét, de még a porták, illetve a házak mögötti melléképületek és disznóólak állapotát is. Az interjúalanyaim nem érezték túlzásnak, hogy ilyen nagy mértékben beavatkozott magánszférájukba a vállalat, inkább szükséges kellemetlenségként élték meg azt. A folyamatos ellenőrzés ugyanis elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a házon vagy a ház körüli melléképületeken a gyár saját költségén javításokat, vagy teljes körű felújítást hajthasson végre. Mindezekon felül – mai divatos szóhasználattal élve – a vállalati image része volt a rendezett lakókörnyezet és a szép utcakép. Beszélgetőtársaim szerint az utca tisztítása fel volt osztva a lakók között. Egyikük a ház reprezentatív pontjaként emlegette a küszöböt: *„A ház egyik legfontosabb része a küszöb volt, csillognia kellett. Hétfévente a családfők csiszolták, hogy ne legyen kopott.”³⁷⁴* A küszöbhez hasonlóan csillognia kellett a rézkilincsnek és a bejárati ajtóhoz vezető lépcsőnek is. *„...a lakmester mondta szegény anyámnak is, hogy asszo-*

³⁷³ Részlet az M. Évával (szül. 1931) készített interjúból (2015).

³⁷⁴ Részlet az M. Évával (szül. 1931) készített interjúból (2015).

*nyom, ez a lépcső még nem elég fehér, sikáljon még rajta!*³⁷⁵ Interjúalanyaim az 1930-as években szolgáló lakmesterre, Jagicza Józsefre jól emlékeztek. Érdekes megfigyelni – a visszaemlékezések alapján –, hogyan mosódott össze a magánterület és a közterület a lakmester személyének köszönhetően. A ház „portája” mint magánterület az Acélgyári úton tulajdonképpen értelmezhetetlen, hiszen egészen a bejárati ajtóig (a küszöbvel és a kilincsel együtt) az utca rendjébe, az utcaképhez és ezzel együtt a vállalat önmagáról kialakított képébe szervesen beletartozó egységet képviselt. Gyermekként az ragadta meg leginkább az interjúalanyaim figyelmét, ahogy a lakmester a hamusvödöröket ellenőrizte. Naponta levitték a hamuval telt vödöröket az utcára, ahol végigment egy lovas kocsi és amikor megérkezett a ház elé, felborították rá a hamut. Az üres vödörért azonnal szalasztották a háziasszonyok a gyerekeket, hogy a lakásban legyen, mielőtt a lakmester odaér, mert ha rendetlenséget talált az utcán, dühbe gurult és a gondatlan család vödörét szégyenszemre akár a sorompóig is hajlandó volt elrugdosni (10.kép).

Czele Tamás, volt salgótarjáni fuvarvállalkozó peres ügye a Rimával még 1912-ből való, és jól példázza a szigorú rendtartást a kolónián.³⁷⁶ Czele szemét-

10. kép. Acélgyári munkáslakóház a két világháború között.
(Dornyay Béla Múzeum Fényképtára, ltsz. 8046811.)

³⁷⁵ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2012).

³⁷⁶ MNL OL Z 366 77. cs. 2221. o. sz. IV/1/m. Czele Tamás peres anyaga.

fuvarozást vállalt az acélgyár területén és téglákat égetett a gyár részére. Aztán 1909 vége felé közös akarattal megszűnt köztük a szerződéses viszony. A Rima visszatartott a fuvarostól 50 koronát a szemétfuvarozás után és 200 koronát 120 000 téglá előállítására. A társulat azzal indokolta a pénz visszatartását, hogy a vállalkozó nem tudta kiszáritva szállítani a téglákat a megbeszélte időre, illetve a szemétszállítási díjat azért fizették alul, mert szerződésük értelmében bírsággal sújtották, mivel a póce- és hamusgödröket nem tartotta tisztán. Az ügyben az egyetlen tanú, Kaitán Rezső akkori lakmester, az ügy elhúzódása közben meghalt, így ítélet végül nem született, s az ügy elévült.

Különleges kapcsolat alakult ki a különböző javítási, tisztítási és házkörűli munkákat ellátó emberekkel, akik nem tartoztak szorosan véve a közösséghez, hiszen nem a telepen laktak, hanem kívülről érkeztek a munka elvégzésére, mégis mindenkinek ismerte őket. A legalantosabb szakma a pöcegödör tisztítás volt, ezt a munkát, ha lehetett inkább éjszaka végezték. A nevüket már nem őrizte meg az emlékezet, de

„ilyen félig cigányok, vagy mit tudom én, arra vállalkozó emberkék, akik voltak. A lakótelepnek volt egy ilyen gazdasági udvara és ott voltak ilyen lovas kocsik. Meg akkor még nem volt ilyen szennyvízszippantás, a vécéket ilyen nagy kanalas, rudas valamivel ürítették és általában éjszaka. És ezt kihordták a gyáron túl voltak ilyen szántóföldfélék és azt ott szétöntöztették, vagy pedig kivitték a salakhegyre.”³⁷⁷

A kéményseprő „Nyerges bácsi” is kívülről érkezett, a gyerekek szerették őt, úgy tartották, hogy szerencsét hoz. A kolónia nem volt hermetikusan elzárva a külvilág elől.

„Jöttek a drótosok, emlékszem a háti kosárba volt ilyen üveg meg bádogos cuccok. Tótok voltak, mi gyerekek kiabáltunk, hogy tud-e a bácsi verebet patkolni? Ő meg kiabálta tört magyar nyelven, hogy: »Fazekat fódot!«”³⁷⁸

A borkereskedő Gyöngyöspatáról hozta rendszeresen a portékáját, de csak a Salgó úton mehetett végig, onnan kiabált. A kolónia böllérje „Török bácsi” az Acélgyári útról nyíló mészárszéken dolgozott, de házhoz hívták disznóvágáskor. „Török bácsi jött, ő füstölte föl, kihúzott minden kolbász végéből egy kicsit. Nem illet észrevenni.”³⁷⁹ Egyetlen koldust őrzött meg az emlékezet: „Egy cigány jöhe-

³⁷⁷ Részlet az Sz. Mihállyal (szül. 1929) készített interjúból (2014).

³⁷⁸ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2014).

³⁷⁹ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2012).

*tett csak be, vékonyka volt, Éva néni. Őt beengedték. Mindenki adott neki valamit. Koldus volt. Azzal fenyegettek, hogy ha rossz gyerek leszek, akkor elvisz.*³⁸⁰

Öltözködés a kolónián

„Az öltözködés kulturális szimbólum. A testi szimbólumok olyan készlete, amely üzenetek közvetítésére jött létre.”³⁸¹ Egyszerre személyes és társadalmi karakterű, kifejezi a társadalmi helyzetet (nem, életkort, rangot) és fontos jelentést hordoz a társadalmi (meta) kommunikációban, a viselet vizsgálatával pedig következtetni lehet az egyének és csoportok társadalmi normáira is.³⁸² A 20. századi kényelmesebb és egészségesebb ruhadarabok megteremtését a női divatban a nők munkába állása, a férfidivatban pedig a sportolás ösztönözte.³⁸³ Az első világháborút követően a ruhák előállítására már szinte teljes mértékben kikerült a háziipar köréből és megkezdődött a tömeges konfekciógyártás. A kezdetben lenézett konfekcióruhák megítélése a második világháború kezdetére már komoly változáson esett át. A tömegigényeket kielégítő, olcsó ruházatkodási lehetőségéből a jólöltözöttség érzését nyújtó divat alapjává vált.³⁸⁴

Bár az acélgyári munkások nem sorolhatók a jómódú városi polgárság körébe, mindezek dacára úgy tűnik, hogy többé-kevésbé rendelkeztek azokkal a ruhadarabokkal, amelyeket F. Dózsa Katalin egy jómódú középosztálybeli férfi ruhatárának elemeiként felsorolt.³⁸⁵ Úgy mint két-három öltöny, egy frakk, szmoking, egy tavaszi, egy télikabát, néhány ing, két-három pár cipő, egy-két puha kalap, cylinder. Bizonyos kisebb ruhadarabokból pedig igyekeztek minél többet beszerezni, nevezetesen nyakkendőből, levehető keménygallérból, valamint a kézelőből. Ahogy az egyik interjúalanyom fogalmazott: *„olyan praktikus volt, hogy a fehér inghez volt ilyen kemény inggallér. Azt cserélték és mindig friss, üde volt.*”³⁸⁶ Beszélgetőpartnereim visszaemlékezése alapján egy jobban fizetett szakmunkás, illetve előmunkás ruhatára az alábbi darabokból állt: Egy vastagabb gyapjú- és egy vékonyabb szövetöltönyből, mellényből, négy vagy öt kalapból (fekete, puha posztókalap, fekete és szürke nyúlszőr kalap, keménykalap). Egy sötét (általában fekete, vékony csíkos) öltönyből, esetleg szmokingból az ünnepi

³⁸⁰ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2014).

³⁸¹ SZAPU M. 2003. 74.

³⁸² Az 1940-es évek öltözködési szokásaival és a konfekcióáru megjelenésével Valuch Tibor foglalkozott alábbi tanulmányában: VALUCH T. 2002.

³⁸³ F. DÓZSA K. 2014a. 343.

³⁸⁴ VALUCH T. 2002. 430.

³⁸⁵ F. DÓZSA K. 2014b. 394.

³⁸⁶ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2015).

alkalmakra. Egy vagy két sapkából. Öt-hat pár lábbeliből, köztük téli cipő, elegáns, fekete bőrcipő, bőr félcipő, esetenként szandál. (Csizma nem volt jellemző, helyette fekete, bőr lábszárvédőt vettek fel a jelesebb alkalmakkor.) Átmeneti és téli kabátból, esőkabátból. A kabátok és a cipők a harmincas évek derekán már fele-fele arányban konfekció és szabóval méretre készített darabok voltak. „Zsidó kereskedők voltak a főutcán, ott vették a konfekciót. Öreg Friedmann árulta a kabátot. Lehetett itt kapni szövetet is végbe.”³⁸⁷ (11. kép.)

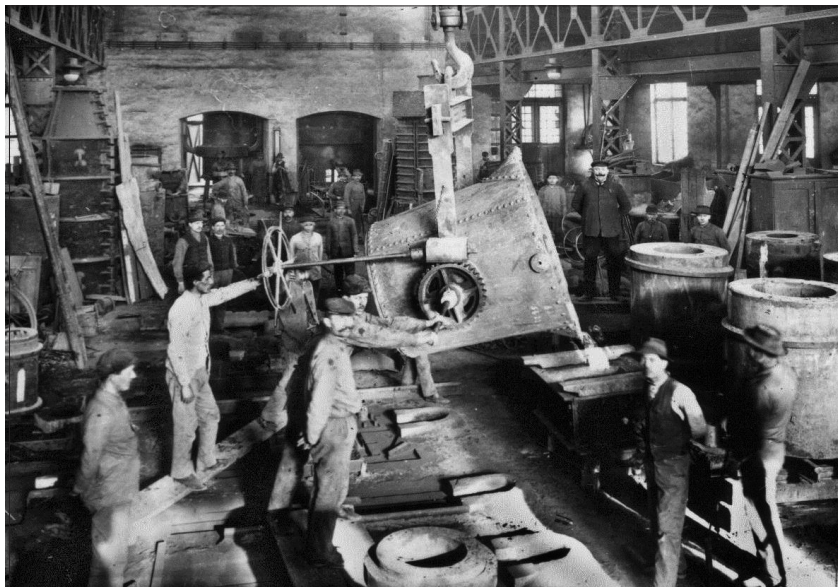
11. kép. Korcsolyázók az acélgyári jégpályán az 1920-as években.
(Dornyay Béla Múzeum Fényképtára, ltsz. 17409.)

A kalapok őrizték meg legtovább konfekciómentességüket. „Brezsnyánszki volt a kalaposmester. Ő csinálta a szép férfi, női kalapokat.”³⁸⁸ Az utcai ruházatot csak és kizárólag az utcán viselték. Otthon a férfiak kényelmesebb, kevésbé jó minőségű, esetleg már megkopott ruhadarabokat hordtak. „Otthon aztán átvedlettek. Volt ilyen priccses nadrág, az térdig ért, ott lehetett befűzni.”³⁸⁹ A gyárban szintén átöltöztek. Öltözékükről maguknak kellett gondoskodniuk, hivatalos

³⁸⁷ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2015).

³⁸⁸ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2015).

³⁸⁹ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2015).

12–13. kép. Acélgyáriak munka közben az 1920-as években.
(Dornyay Béla Múzeum Fényképtára, ltsz. 2428 és 2430.)

munkaruha a visszaemlékezések szerint nem létezett. Általában a már elhordott öltönyt viselték inggel, és sapkát vagy puhakalapot, de az erős, vászon munkaruha is elterjedt volt. „*A munkaruha hasonló volt a mai overallhoz, de kétrészes volt és világoskék, farmerszerű anyagból volt. Ceignek hívták.*”³⁹⁰ (12–13. kép.)

Az esti programokra elegánsabban kellett öltözni, hogy mennyire, az az eseménytől függött. „*Egyszerű munkásember volt, de ha mentek moziba, felvették a sötét ruhát, fehér inget.*”³⁹¹ Az Olvasóban rendezték a színházi előadásokat, hangversenyeket és a cserkészbálokat. Utóbbiak voltak a kolónia legelegánsabb eseményei, a ruhaigényük is más volt, mint egy esti mozielőadásnak. „*Apám volt az egyik cserkészoszt. Szmokingja volt, makkos cipő, fekete kabát prém gallérral, selyemsál, pincs kalap.*”³⁹² *Édesanyámnak gyönyörű, sárga nagyestélyije volt. A kislányok úgy szerettek volna öltözni, mint ő. Gyönyörű volt.*”³⁹³

Bár édesanyjuk és idősebb nőrokonai öltözködésére a túlnyomó többségben férfi interjúalanyaim nehezen emlékeztek vissza, a mozi, az újságok és a divatlapok nyomán kialakuló tömegkultúra országosan átalakította a női öltözködést, amely nyilvánvalóan hatott a jobb módú munkástársadalom tagjaira is.³⁹⁴ A polgári öltözködési előírások egyik része a napszakhoz és az alkalomhoz kötődött, a másik része az erkölchöz kapcsolódott. Még a második világháborút követő években is megőrizte a társadalom a női viselettel szembeni elvárásait, mind változatosságban, mind eleganciában. Ennek megfelelően szükséges volt egy reggeli/délelőtti ruha, délutáni ruha és a kizárólag délután 5 óra után felvehető „nagy ruha”.³⁹⁵ A szakmunkás feleségek számára véleményem szerint elérhetetlen volt az öltözködés jómódú polgári szintje, habár interjúalanyaim elbeszélése alapján úgy tűnik, hogy felfedezhetőek párhuzamok az acélgyári háziasszonyok ruhatára és a javasolt polgári öltözködés között. „*Édesanyámnak otthon köténye volt. A főzéshez teljesen átalakult. Aztán amikor asztalhoz ültünk, megint átöltözött, mint ahogy akkor is, ha elmentek otthonról. Az Olvasóba fekete, báli ruhába mentek, elegáns kabátba, kalapba.*”³⁹⁶

A középosztálybeli lányok nem hordhattak feltűnő színeket, mélyebben kivágtott vagy túl rövid ruhát, nem festhették magukat erősen, nem viselhetek sok ékszert, mert mindezek illetlenek voltak egy tisztességes lányhoz. F. Dózsa Katalin viselettörténeti kutatásai szerint még szigorúbbak voltak az előírások a munkások

³⁹⁰ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2015).

³⁹¹ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2015).

³⁹² Széles karimájú, magas tetejű keménykalap.

³⁹³ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2015).

³⁹⁴ BÓDY ZS. 2008. 95.

³⁹⁵ Bővebben lásd: VALUCH T. 2002. 432.

³⁹⁶ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2015).

körében, ahol még sokszor a kalapviseletet is megszólták.³⁹⁷ Ennek ellentmond, hogy az acélgyári szakmunkások családjában egyik interjúalanyom szerint „*a család nőtagjai is szívesen viseltek kalapokat.*”³⁹⁸

A népviselet halvány nyomait sem sikerült már felfedeznem interjúalanyaim emlékei között. A Jászberényből beköltöző, első generációs munkáscsalád ruhatára kapcsán említettek egyedül egy rakott szoknyát. Falun a rakott szoknya az 1920-as és 1930-as években átmenetet jelentett a népviselet és a városias viselet között.³⁹⁹

Az üveggyárnál szintén igyekeztek jólöltözöttek lenni, elsősorban nem is az igényekben mutatkozott meg a két kolónia lakossága közötti különbség, hanem a lehetőségekben. Az interjúk alapján úgy tűnik, hogy még a legjobban kereső üvegfüvő családban is csak maximum három vagy négy pár cipővel rendelkeztek, inkább sapkát hordtak kalap helyett, és bár báli alkalmakra itt is szmokingot öltöttek a férfiak, a ruhadarabok száma kevesebb volt, mint az acélgyáriak esetében. Tehát nem a ruhák minőségében volt eltérés, hanem a mennyiségében, ebből fakadóan előbb is lettek viseltesek, hiszen nem volt lehetőségük a gyakori cserére.

A különbségek a többi ipari kolóniával, főleg a bányakolóniával szemben is élesek voltak. Egyik interjúalanyom családjának anyai ága bányász volt, így bár az Acélgyári úton nőtt föl, a köszénbánya Forgách-telepéről is élénk emlékei voltak. Már gyermekként feltűntek neki a különbségek anyai és apai nagyszüleinek életviszonyaiban.

*„Bányatelepen ha hazajöttek a bányászok, otthon megmosdatták őket, mert a bányánál nem lehetett mosakodni. Aztán felvették a ceig nadrágot, meg egy inget, meg fapapucsot és abban voltak otthon is, az utcán is. Az acélgyárnál máshogy volt. Apám utcai ruhába ment el dolgozni, ott átöltözött munkaruhába, aztán munka után kezet, arcot mosott, visszaöltözött utcai ruhába és úgy jött haza. Otthon tetőtől talpig lemosakodott, aztán felvette az egyszerűbb, kényelmes otthoni ruháját. Ha elment otthonról, mindig utcai ruhát vett.”*⁴⁰⁰

Összehasonlításként a hagyatéki leltár szerint egy acélgyári tisztviselő ruhatára⁴⁰¹ az alábbiakat tartalmazta: egy rövid bőrkabát, egy zöld lódenkabát, egy esőköpeny, egy tavaszi kabát, egy téli kabát, kilenc felső civil ruha, kilenc pár cipő, egy pár kalucsni, két pár csizma, egy katonablúz, két lovaglós nadrág, sapka és

³⁹⁷ F. DÓZSA K. 2014b. 394.

³⁹⁸ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2015).

³⁹⁹ FÜLEMILE Á. 1991. 61–62.

⁴⁰⁰ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2015).

⁴⁰¹ MNL NML V. 183. a. 15795/1939. Reguly Lajos acélgyári tisztviselő, állatorvos hagyatéki leltára 1939-ből.

kard szíjjal, harminc ing, tizenkét alsónadrág, harminc zsebkendő, tíz pár zokni. Mindezek alapján az látszik kirajzolódni, hogy a ruhatárak méretében arányaiban ugyanakkora volt a különbség a bértábla alján és közepén, mint a felső és a középső szinten elhelyezkedők között.

Az előmunkások és a jobban fizetett szakmunkások az utcán kevésbé mutatkoztak sapkában, inkább a munkaruha mellé viselték, illetve kirándulások vagy sporttevékenység alkalmával. *„Nem volt divat a sapka. Inkább kalapot hordtak. Édesapámnak volt vagy hat-hét kalapja. Szürke, barna, fekete, puha, kemény.”*⁴⁰²

Milyen frizurát rejtett a sapka vagy a kalap? A Feiks Jenő által 1936-ban még szokatlannak tartott, oldalt kopaszra borotvált, a fejtetőn „egy strucctoll szerű hajpamacs meghagyva” típusú frizura⁴⁰³ a negyvenes évek elejére általános divattá vált. Oroszlánrésze volt ebben az egyre népszerűbbé váló futballnak. *„Az acélgyári fiatal férfiak között divatos volt dr. Sárosi György⁴⁰⁴ futballista csikófrizurája. Oldalt rövidre volt nyírva, hátul így felnyírták, felstruccolták, elől olyan hosszabb volt. Olyan csikófrizura.”*⁴⁰⁵ A frizura rendezettségét brillantinnal és hajolajjal tartották fenn. A hosszú haj egyáltalán nem volt divatban. Az idősebbek hátrafésülték hajukat. A közepén elválasztott frizura inkább a tisztviselőkre volt jellemző. Az acélgyári kolónia férfilakossága igyekezett minél gyakrabban borbélyhoz járni, volt aki minden héten beretváltatott, vagy haját nyíratott. Ráadásul a borbély gondoskodott a nyakak leborotválásáról is.

A bajuszvisélet az 1930-as években már nem volt általános a munkások között, a fennmaradt fényképek alapján úgy tűnik, hogy leginkább a tisztviselőkre és az iskolai tanítókra volt jellemző. Röder Alfréd iskolaigazgató például vékony bajuszt viselt, *„mintha egy Jávorfilmről lépett volna ki”,* míg Schönk Gusztáv tanítónak *„nagy, tömör bajusza volt.”*⁴⁰⁶ Borsos Gábor *„tanító bácsinak volt vékony bajusza. Mindig fekete mellényben, fekete öltönyben járt. Ott laktak a kolónián. Fekete, választékos haja volt. Használt valami brillantint, mert mindig csillogott a haja.”*⁴⁰⁷ Paksy Árpád tanítóra pedig így emlékeztek vissza: *„sötét zakó, csillogó haj, csokornyakkendő, borotvált arc, fehér ing, arany óralánc”.*⁴⁰⁸ (14. kép.)

⁴⁰² Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2015).

⁴⁰³ FEIKS J. [1936] 316.

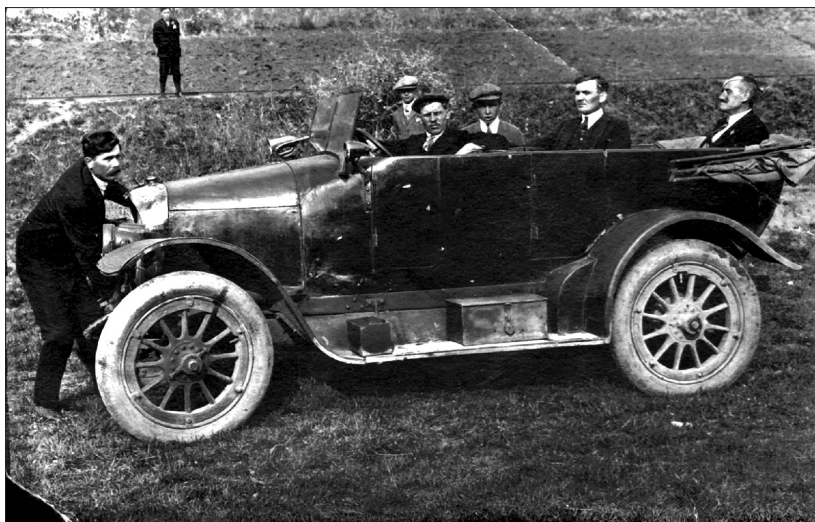
⁴⁰⁴ Sárosi György 61-szeres válogatott labdarúgó. Az 1938-as világbajnokságon ezüstérmes szerző válogatott csapatkapitánya volt.

⁴⁰⁵ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2015).

⁴⁰⁶ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2014).

⁴⁰⁷ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2015).

⁴⁰⁸ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2014).

14. kép. Schönk Gusztáv tanító (az autó előtt) tulajdonában volt az acélgyári kolónián az egyetlen személygépkocsi az 1930-as években. (Dornyay Béla Múzeum Fényképtára, ltsz. 3248.)

Összegzés

A közösség saját magáról kialakított képe a legtöbb munkáskolónia esetében összetett folyamat eredménye. Ugyanúgy szerepe van benne a vállalat rendtartásának, a felülről diktált elvárásoknak, mint a mindennapi tapasztalatnak, a család és a közösség szabályozó erejének, illetve a normák és szimbólumok rendszerének. Mindezek feltérképezése összetett és hosszú kutatást igényel, de e nélkül egy közösség története csonka marad, éppúgy, mintha bármelyik alakot kiemelnék Brueghel *Gyermekjátékok* című festményéről és megpróbálnánk azt a háttér nélkül értelmezni.

Az acélgyári kolónia lakossága a második világháború előtt rendezett utcáival, dekoratív házaival kiemelkedett a város szélesebb társadalmából és igyekezett lépést tartani az „úriasabb” pesti divattal is. Szabó Zoltán az alábbi megállapításra jutott 1938-ban: „*A városszéli proletárok, naphosszat izzadó sovány üvegfüvők, s az iparvasút munkáskocsijában bányák mélyébe járók mérhetetlenül mások, mint a rimaiak. A sorompómögötti »rimai ember« jó ruhát visel a munkászubbonny alatt s lányai estélyiruhákban báloznak az olvasóegylet díszes tánctermeiben.*”⁴⁰⁹

Az acélgyári interjúalanyok is úgy ábrázolták saját közösségüket, mint amely mintaadóként lépett fel a város többi ipari kolóniájának lakossága előtt. Ahogy

⁴⁰⁹ SZABÓ Z. é. n. [1938] 156.

mondták, a bányai és az üveggyári lányoknak dicsőség volt acélgyári vőlegényt találniuk. A jelenség mögött részben valós tények húzódnak meg, például a jobb kereseti viszonyok, részben kimondottan a kifelé erőteljesen mutatott önkép érvényesülése. Utóbbi kapcsán azonban, például az üveggyárral szemben, mégsem élesen kiugróak a különbségek. Erre jó példa, hogy az acélgyáriakat egyértelműen „elitnek” és „munkásarisztokráciának” aposztrofáló üveggyári interjúalanyom nem tudta megmondani, hogy pontosan miben is különböztek külsőleg a két kolónia lakói, hiszen mind a rendtartást, mind a köztisztaságot, mind az elvárt vallásos életet tekintve hasonlítottak egymásra. A Rimamurányi városrész különállása a negyvenes évek második felében megszűnt. A kiépülő kommunista diktatúra erőszakos ki- és betelepítései felbolygatták a kolónia társadalmát. Az emeletes panelházak felépítése megtörte az addig harmonikus utcaképet, a háború utáni nyersanyaghiány és az uniformizálódás pedig gyökeresen átalakította az öltözködést és a divatot.⁴¹⁰

Szabadidő, sport- és kulturális élet az acélgyári kolónián

„Én ugyan nem szeretek a kultúrpolitikába általános politikai szempontokat elegyíteni, de annak megállapításától lehetetlen elzárkóznom, hogy a politikai demokrácia nem lehet üdvös egy nemzetre akkor, ha a kultúrdemokrácia nem készíti elő. Csak az olyan nemzetnek a tömegei dönthetnek öntudatosan sorsukról, amelyeknek megvan ehhez az intelligenciájuk.”⁴¹¹

A jóléti hálózat céljainak megítélése nem egységes a társadalomtörténetben. Az viszont tény, hogy több nagyvállalat is lehetőséget adott munkásainak és tisztségviselőinek a szórakozásra és a művelődésre. A megítélés különbségei abból fakadnak, hogy mindez valóban a munkások önfelelt szórakozását és regenerációját segítette-e elő, vagy elsősorban a politikától való távoltagest és a vállalatvezetés szemléletétől különböző vélemények elnémitását szolgálta-e. A klebelsbergi gondolatok tükrében nem reális az a feltevés, hogy egy ipartelep lakosságának kulturális fejlesztésétől a vállalatvezetés azt várta volna, hogy a munkások műveltségük magasabb szintre jutásával még kevésbé látják át saját helyzetüket és fenntartások nélkül fogják követni a vállalati propaganda által kijelölt utat. Klebelsberg így folytatja:

⁴¹⁰ Az öltözködés átalakulásáról bővebben lásd: VALUCH T. 2004.

⁴¹¹ KLEBELSBERG K. 1926. 365.

„Nagy tévedés azt hinni, hogy a demagógiát rendőri eszközökkel le lehet küzdeni, a ragályos betegségeket sem tudják kordonnal megállítani. A modern orvosi tudományoknak a védőoltásokat kellett hozni. A demagógia ellen csak egy szérum van: a kultúra.”

Ahogy a kulturális intézmények megszervezése, ugyanúgy a sport szervezése is felülről indult el, de a munkások igényével összhangban valósult meg.⁴¹² A munkásságot jelentősen elkülöníti a parasztságtól az időhöz való viszonyulás. Már nem kötődtek az évszakok szerinti munkavégzéshez, saját ruházatukat és használati tárgyaikat nem maguk állítottak elő, így rendelkeztek valamivel, ami merőben átalakította a szórakozási lehetőségeiket és elengedhetetlen volt a rendszeres sportoláshoz is: szabadidővel. A munkásság szórakozási formái a munka monotonitásának az ellensúlyozására dinamikusak voltak.⁴¹³ Vasárnap, az egyetlen munkaszüneti napon⁴¹⁴ nem csak templomba jártak, hanem egymás után alakították a dalegyleteket, túratársaságokat. Addig nem ismert szórakozási területeket fedeztek fel maguknak, fontos helyszínekké váltak a sportpályák, a tornatermek és az uszodák.

Sportélet a kolónián

A 19. század második felében létrejövő nagyipari munkásság kialakulásával egy időben született meg a modern versenysport, illetve kis késéssel a tömegsport. A testedzés és a sportjátékok a 21. századra kultúránk fontos tartóoszlopaivá váltak, hatásuknak köszönhetően a társadalom mentálhigiénéje és fizikai tűrőképessége is jelentősen megnőtt.⁴¹⁵ A modern sportágak a 19. század folyamán öltöttek egysé-

⁴¹² KOVÁCH A. 1942. 20–25.

⁴¹³ Friedrich Schiller marxista megközelítése szerint a nagyipari munka elterjedésének következtében az emberekben elindult egyfajta belső elidegenedés, hiszen a munka, amelynek nem látták teljes egészében a munkafolyamatát és sokszor nem is látták a végeredményét, többet már nem jelentett élvezetet a számukra. A technikai fejlődés következtében az egyén hozzákapszolódott a termékelőállítás láncolatához, mint egy apró fogaskerék és nem talált benne harmóniára. Az ember természetesen mindig harmóniára törekszik, egyszerre próbál természeti és gondolkodó lény lenni, így a játékosság és a játék felé fordult. Ha a munkaidő végeztével az ember felhagy a pusztán anyagi érdekek által mozgatott politikával, a monoton munkával és játszani kezd sikerül visszaszereznie a harmóniát, a lelki egyensúlyát. SCHILLER, F. 1960.

⁴¹⁴ 1891. évi XIII. törvénycikk az ipari munkának vasárnapi szüneteléséről.

⁴¹⁵ Magyar nyelvű publikációk a sport és szabadidő témájáról: ZEIDLER M. 2012; SZEGEDI P. 2014; GYÁNI G. 1995; KUCZI T. 2011. 115–124.; R. NAGY J. 2010. 110–156.; SZ. BÁNYAI I. 1996. 131–140.; MOHÁCSI G. 2007. 34–55.; BOURDIEU, P. 2007. 5–16.; HADAS M. 2007. 15–33.; DUNNING, E. 2002. 140–154.

ges formát, és történetük összefonódott több társadalmi réteg, köztük a munkásság történetével. A tömegsport megjelenésének alapfeltétele a munkaidőtől elkülönülő szabadidő volt. Tulajdonképpen a neve is a szabadidő eltöltésére utalt.⁴¹⁶ A sportjátékok nemcsak a versengést, de a közösségi szórakozás lehetőségét is magukban rejtették, a szurkolás közösségépítő szerepe vitathatatlanná vált.⁴¹⁷

A társadalomtörténetben a test és a fizikum iránti érdeklődés a 20. század végén élénkült meg.⁴¹⁸ A sport, akárcsak a tömegtermelést forradalmasító taylorizmus, szigorú szabályok közé szorította az emberi test használatát.⁴¹⁹ A sport történetében a Nemzetközi Olimpiai Bizottság (NOB) 1894-es megalakulásával új fejezet kezdődött. Az olimpiai charta ugyan elvileg mindenkinek lehetővé tette a megmérettetésen való részvételt, az atlétikai egyesületek évi tagdíja azonban gyakran meghaladta egy jól kereső szakmunkás havi átlagbérét, így a társadalom jelentős részének nem volt lehetősége az alapos felkészülésre. „*Wardener báró pl. akár-mennyit treníroz is, úgy látszik nem fog többet ugrani már 188 cm.-nél, de ki tudja nem él-e Szegeden vagy másutt egy olyan magyar, aki még az ördögös amerikaiaknál is nagyobbab ugranék, ha gyakorolná magát, de nem lelnek rá, mert műhelyi munkánál egyéb sportot sohasem űzött.*”⁴²⁰ A Második Internacionálé 1896. évi londoni kongresszusán éppen ezért a munkás testedző egyesületekre mint a tőkés társadalmi rend megdöntéséért és a szocialista embertípus kialakításáért folyó harc fontos eszközére tekintettek. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. – nem egyedülként az országban – elérhetővé tette elsősorban a tisztviselői, de a munkásai számára is a testedzést és a sportversenyeket, sportpályákat épített és sporteszközöket vásárolt.

A vállalati sportot vizsgálva az egyik legérdekesebb kérdés, hogy kik vettek részt a sporttevékenységben, és milyen oldalról (sportoló vagy szurkoló) volt lehetőségük csatlakozni a sportélethez. Nemcsak a tisztviselő vagy munkás kérdése izgalmas, hanem a nemek arányának vizsgálata is. A kutatás nem könnyű, ugyanis az acélgyár sportkörének hivatalos dokumentumai a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. igazgatósági iratai között⁴²¹ és a városi sportkörök iratanyagában⁴²² alig-alig maradtak fenn. Az elsődleges források hiánya miatt kénytelen voltam sajtóforrások és interjúk használatával levonni következtetéseimet.

⁴¹⁶ disport = szórakozik, mulattatja magát (középkori angol)

⁴¹⁷ Szegedi Péter megállapítása szerint a labdarúgás népszerűsége legfőképp az egyesületek identitáshordozó szerepében gyökerezik. SZEGEDI P. 2014. 10.

⁴¹⁸ FEATHERSTONE, M. – HEPWORTH, M. – S. TURNER, B. 1997; FOUCAULT, M. 1990, 1996; BOURDIEU, P. 2008. 151–165.

⁴¹⁹ A témáról bővebben lásd: KUCZI T. 2011.

⁴²⁰ A stockholmi olimpiád. *Szabadgondolat*, 1912/8. Idézi: CSUNDERLIK P. 2017. 291.

⁴²¹ MNL OL Z 371 109. cs. 175. tétel. Sportegyesületek.

⁴²² MNL NML IV. 534. 6. d. Salgótarjáni egyesületek okiratai.

Ahogy Mohácsi Gergely megállapította, a munkaidő és a szabadidő polarizálódása egyáltalán nem volt konfliktusoktól mentes társadalmi folyamat.⁴²³ A munkaadók általában mindent megtettek annak érdekében, hogy munkavállalóik hasznosan töltsék szabadidejüket, és egészségesen, jó fizikai erőben térjenek vissza a munkahelyükre. A betelepített munkássággal hirtelen felduzzasztott városokban, mint amilyen Salgótarján is volt, a szabadidő eltöltésére létrejött „kereskedelmi kultúriparnak”⁴²⁴ a legfontosabb funkciója az volt, hogy pótolja a vegyes származású, heterogén tömeg lassan eltűnő hagyományos szabadidő-eltöltési tevékenységeit. A „kultúripár” részét képezték a vendéglők mellett a mozgóképszínházak és a sportpályák is. Amíg a modern versenysport elterjedésében Magyarország minimális lemaradással követte Angliát, a tömegsport igen lassan és csak jelentős propaganda hatására bontakozott ki, leginkább azért, mert „Magyarországon hiányzott az a széles középosztály, amelyet az újdonságok iránti fogékonysága, rugalmas gondolkodása, tájékozottsága és vagyona a leginkább alkalmassá tett volna a modern sport befogadására”.⁴²⁵

A marxista megközelítés szerint a sportélet iránti érdeklődés intenzitásához hozzájárult az is, hogy a nagyipari munka elterjedésének következtében a munkavégzés folyamata többet nem jelentett élvezetet az emberek számára. A technikai fejlődés következtében az egyén hozzákapcsolódott a termék-előállítás láncolatához, mint egy apró fogaskerék, és többet nem talált benne harmóniára, hiszen nem alakult ki a kezei között végtermék, nem látta munkája közvetlen hasznát. Ha a munkaidő végeztével a munkás felhagyott a – pusztán anyagi érdekek miatt végzett – munkával, és játszani kezdett, sikerült visszazereznie a harmóniát, a lelki egyensúlyát.⁴²⁶

Az anyagilag megerősödő nagyvállalatok igyekeztek minél jobb életkörülményeket biztosítani munkásaiknak, azt remélve, hogy az elégedettebb, egészségesebb, a termelésben érdekeltté tett dolgozók jobb munkamorálra, nagyobb munkabíráásra képesek. Az összetett munkáspolitikai célok megvalósítására csak a legnagyobb és legtökeerősebb részvénytársaságok voltak képesek. Közéjük tartozott a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. is.

A kolónia első épületei és munkásjóléti intézményei idősebbek, mint maga a vállalat, hiszen azokat még az elődvállalat építette fel és alakította ki. 1879-től működött a munkások önszerveződéséből induló, de a vállalat anyagi támogatását élvező Olvasó,⁴²⁷ amelynek megalakulását rövidesen követette a „tekézők

⁴²³ MOHÁCSI G. 2007. 41.

⁴²⁴ Gyáni Gábor terminológiája. Erről bővebben lásd: GYÁNI G. 1995. 92.

⁴²⁵ ZEIDLER M. 2012. 60.

⁴²⁶ SCHILLER, F. 1960. – A munkásság játékoságával kapcsolatos elméletére R. Nagy József munkája hívta föl a figyelmemet: R. NAGY J. 2010. 146.

⁴²⁷ SZVIRCSEK F. 1993. 34.

csoportja”, a Kegestatt Comite létrehozása, más néven a Munkás Kuglizó. R. Nagy József észak-magyarországi munkáskolónia-kutatásai során arra a megállapításra jutott, hogy a teke a legkedveltebb szórakozási forma volt a munkásság körében a második világháborút megelőzően, majd azt követően szinte teljesen eltűnt. Salgótarjánban 1906. május 20-án nyitották meg a nyári kuglizót, amelynek 1940-es évekbeli képére úgy emlékszik vissza Vertich József, hogy gondosan bekerített terület volt, két tekepályával és nagy loggiával, amelyen „zenekari muzsika, előzékeny kiszolgálás mellett [...] öröm volt szórakozni. Érthető, hogy igen szívesen keresték fel az egylet tagjai”.⁴²⁸ Egyet kell értenem Gyáni Gábor megállapításával, hogy a férfiak többségét nemcsak a szórakozás vagy a virtus vitte ki munka után a sportpályákra vagy épp a kuglizóba, hanem a munkáslakások szűkössége is. Még az acélgyári kolónián is egy átlagos munkáslakás egy szobával és konyhával rendelkezett. Kétszobásat csak a három- vagy többgyermekes családok kaphattak. Az összezártság szinte lehetetlenné tette a dolgozó férfi munka utáni rekreációját.⁴²⁹ A nyári kuglizóhoz több esemény, „rimai szokás” és rendezvény is fűződött. Az egyik közülük az 1930-as évek végén vált rendszeressé, és a második világháborúig tartott. A tanév lezárásaként az acélgyári iskolából a tanítók felkísérték a gyerekeket a Munkás Kuglizóba, a „Juniális” elnevezésű rendezvényre. Libasorba vezették ki a pedagógusok a gyerekeket egy meredek úton a kuglizóhoz, „Felső-Amerika” telepreszen keresztül.

„A gyerekeknek külön bábszínházi rész volt kialakítva, ami nekem nagyon tetszett. Kb. 3-400 gyerek szórakozott ott ilyenkor, a szülőkkel együtt. Kapunk kakaót, kiflit, süteményt. Pávilonok voltak körbe, ott főztek virslit stb. A felnőtteknek volt sör, bor. Az államosításig működött így, aztán már nem volt. A gyár csinálta a gyerekeknek, az iskolaév búcsúztatására. Ugyanez megvolt, csak gyerekek nélkül, a Tiszti Kaszinóban is. De oda a szüleim nem voltak hivatalosak.”⁴³⁰

Bár a munkások nemcsak szurkolóként, de játékosként is sűrűn látogatták a kuglizót, a sportág csak a negyvenes évek végén szerveződött szakosztállyá Enreiter István vezetésével, majd a háborút követően eltűnt a szabadidős tevékenységek közül.⁴³¹

A sport szempontjából legfontosabb intézmény, a Tiszti Kaszinó 1888. január 1-jén kezdte meg működését.⁴³² Első elnöke Borbély Lajos, a vasmű vezérigaz-

⁴²⁸ VERTICH J. 1999. 23–24.

⁴²⁹ GYÁNI G. 1990. 366–382., 379.

⁴³⁰ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2010).

⁴³¹ SZVIRCSEK F. 1993. 241–242.

⁴³² MNL NML IV. 534. 6. d. Acélgyári Tiszti Kaszinó Alapszabályzat.

gatója (1881–1914) volt. Ugyan a Tiszti Kaszinóba a munkások nem voltak hivatalosak, megalapítása mégis fontos állomásnak számított a kolónia sportéletében, hiszen keretei között működött a torna-, a vívósport, a tenisz- és a korcsolyapálya.⁴³³ Két sportág maradt mindvégig „tisztai sport” az acélgyári kolónián: a vívás és a tenisz. A vívás a századforduló utáni években a „véresen komoly” sportágak közé tartozott, a Tiszti Kaszinóban zajló rendszeres párbajok miatt, amelyekről lelkesen tájékoztatta a nagyközönséget a helyi sajtó.⁴³⁴ A századfordulón a vívás iránt érdeklődőket a losonci 25-ösök laktanyájából hetenként kétszer idelátogató oktatótisztek tanították,⁴³⁵ majd néhány fővárosi vívómester irányításával 1908-ban vívóakadémiát szerveztek, a városi vívóklub azonban csak 1929-ben alakult meg.⁴³⁶ A tenisz sem annyira a munkások, mint inkább a tisztviselők sportágaként vált ismeretessé, és a Tiszti Kaszinó kebelében hódította meg az acélgyár vezetőinek jó néhány tagját, igaz, őket is elég lassan. Wabrosch Béla főmérnök javaslatára az olvasóegylet mögötti területen alakította ki a gyár a teniszpályát, avatására a kuglizóval egy időben került sor 1906-ban.⁴³⁷ Ezek ellenére *A Munka* című helyi hetilap még 1934-ben is csak úgy beszél a teniszről, mint újszülött sportágról. „*Hogy a tenniszsport ott gyökeret verhetett, az a Vívó Egyletnek köszönhető, mely féltő gonddal dajkálta s melengette ezt az eddig vérszegénynek mutakozó csecsemőt.*”⁴³⁸ (15. kép.)

1889-ben készült el a Tiszti Kaszinó tágas tornaterme, amelyet Tetmajer László kaszinóigazgató különböző tornaszerekkel szereltetett fel: gyűrűhinta, korlát, nyújtó, tornaló, ugrómérce, súlyzó. A kaszinó alapító okirata szerint rendes tag lehetett

„a Rimamurány Salgótarjáni Vasmű r. t. salgótarjáni acélgyár és Salgóhánya telepén lakó tisztviselők, orvosok, tanítók, gyakornokok, művezetők, főmesterek és bármely középiskolát végzett alkalmazottak, kik belépési szándékukat a kaszinó igazgatójánál előszóval bejelenteni tartoznak, – továbbá azok az idegenek, tehát nem társulati alkalmazásban állók,

⁴³³ SZVIRCSEK F. 1993. 217.

⁴³⁴ Például: „*Mult hó 30-án szerdán délelőtt 11 órakor kardpárbajt vívtak a vasgyári casino termében Dr. Hertsko Adolf orvos és Halmossy Andor szolgabíró. Mindkét fél könnyen megsebesült. [...] A párbaj oka mint értesültünk Halmossinak egy dr. Hertskora tett megjegyzése volt. A felek a párbaj után nem békültek ki.*” *Salgótarjáni Lapok*, 1905. június 4. 3.

⁴³⁵ SZVIRCSEK F. 1993. 234.

⁴³⁶ MNL NML IV. 534. 6. d. A Salgótarjáni Vívó Club alakuló ülésének jegyzőkönyve.

⁴³⁷ SZVIRCSEK F. 1993. 242.

⁴³⁸ *A Munka*, 1934. május 8. 5.

kik a kaszinóba való belépési szándékukat az igazgatónak írásban – 2 tag ajánlásával – bejelentik”.⁴³⁹

15. kép. Acélgyári teniszesezők. (Dornyay Béla Múzeum Fényképtára, ltsz. 4497 2.)

Az alapszabályzat csupán az idegenekre tért ki, az érettségivel nem rendelkező társulati alkalmazásban álló munkásoknak nem volt lehetőségük a kaszinó tagjai közé kerülni, így az ott található sporteszközöket és a tornatermet sem használhatták. A Tiszti Kaszinó, akárcsak a Munkás Olvasó működése felett a vállalat felügyeleti jogot gyakorolt, „*tekintettel azon körülményre, hogy ezen tisztii kaszinó a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű r. t. pártfogása mellett alakult meg, s ezáltal jelentékeny jótéteményekben részesítettik*”.⁴⁴⁰

Habár a helytörténeti kutatás a sportköröket a Tiszti Kaszinó keretein belülre sorolta, és az élő emlékezet is így őrizte meg őket, a sportkörök alapító okirataiban erre a kapcsolatra még csak utalást sem találunk. Nem véletlenül. Az acélgyári kolónián a munkássport megszületéséhez arra volt szükség, hogy a sportkörök függetlenítsék magukat a Tiszti Kaszinótól. A Nógrád Megyei Levéltár gyűjteményében megtalálható az atlétikai klub, a lövészegyesület, a vívóklub és a sakk-klub alapító okirata, de felügyeleti szervként mindegyikben a hivatalos hatóság került megnevezésre, és a Rima vállalat neve nem szerepelt egyik olda-

⁴³⁹ MNL NML IV. 534. 6. d. Acélgyári Tiszti Kaszinó Alapszabályzat.

⁴⁴⁰ MNL NML IV. 534. 6. d. Acélgyári Tiszti Kaszinó Alapszabályzat.

lon sem. A Salgó-Tarjáni Sportegyesület (SSE) alapító okiratában szintén nem szerepelt a vállalat, annak ellenére sem, hogy az első elnöke Wabrosch Béla gyár-igazgató lett, és a kezdetektől egészen napjainkig az acélgár sportklubjaként emlegették.⁴⁴¹ A probléma kulcsát Wabrosch Béla főmérnök 1941-ből fennmaradt kézírata adja a kezünkbe, miszerint

„Ez év júliusában lesz 45 esztendeje annak, hogy az acélgári kaszinó keretében alakult Vívó és Sportklubból a Football Társaság, mely 38 működő és 50 pártoló tagból áll, kilép és mint az Országos Tornaszövetség tagja Salgó-Tarjáni Labdarúgók Egyesülete név alatt folytatja működését, Wabrosch Béla főmérnök elnöklete alatt.”⁴⁴²

Ezek szerint mégis a kaszinó keretein belül kezdődött az acélgári sportélet, de aztán tudatos döntés eredményeként kivált a hivatalosan csak tisztviselők számára látogatható intézmény keretei közül, és a sportért lelkesedő főmérnök megalapította 1902-ben először a Salgótarjáni Athletikai Clubot, majd a következő évben az SSE-t, amely az atlétika mellett teret engedett a világhódító körútját kezdő labdarúgásnak is. Az atlétikai klub megalakulásáról és a futballról mint új sportágról sajtóközlemény is fennmaradt.⁴⁴³ Az SSE-tagságot a vállalatnál közepesen fizetett szakmunkások is megengedhették maguknak, hiszen a tagdíj mindössze 30-40 fillér volt. Bárki tagságért folyamodhatott, iskolai végzettségtől függetlenül, aki feddhetetlen életű volt, és akit két rendes tag ajánlott az igazgatósnak. Habár az SSE alapító okirata nem kötötte ki, hogy a Rima alkalmazásában álljanak a tagjai, egy későbbi levélváltásból kiderül, hogy erre mégis íratlan szabályként figyeltek, már csak azért is, mert a pénzügyi támogatást is a vállalatnál kérték és kapták évi rendszerességgel.

„Sportolóink kizárólag a munkásság köréből kerülnek ki, így talán még hatványozottabb az érdeme a küzdelmekben részt vett fiatalembereknek;

⁴⁴¹ MNL NML IV. 534. 6. d. Salgótarjáni egyesületek alapító okiratai.

⁴⁴² WABROSCH Béla: *A Salgótarjáni Sport Egyesület 40 éves története*. Kézirat. 1941.

⁴⁴³ „Felhívás! A salgótarjáni vívó és sport club ezentúl a football játékot is programjába vette és azt a következő feltételek mellett szervezi:

1. A football sport gyakorlására egy játék társaságot alapít, a melybe saját tagjain kívül minden feddhetetlen előéletű egyén a ki legalább egy vívó egyleti tag által ajánlatik mint közreműködőtag, vagy pártolótag részt vehet.
2. Az így szervezett football játéktársaság működő tagjainak jogai – az acélgár által e célra rendelkezésre bocsátott szereket, labdát stb. használni. –
3. A football játéktársaság tagjainak kötelessége a vívóegylet által delegált vezetők figyelmeztetéseit feltétlenül respektálni, és a felmerülő kiadások egy részét viselni.”
Salgótarjáni Lapok, 1902. augusztus 10. 2.

de hogy ilyen sikereket voltunk képesek elérni, az első sorban a Társulat és Gyárigazgatóságunk hathatós és megértő támogatásának köszönhető, mely mindenkor meleg szeretettel, nagy szociális érzékkel áll az alkalmazottak mellett, és hatalmas erkölcsi és anyagi támogatásban részesíti azok mindenirányú törekvéseit, a melyek a haza és társadalom előbbrevitelét szolgálják.”⁴⁴⁴

A sportegyesületnek 1904-ben már 67 pártoló, 26 működő és 14 növendék tagja volt. Az 538 korona kiadással szemben pedig 687 korona bevétellel gazdálkodhatott.⁴⁴⁵ Az 1934–1938 közötti években már átlagosan 2000 pengő éves támogatásban részesítette a Rima az SSE-t, ahogy ez az 1937. évi zárszámadásából is kiderül.⁴⁴⁶ A legtöbb bevételt a versenyek rendezéséből szerezték, valamivel többet, mint a társulati segélyből és a tagsági díjakból összesen. (Utóbbi kettő nagyságrendileg megegyezett.)

Egy másik levél világít rá pontosan arra a kérdésre, hogy a vállalat alkalmazásában kellett állniuk az SSE sportolóinak.

„Tisztelettel kérnénk továbbá, hogy csapatunk megerősítése céljából, amennyiben olyan megfelelő játékosokat találunk, akiknek középiskolai végzettségük van, úgy az Acélgyár 2-3 ilyen embert kisegítő írásbeli munkára munkáslétszámban felvehessen. – A nagyobb képességű játékosok ugyanis majdnem kivétel nélkül iskolázott emberek. –”⁴⁴⁷

A kérést a vállalat vezérigazgatója azonban indoklás nélkül elutasította.

1938-ban az SSE már hét állandóan (labdarúgó, ökölvívó, birkózó, lövész, tornász, atlétikai, asztali tenisz) és két alkalomszerűen (korcsolya, sí) működő

⁴⁴⁴ MNL OL Z 371 109. cs. 175. tétel Sportegyesületek. A Salgótarjáni Sport Egyesület 1938. augusztus 5-ei levele a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Vezérigazgatóságának, f. 47.

⁴⁴⁵ *Salgótarjáni Lapok*, 1904. október 30. 2.

⁴⁴⁶ „BEVÉTEL: *Multi évi maradvány* 104.82 P[engő]. *Tagsági díjakból* 2043.20 P. *Versenyek rendezéséből* 5271.64 P. *Társulati segélyből* 2000 P. *Vegyes bevételekből* 352.20 P. *Összesen:* 9771.86 P.; *KIADÁS: Adminisztrációs költségek* 338.08 P. *Sportfelszerelések* 619.81 P. *Kiküldetések* 335.45 P. *Versenyek rendezései: futball szakosztály* 6225.59 P. *ökölvívó* 546.26 P. *lövész* 332.92 P. *tornász* 69. 40 P. *asztali tenn.* 45.60 P. *Szövetségi tagdíjakra* 486.04 P. *Ovásdíjakra* 61.50 P. *Vegyes kiadásokra* 471.66 P. *Kézpénzmaradvány* 239.55 P. *Összesen:* 9771.86 P.” MNL OL Z 371 109. cs. 175. tétel Sportegyesületek. 1937. december 31. f. 9.

⁴⁴⁷ MNL OL Z 371 109. cs. 175. tétel. Sportegyesületek, „1939. február 10. Salgótarjáni Sport Egyesület kérése A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű r.t. Nagytekintetű Vezérigazgatóságának”, f. 36–37.

szakosztályt tartott fenn. A sporteszközök és a sportruházat is az egyesület tulajdonát képezte, így a sportolás anyagilag nem terhelte meg a kisebb jövedelmű munkásokat sem. Ezt egy második világháború alatti felhívás erősíti meg, amely a leltárt kéri számon a szakosztályokon, és nyomatékosan megtiltja, hogy a sportruházat a téli időszakra a sportolóknál maradjon.⁴⁴⁸

A labdarúgás kétségkívül a legnagyobb népszerűségnek örvendő, az SSE számára a legnagyobb bevételt jelentő sportág volt. A futball – amely eredetileg angol népi játék volt, és durvasága miatt a középkorban több mint harminc alkalommal tiltottak be – a 19. század végén terjedt el Európában, és a századfordulóra érkezett Salgótarjánba.⁴⁴⁹ Az acélgyáriak színe a kék-fehér lett, és – az előző forrásra visszautalva – elmondható, hogy labdarúgók és szurkolóik java részét a munkások alkották. Az első sportpálya a Fasoron, a mai Acélgyári út 7–11. számú ház helyén volt, ahol nyáron teniszeztek, télen pedig korcsolyáztak. A játéktér immár mindenki számára nyitott volt, a futballpálya használata nem volt iskolai végzettséghez vagy beosztáshoz kötve, csupán klubtagsághoz. Később itt rendezték a rangosabb labdarúgó-mérkőzéseket is. Wabrosch Béla memoárja szerint az első hivatalos labdarúgó-mérkőzésre 1902. augusztus 10-én került sor a Budapesti Torna Club csapatával a fasori pályán. Az újdonsült labdarúgók oktatására a budapesti tornaklub két játékosát kérték fel, Bádonyi Gyulát és Dudas Istvánt, akik tíz napig gyakorlatoztak a frissen összeállt csapattal. Az első házi mérkőzésről kimerítő részletességgel számolt be a helyi sajtó.⁴⁵⁰ Az SSE elődje, az atlétikai klub már 1902-ben felvételt nyert a Magyar Labdarúgók Szövetségébe (MLSZ), és a kezdeti barátságos mérkőzéseket hamarosan követte a hivatalos alosztályi, kerületi szintű, illetve az MLSZ szervezési módosításának megfelelő csoportokban való részvétel.⁴⁵¹ Az SSE 1938-ban feljutott a legmagasabb osztályba

⁴⁴⁸ 1944. február 12. Sportfelszerelések megőrzése. „[...] megtiltottuk azt, hogy az egyesület – jelesen a társulat tulajdonát képező sportfelszerelési cikkek, mint futballcipő, tornacipő, futócipő, tréning melegítő ruha, trikó nadrág stb. állandóan a sportolóknál legyenek. A leltárak legutóbbi felülvizsgálata és ellenőrzése alkalmával mégis azt tapasztaltuk, hogy több egyesületnél ez nincs végrehajtva és egyes sportfelszerelési cikkek még a tél folyamán is kinn vannak a sportolóknál.” MNL OL Z 371 108. cs. Sportegyesületek, fólió 18.

⁴⁴⁹ SZEGEDI P. 2014. 23.

⁴⁵⁰ „E hó 17-én tartották meg a s-tarjáni labdarúgók az évi első házi versenyöket a lehető legkevesebb érdeklődő közönség előtt. Érthetetlen, hogy ezen szép testedző sport iránt itt nálunk olyan nagy az ellenszenv. [...] De térjünk át a 17-én tartott mérkőzésre. Az idő lehető legkedvezőbb volt s bár délután 2 óra körül szemzett az eső, de később, mire az acélgyári zenekar Ursutz J. karmester vezetése mellett a szebbnél szebb indulókat megkezdte, a legszebben kiderült. [...] A játék végeredménye tehát a fehérek javára 4:0.” *Salgótarjáni Lapok*, 1902. augusztus 24. 2.

⁴⁵¹ Az SSE történetéről gazdag ismeretanyagot mutat be: BALÁS R. – BALOGH T. 2001.

is, amikor az Észak bajnoka címet elnyerve országos vidéki amatőr bajnoki döntőt nyert a csapat. A Salgótarjáni Torna Club (1925-től Salgótarjáni Bányatelepi Torna Club) 1920-as megjelenése⁴⁵² nagy rivalizálást eredményezett a két együttes között. Az Észak bajnoka címért e két csapat, valamint a Diósgyőr éles harcot vívott.⁴⁵³ Az első világháború után az itthon maradó, élvonalban szereplő labdarúgók már rég nem játszottak ingyen, a szövetségi szabályok azonban szigorúan tiltották, hogy a labdarúgókat honoráriumban részesítsék, így a titkos, álamatőr rendszer a visszaélések melegágya volt. 1926 márciusában végül, a többi európai országhoz képest lemaradva, legalizálták a profizmust Magyarországon is.⁴⁵⁴ Salgótarjában az SSE megmaradt amatőr csapatnak, a játékosok esetleges honoráriumáról vagy egyéb jutalmazásáról nem maradtak fenn adatok az acélgyár iratai között (16. kép).

16. kép. A SSE futballesapat a két világháború között.
(Dornyay Béla Múzeum Fényképtára, ltsz. 4174.)

A csapat új stadionját, a jelenlegi elődjét 1924-ben avatták fel a gyár melletti Dolinkában, amit később futópályával öveztek, és lőtérrel bővítettek.

„Az új sportpálya a »Dolinka« elején épült meg, egy pácvizet elvezető szűk vízmosás helyén. Építéskor a vízmosás két oldalát faragták-faragták, a letermelt földet középre borították, s így egy kiszélesedő völgy alakult ki, meredek oldalakkal. Később ezekre építették a tribünöket, majd az átala-

⁴⁵² MNL OL Z 236 1. cs. Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Tiszti Sportegyesülete alapszabályok. SBTC alapító okirat.

⁴⁵³ SZVIRCSEK F. 1993. 234.

⁴⁵⁴ SZEGEDI P. 2014. 128.

kításkor a mai formában meglévő lelátókat. A Dolinka elnevezése a gyár legrégebbi szlovák ajkú dolgozóitól ered, hiszen a dolina völgyet jelent, s valószínűleg a kis mérete miatt a »ka« szócskával becéző elnevezéssel született.”⁴⁵⁵

A fenyvessel és akácossal betelepített pihenőterületet a gyár közvetlen szomszédságában lévő domboldalban alakították ki (17. kép).

17. kép. Sportpálya a Dolinkában az 1930-as években.
(Dornyay Béla Múzeum Fényképtára, ltsz. 398.)

Az 1930-as évek végén alapították az úgynevezett Rima Olimpiát. Írásbeli emlékét nem találtam a sporteseménynek, de interjúalanyaim úgy emlékeztek vissza rá, hogy 1942-ben Salgótarján adott otthont a második találkozóknak. Ekkor készült el az SSE futballpályája körül a 375 méter hosszú salakos futópálya is.⁴⁵⁶ A többnapos versenysorozat élénken megmaradt a helyiek emlékezetében.

„A Rima Olimpia volt a legszebb dolog, legszebb esemény, amire emlékszem. 1942-ben, az utolsón, még a papámmal voltam. Akkor Salgótarjánban rendezték meg. A rimai sportkörök, sportklubok vettek részt rajta. Voltak Borsodnádásdról, Rozsnyóról, Ózdról, Diósgyőrből, Győrből... Na-

⁴⁵⁵ VERTICH J. 1999. 166.

⁴⁵⁶ SZVIRCSEK F. 1993. 236.

*gyon komoly, színvonalas és elegáns versenyek voltak. Több napig tartott, megadták a módját. A máshonnan érkező sportolók a Dolinkában voltak elszállásolva, nagy katonai sátrakban. Ott főztek nekik, nagy rendezvény volt. Pénzjutalom nem volt, de szép tisztelettárgyakat, órákat, dísztárgyakat lehetett nyerni. Nagyon szép és felemelő volt, örökké emlékszem rá.*⁴⁵⁷

A vállalati olimpiát megemlíti Réti R. László is vállalattörténeti művében, de sajnos nem tulajdonított neki olyan jelentőséget, hogy pontosan bemutatta volna.⁴⁵⁸

Az SSE alapszabályzatát 1937-ben módosították. A két legfontosabb változás volt, hogy az alapító tagok, tiszteletbeli tagok és rendes tagok mellé beiktatták a működő tagok kategóriáját, amely nehezen értelmezhető.⁴⁵⁹ A másik fontos módosítás az SSE tisztikarát érintette, mert tagjai közé emelték az orvost is, aki az edzéseket felügyelte, és szükség esetén elsősegélyt nyújtott, illetve az egyesületi tagok közül a jelentkezőket kiképezte elsősegélynyújtásra.⁴⁶⁰

Az acélgyári sportéletnek jelentős részévé vált az Acélgyári Levente Egyesület (ALE), vállalati támogatásban is részesültek.⁴⁶¹ Már az 1924–1926-os években jó eredményeket értek el az ALE versenyzői a városi, járási és megyei bajnokságokon.⁴⁶² Az 1930-as években rendszeres sporteseményé vált az úgynevezett kegyeleti staféta váltófutás október 6-án az aradi vértanúk emlékére. *„A staféták a somosköujfalui trianoni határtól indultak és a Fő téri hősök szobrához futottak. [...] A staféták utolsó tagjai a Hősök szobrát megkoszorúzták.*⁴⁶³ A levente egyesületek és a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) propagandájának hatására a sport egyre inkább a katonai előképzés szerepét kezdte betölteni az 1930-as években, a helyi sajtó sportrovatában pedig nyílt, revíziós propaganda kapott helyet.

„Hősöket kívánunk nevelni, hősöket és nem férfi primadonnákat. Hősöket, akikben a testi adottság mellett a lélek nagy szépségei is tiszteletet és elismerést érdemelnek. Hősöket, akik ha kell tanúbizonyságot tudjanak tenni a magyar tudás és élniakarásról, jövőnkbe vetett rendíthetetlen hitünkről. Azt akarjuk, hogy a mi fiaink dübörgő lépése, izmos karja, csillogó szemei

⁴⁵⁷ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2010).

⁴⁵⁸ RÉTI R. L. 1945. 82.

⁴⁵⁹ MNL OL Z 371 64. cs. Sportegyesületek SSE alapszabály-módosítása. Elfogadva 1937. VII. 31-én. fólió 14.

⁴⁶⁰ MNL OL Z 371 64. cs. Sportegyesületek SSE alapszabály-módosítása. Elfogadva 1937. VII. 31-én. fólió 19.

⁴⁶¹ Az acélgyári leventékről bővebben lásd: FODOR M. 2012.

⁴⁶² SZVIRCSEK F. 1993. 247.

⁴⁶³ *A Munka*, 1935. október 12. 4. Kegyeleti staféta.

győzzenek meg minden kételkedőt arról, hogy a magyar feltámadás sem üres szólam, hanem a legkomolyabb valóság.”

– írta *A Munka* című lap 1934. május 8-i számában. A legolvasottabb helyi hetilapban addig sportrovat csak elvétve, havonta, egyszer-kétszer bukkant fel, majd 1934. május 1-jétől kezdve külön „Sporthíradó” melléklet számolt be a város sportéletéről.⁴⁶⁴ Sőt felszólították a harmadosztályban játszó csapatokat, hogy csak akkor hivatalosak a mérkőzéseik, ha a mérkőző felek beküldik a tudósítást és az eredményeket a lapnak. Ha nem tették, pénzbírsággal sújtották őket.⁴⁶⁵ A sporthíradóval egy időben megjelentek a sportszer- és sportruházat-hirdetések is az újság hasábjain. A sportmelléklet azonban nem volt hosszú életű. Egy évvel később már megint csak egy negyed oldalt elfoglaló sportrovatot találunk a lapban. 1938-tól, az új honvédelmi törvény életbelépésétől kezdve nyíltan a katonai előképzés szolgálatába állították a levante egyesületeket.⁴⁶⁶

A sí sportág népszerűvé válása szintén a leventékhez köthető. Az 1926-tól az acélgyári iskolához került (Erdélyből származó) Bedő Albert tanító oktatta és népszerűsítette először a lesiklást. A sportág versenyszerűvé fejlesztésében a legnagyobb érdeme Liptay Pál mérnöknek volt. Hamarosan ő lett az ALE elnöke.⁴⁶⁷ Salgón 1935-től rendeztek versenyeket, 1943-ban az országos levante bajnokságot az acélgyáriak csapata nyerte meg. A tiszteletükre készült könyvecskében a következő olvasható:

*„A jelen útleírásban közölt teljesítmények ismertetése után valószínűnek tartjuk, hogy a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. vezérigazgatósága, amely a sport terén országos viszonylatban is a vállalat alkalmazottjaival szemben olyan nagy áldozatkészséget és bőkezűséget árult el, az eddig mostohagyermekként kezelt sí-sportot is a jövőben a vállalat tradícióinak megfelelő támogatásban fogja részesíteni.”*⁴⁶⁸

A levante síelőkhöz kötődött sajnós a város legnagyobb katonai balesete is, amely sportbalesetként rögzült a köztudatban, és a fent említett Liptay Pál is életét vesztette benne tizenégy társával együtt. 1944. január 13-án a salgótarjáni levante síjárőrök a Radnai-havasokban, a Keleti-Kárpátok legmagasabb csúcsára, a 2305 méteres Nagy-Pietroszra (akkor Horthy-csúcs) igyekeztek, a helyszínt jobban is-

⁴⁶⁴ *A Munka*, 1934. május 8. 3. Hétről-hétre nagyobb az érdeklődés „A Munka” Sporthíradója iránt.

⁴⁶⁵ *A Munka*, 1934. május 8. 6. Felhívás tudósítások beküldésére.

⁴⁶⁶ GERGELY F. 1972.

⁴⁶⁷ SZVIRCSEK F. 1993. 243.

⁴⁶⁸ Dr. ifj. VARGA K. 1943. 6.

merő helyi magyar katona vezetésével. A balesetet több mint hatvan év távlatából szemlélve a tragédia okát az alapvető útvonal-választási hibában kereshetjük.⁴⁶⁹ A Rima a síelőket saját halottjainak tekintette, a hazaszállított holttesteket az SSE-sportpályán ravatalozták fel, és a temetőben emlékművet emeltek nekik.⁴⁷⁰

„A bátyám is nagyon jól sielt, őt is be akarták szervezni, de nem ment, mert egy betegsége folytán kimaradt. A ludovikások mentek szondákkal keresni őket. A temetésen hosszú, tömött sorokban indultak végig a Fasoron az SSE-pályáról. Szomorú látvány volt. A leventebúcsúztatót a bátyám tartotta az SSE-pályán. Mi, gyerekek titokban a tiszteletükre csináltunk egy nyilat hajlított vesszőből, zsinórral volt összekötve, nádból készült kilövőt csináltunk, be tudtuk vágni bicskával a levente hüvely átmérőjét, ezt jól legyömöszölve gyújtózsínórt tettünk a végére, és ilyen díszlövészerűen a tribün fölött, amikor föl voltak ravatalozva, vagy hat-nyolc lövést leengedtünk a nyilakból. Ez tulajdonképpen a cserkészek tisztelegése volt a leventék előtt. Persze mindezt titokban szerveztük meg, a felnőttek nem tudtak róla.”⁴⁷¹

A mindenki számára elérhető, az interjúalanyok véleménye szerint a labdarúgás mellett a második legnépszerűbb sport a túrázás volt. A városból is jól látszottak Salgó várának romjai, amelyeket a legkönnyebben Salgóbánya telepről közelíthettek meg a kirándulók, tisztviselők és munkások. Salgóbányára fogaskerekű iparvasút kapaszkodott föl, amelynek minden szakaszát igénybe vehették személyszállítás céljára is. *„Akik éjjel akartak hazajönni, megfizették a fűtőházban valamelyik fékest, és lehozták őket csak fékezőkocsival.”⁴⁷²* Mindezek ellenére a túrázás nem alakult az SSE külön szakosztályává. A Magyarországi Kárpát Egyesület (MKE) salgótarjáni osztályában lehetett egyesületi kötelékben folytatni a természetjárást, de interjúalanyaim úgy emlékeznek vissza rá, hogy a munkáscsaládok általában nem tartoztak a kötelékükbe, mert a várostól távolabb rendezett túrákon nem állt módjukban részt venni, ezért ők inkább a saját hegyeiken kirándultak szabadnapjukon. *A Munka* című lapban az MKE salgótarjáni osztálya rendszeresen közölte éves és havi túraprogramjait, amelyek az ország

⁴⁶⁹ A csapat a nyári ösvény nyomvonalában, jobbra egy csoportban araszolt a lejtőoldalon. A nyári ösvények a magas hegyekben gyakran vezetnek olyan helyen, amely télen életveszélyes, például kifejezetten lavinák formálta lejtőkön, sőt lavinacsatornákban (kuloárokbán). Ha pedig egy nagyobb csapat együtt haladva keresztülvágja a hólejtőt, az hatalmas súlyánál fogva megcsúszik, és pusztító lavina indul, amely elől gyakorlatilag nincs menekvés.

⁴⁷⁰ SZVIRCSEK F. 1993. 243.

⁴⁷¹ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2012).

⁴⁷² Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2014).

vasút mellett található természeti emlékeit részesítették előnyben. Évente többször jelölték úti céljukul a Gödöllői-dombságot, illetve Visegrádot (Nagymarosról átkelve a Dunán) és a Pilis csúcsait.

Salgótarján idegenforgalmának fellendülésében jelentős lépcsőfok volt a Salgó Menedékház felavatása, amely közvetlenül a sípálya szomszédságában, egy melegedő és egy vendéglátó helyiséggel épült fel 1935-ben. Országos ünnepség keretében avatta fel a Magyarországi Kárpát Egyesület salgótarjáni osztálya október 20-án. Délután fél egykor az Ipartestület előtti térről indultak a különvonattal érkező vendégek és a helyi túrázók a Salgói Menedékházhoz, helyi túravezetők kalauzolása mellett. Délután két óraker kezdődött a menedékház avatása, a különböző programok késő délutánig tartottak.⁴⁷³ A menedékház komoly összefogással, adományokból épült. Az adományozók között sok acélgyári munkás és persze tisztviselő volt. A 100 pengő feletti összeget adományozók között voltak többek között Karattur Antal gyárigazgató is.⁴⁷⁴ A legnagyobb támogatás azonban a város, a turista szövetség és a helyi nagyvállalatok részéről érkezett. Salgótarján város 2000 pengőt, a Magyar Turista Szövetség 2730 pengőt, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. 5000 pengőt, a Rima nagy értékű és mennyiségű vasanyagot, egyéb nyersanyagot és visszavonásig ingyen villanyáramot adományozott, a zagyvapálfalvai (sík) üveggyár üveganyaggal és 42 000 téglával, valamint szobaberendezéssel járult hozzá, a Budapest–Salgótarjáni Gépgyár (Hirsch) a menedékház összes tüzelőjét és konyhafelszerelését leszállította, a Salgótarjáni Villamossági Rt. 500 pengőt és szerelvényeket adományozott, a Salgótarjáni Üveggyár Rt. (palackgyár) 500 pengő készpénzt ajánlott fel, és felszerelte üvegáruval, a Selypi Cementgyár pedig 100 mázsa cementtel segítette a menedékház felépülését.⁴⁷⁵

A visszaemlékezések alapján úgy tűnik, hogy az 1940-es években a leggyakoribb közös szabadidős tevékenység a kirándulás és a szabadban étkezés volt. Ha az időjárás megengedte, minden vasárnap kisétáltak legalább a Dolinkába, de gyakran mentek a Karacsra, Salgóbányára, a zagyvarónai fennsíkra, vagy a somoskői vár romjaihoz. Ezek mind elérhető közelségben voltak az acélgyári kolóniáról. „*Mikor kirándulás volt, pakoltunk egy kis elemóziát kosárba, meg vittük a csecseskorsót. Olyan barna zománcos korsó volt, aratók is használták. Salgóra rendszeresen kijártunk. A fogaskerekű kivitt, és aztán hol gyalog, hol a fogaskerekűvel jöttünk vissza.*”⁴⁷⁶ A kirándulás, akár csak egy-egy futballmeccs, áthidalta a különbséget munkás és tisztviselő között. Salgótarjánban a visszaemlékezések szerint nem volt olyan éles, kasztszerű az elkülönülés a munkások és

⁴⁷³ *A Munka*, 1935. október 12.

⁴⁷⁴ A menedékház alaprajza és homlokzati rajza: MNL NML V. 183. Salgótarján város polgármesterének iratai 12255/1935.

⁴⁷⁵ *A Munka*, 1935. november 2. 3. Menedékház Salgó vára alatt.

⁴⁷⁶ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2014).

tisztviselők között, mint Ózdon, a Rima másik nagy telephelyén. A munkások és tisztviselők között térben sem húzódott éles határ, hiszen azonos utcában laktak. „A gyári tisztviselők oly humanusan bánnak és beszélnek a munkásokkal, mint testvérekkel.”⁴⁷⁷ A szakosztályok vezetői általában tisztviselők voltak, de a sportolók között vegyesen találunk tisztviselőt és munkást is. Az acélgyár munkástársadalmára is igaz Sz. Bányai Irén megállapítása, hogy a szabadidős közösségi tevékenységek azért is bírtak nagy jelentőséggel, mert folyamatosan ébren tartották a közösséghez tartozás szubjektív jóérzését, hiszen mindig ugyanabból a körből kerültek ki az eseményeken résztvevők, így időről időre partnerei lettek egymásnak.⁴⁷⁸

Végül, de nem utolsósorban, az 1930-as években a gyár fönntartott az üzemi területen belül, a mézraktárak közelében egy medencét is, habár ez inkább fürdő-, mint úszómedence volt. A tisztálkodási célokat szolgáló fedett gyári fürdőben úszómedence nem volt úgy, mint Ózdon,⁴⁷⁹ az acélgyári iskola alagsorában lévő medencét pedig csak a diákok vehették igénybe, így a többi dolgozó számára ez a szabadtéri medence nyújtott csupán fürdőzési és úszási lehetőséget Salgótarjánban. Tervrajzot vagy műszaki leírást eddig nem találtam, így csak a visszaemlékezésekre tudtam támaszkodni. Ez alapján a felső gyári kapunál volt a bejárata, a jegyet (10 fillér volt egy főre) a kapusnál kellett megváltania annak, aki nem volt acélgyári dolgozó. „Kellott menni délelőtt Halász bácsihoz, ő volt a portás, adott jegyet, de csak acélgyári gyerekeknek ingyen.”⁴⁸⁰ Időben elkülönítve fürdöztek a hölgyek és az urak. „Aztán jött a Gáspárné, annak volt egy nagy botja, az mondta, hogy kifelé, kifelé, most már jönnek a fiúk.”⁴⁸¹ Voltak kabinok, és egy nagy medence, amelynek lekerítették egy részét, ez szolgált kis medencének, fából keretet ácsoltak neki, kötélkapaszkodókkal és álpadozattal, így a vízmélység egy méter alatt maradt. Az úszni nem tudó kisgyerekek itt játszhattak. A „nagymedence” vízmélysége körülbelül másfél méter volt. „Voltak olyan bátrak, akik ott, a mézraktárak lemeztetejéről ugráltak be. Gáspár néni mindig rájuk szólt.”⁴⁸² A belevezetett forró gőzzel fűteni is tudták, így tavasztól ősziig szolgált szórakozási lehetőségként az acélgyár alkalmazottainak és teljes családjuknak.

Nagyon érdekes kérdés lenne a nemek arányának vizsgálata a sportéletben, hiszen kétségkívül részt vettek benne a nők is, helyenként felbukkan róluk egy-két adat,⁴⁸³ de átfogó vizsgálat elvégzéséhez nem áll rendelkezésre elegendő forrás.

⁴⁷⁷ *Salgótarjáni Lapok*, 1905. március 12. 4. Bérmozgalom az acélgyárban.

⁴⁷⁸ Sz. Bányai I. 1996. 62–63.

⁴⁷⁹ NAGY P. 2016. 214.

⁴⁸⁰ Részlet az Sz. Mihállyal (szül. 1929) készített interjúból (2014).

⁴⁸¹ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2014).

⁴⁸² Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2016).

⁴⁸³ Például: Kimutatás a Salgótarjáni Sport Egyesület részére sürgősen beszerzendő felszerelési cikkekről, 1946. június 17. „Kosárlabda szakosztály: 8 kosárlabda mez /

A levente egyesületnek egyértelműen volt leánycsapata, amely hasonló vállalati támogatásban részesült, mint a fiúké.⁴⁸⁴ A női sportolók száma az SSE különböző szakosztályain belül még további vizsgálatot igényel. Végül egy érdekes adat a nők szórakozásbeli emancipációjával kapcsolatban: bár a nők érdeklődése a futball iránt és részvétele a futballmeccseken az interjúalanyaim visszaemlékezése szerint az 1930-as évek végén már nem volt ritka, mégis előfordult, hogy családon belüli konfliktushoz vezetett, mert a családfők nem örültek neki, ha a lelátóra felelőségük is velük tartott. Egyik interjúalanyom szerint szülei között olyan komoly nézeteltérés támadt a futball miatt, hogy anyai nagyanyja közbelépésére sikerült csak rendezniük a vitát, amely ebben az esetben a futballmeccs közös látogatásában végződött. „*Mert ne szégyellje a feleségét, ha már van neki!*”⁴⁸⁵ Persze nem szégyenérzetről volt szó, amikor a férfiak privilégiumaként kezelt futballmeccsre valakinek a feleségével kellett elmennie. Eric Dunning szerint a labdarúgás az egyik utolsó védőbástya volt a férfiak nyers erőn alapuló hatalmának, amelyet a végsőkig igyekeztek tartani a nőkkel szemben. A szerző szerint főleg a munkáságra volt jellemző, hogy távol tartotta a nőket a meccsek látogatásától, és ezen alkalmakkor a futballhuliganizmus is jellemzőbb volt, amelynek okát az alacsonyabb iskolai végzettséggel és a korlátoltabb látásmóddal indokolja.⁴⁸⁶ Megfelelő források hiányában ezt nem tudom megerősíteni, sem cáfolni, de érdekes adalék, hogy a helyi sajtó lapjain huliganizmussal csak elvétve találkoztam. A nők és a futball kapcsolata pedig még napjainkban is társaságfüggő kérdés.⁴⁸⁷

Kulturális élet a kolónián

Széchenyi István külföldi útja során ismerkedett meg az angol egyesületek és klubok nagy társadalmi és művelődési jelentőségével. Felismerte, hogy a polgári

férfi/ 8 kosárlabda mez /női/ 8 nadrág /férfi/ 8 nadrág /női/ MNL OL Z 371 64. cs. Sportegyesületek.

⁴⁸⁴ MNL OL Z 371 108. cs. Sportegyesületek. 1944. II. 29. fólió 17. Sport stb. egyesületek segélye: „1. Salgótarjáni Sport Egyesület részére 12. 500 P[engő]; 2. Acélgyári Levente Egyesület részére 8.300 P; 3. Leventeleány csapat részére 1000 P; 4. Cserkész csapat részére 1.200 P; Összesen: 23.000 P.”

⁴⁸⁵ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2014).

⁴⁸⁶ DUNNING, E. 2002. 152.

⁴⁸⁷ Szegedi Péter monográfiájának összegzésében így fogalmaz: „Bár a magyar férfiak – köztük számos történész és szociológus – jelentős hányada érdeklődik a sport, a futball eseményei és nem egyszer története iránt, mindezt *szurkolóként*, »fogyasztóként« teszik.” SZEGEDI P. 2014. 241. Bár jelen monográfia szerzője történész is, és kimondottan érdeklődik a labdarúgás és a sport eseményei iránt, a kirekesztő fogalmazásmód miatt mégsem tartozik – mégcsak „fogyasztóként” sem – a Szegedi Péter által megjelölt csoportba.

Anglia magas fokú civilizáltsága és műveltsége a közös célokat együtt megfogalmazó és ezekért együtt fellépő egyesületek munkásságának az eredménye.⁴⁸⁸ Az olvasó egyesületekben elsősorban nem is az olvasás, mint inkább a közösen eltöltött szabadidő volt kulcsfontosságú. A „*polgári jellegű olvasóközönség a magyar irodalom polgárosodásával, az irodalmi élet fejlődésével egy időben és párhuzamosan, tudatos közönség-szervező tevékenység révén alakult ki.*”⁴⁸⁹ Az 1884–1885-ös országos összeírásakor Magyarország összes közkönyvtárban 176 000 olvasót tartottak számon. Ugyanakkor 1001 magánkönyvtárat írtak össze.⁴⁹⁰

Salgótarjánban minden nagyipari vállalathoz kötődött egy-egy olvasóegylet, a korszaknak megfelelő módon külön tiszti és munkás olvasókörrrel. 1878-ban alapult az acélgyárhoz köthető első kulturális szerveződés, az „Altiszi és munkás olvasóköri”, akkori nevén a Leseverein, amelynek elsődleges céljai között a hírlapolvasás szerepelt, de ennek keretein belül kezdte meg működését 1879-től az acélgyári zenekar is. A munkás olvasóegylet – amely a kezdetektől fogva élvezte a gyári vezetés eszmei, politikai és anyagi támogatását – legfőbb szerve a közgyűlés volt, a két közgyűlés között az ügyeket a választmány intézte. „*Az olvasó-egylet tulajdonképpen munkás-kaszinó, ahol billiárdterem, ivószoba, kuglizóhelyiség és kert van a tagok használatára, de emellett nemesebb irányú szórakozásra is nyújt alkalmat.*”⁴⁹¹ (18–19. kép)

Az egylet kulturális tevékenységében a központi helyet a könyvtár foglalta el, amely az alapító tagok jóvoltából az 1878–1893 közötti időszakban jelentős összegért tekintélyes könyvvállományt szerzett be.⁴⁹² Kezdetben a szlovák és a magyar tagok sérelemként élték meg, hogy a könyvtár többnyire német irodalommal rendelkezett, de a magyar nyelvű könyvek beszerzése hamar megindult. A „tót” olvasók, akik többségben voltak a könyvtár alapításakor, továbbra is nehezményezték, hogy kevés volt az anyanyelvükön íródott olvasnivaló, de az erőteljes magyarosítás következtében rövid időn belül megoldódtak a nyelvi problémák. A köztudatban a mai napig él az egykori szlovák anyanyelvűek hibás szóhasználata az olvasóegyletre vonatkozólag: „Edledolvasó”. A salgótarjáni olvasóegyleti könyvtár kötetéről sajnos nem találtam pontos információkat. A helyi sajtóban sem fedezhető fel utalás arra, hogy mit szerettek olvasni az acélgyár munkásai. Az ózdi egylettel kapcsolatban tudjuk, hogy több ezer kötetes könyvtárának igen jelentős részét tette ki a ponyvairodalom, annak ellenére, hogy az olvasóegyleti tagság társadalmi rangot jelentett.⁴⁹³ Feltehetőleg nem volt ez másképp Salgótar-

⁴⁸⁸ SZÉCHENYI I. 1831. 321.

⁴⁸⁹ FÜLÖP G. 1978. 6–7.

⁴⁹⁰ KOVÁCS M. 1970. 77.

⁴⁹¹ RIMA 1913. 50.

⁴⁹² SZVIRCSEK F. 1993. 218.

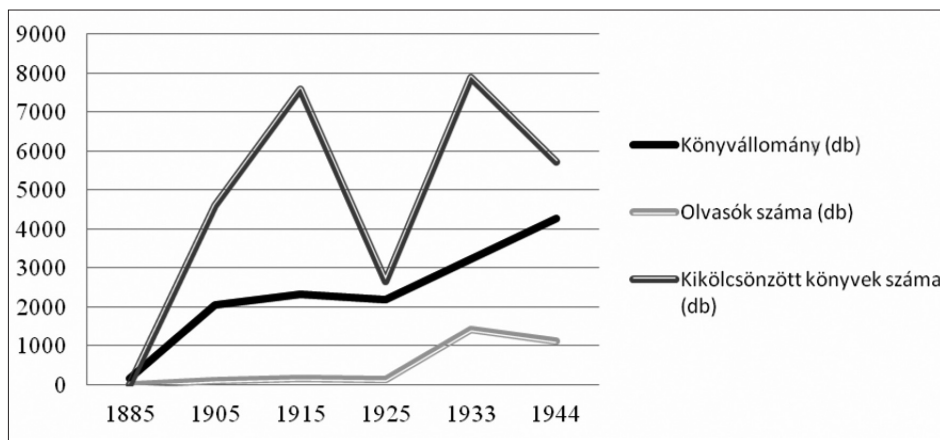
⁴⁹³ SZALONTAI J. 1988. 43.

18–19. kép. Az acélgányi Munkás Kaszinó az 1930-as években.
(Dornyay Béla Múzeum Fényképtára, ltsz. 2419 és 2334.)

jában sem. A munkások olvasási szokásai országos viszonylatban nem különböztek jelentősen a társadalom középső rétegét alkotó többi olvasótól. Braun Róbert⁴⁹⁴ jegyzi meg a munkások életmódját vizsgáló 1909-es tanulmányában, hogy a polgári középosztály és a munkásosztály szórakozása között nem mondható, hogy lényeges különbségek lettek volna. Újságaik és szórakoztató olvasmányaik körülbelül egy színvonalon álltak, a legkeresettebb könyvek a szórakoztató irodalom és a tiltott pornografikus történetek voltak körükben.

A könyvtár könyvvállományának legnagyobb része ajándékozás útján került az olvasó tulajdonába. Szvircsek Ferenc táblázata alapján diagramon ábrázoltam a könyvvállomány és az olvasókör változását.⁴⁹⁵ (7. ábra.)

7. ábra. A salgótarjáni acélgyári olvasó könyvvállományának és olvasóközösségének változásai a kezdetektől a második világháborúig

A Salgótarjáni Gyári Tiszti Kaszinó 1888. január 1-jén, 47 taggal kezdte meg működését és legfőbb céljai között szerepelt (a hírlapolvasáson túl) a szépirodalom pártolása is. Olyan társas kört kívántak létesíteni, amely tagjainak a kellemes időtöltés mellett a társadalmi életet is megszervezi. Első elnöke Borbély Lajos lett.⁴⁹⁶

„Nem lehet tagadni tisztelt uraim, hogy igen nehéz dolog volt ezen egyesület tagjainak, hogy úgy mondjam sokfélesége és illetőleg különböző életfelfogása, igénye, nyelve, értelmi és társadalmi rendje dacára egy testület-

⁴⁹⁴ BRAUN R. 1909. 526.

⁴⁹⁵ SZVIRCSEK F. 1993. 28.

⁴⁹⁶ A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. vezérigazgatója: 1881–1914. SZVIRCSEK F. 1993. 34.

*té tömöríteni, amely testület ma a kölcsönös bizalom alapján a legszebb egyetértésben él és egy akarattal törekszik céljainak megvalósítására.*⁴⁹⁷

Mivel a Munkás Olvasó és a Tiszti Kaszinó helyileg egymás mellett működött, zárt híd kötötte össze őket, és a két intézmény vezetése is részben azonos volt, így megvalósíthatta azt a zártrendszerű társas életet, amely a vállalati érdekeket is szolgálta.

Az olvasóegylet működési lehetőségeinek tárgyi feltételei fokozatosan alakultak ki, először két, majd négy terem állt rendelkezésre. Az épület 1894-ben készült el, ehhez 1910-ben toldották hozzá a tánc- és színháztermet, amihez egy kis színpad is tartozott. A Tiszti Kaszinóban jellemzőek voltak a nívós táncmulatságok, és az első világháború előtt minden évben megrendezésre került a bolondos farsangi bál is. A *Salgótarjáni Lapok* egyik 1905-ös száma még a jelmezekről is részletesen beszámolt.⁴⁹⁸

Különösen gazdag hírlapkínálatból válogathattak az egylet tagjai. 1885-ben 8, 1895-ben 13, 1926-ban 10, 1936-ban 20 országos vagy regionális hírlapra és folyóíratra fizetett elő az egylet vezetősége, úgy mint a *Pesti Hírlap*, *Vasárnapi Újság*, *Világkrónika*, *Borsszem Jankó*, *Kikerikú*, *Neus Pesten Journal*, *Weltblatt*, *Politisches Volksblatt*, *Svornost*. 1895-ben bővült a kör a *Slovensky Noviny* című lappal, majd egy évvel később a *Mercurral*. 1914-ben már a *Magyar Hírlap*, a *Kakas Márton* és az *Üstökös* is eljutott a tarjáni olvasókhoz. 1926-ban újabb előfizetéseket indítottak: *Nemzeti Újság*, *Új Nemzedék*, *A Munka* (salgótarjáni lap), *Ózdi Nemzeti Újság*, *Művezetők Lapja*, *Vasárnapi Újság*, *Vasárnapi Könyv*, *Kolozsvári Magyar Dal*, *Magyar Iparművészet*. 1935-ben tovább gazdagodott a választék: *Magyarország*, *8 órai Újság*, *Nemzeti Sport*, *Nemzeti Figyelő*, *Igazság*, *Tolnai Világ Lapja*, *Képes Krónika*, *Magyar Rendőr*, *Külpolitikai Szemle*, *Magyar Szemle*, *Magyar Művészet*, *Természettudományi Közlöny*. 1941-ben pedig az *Esti Újság*, a *Függetlenség*, a *Hétfő* és az *Élet* című lapok is bekerültek a könyvtárba.⁴⁹⁹

A Tiszti Kaszinóban, akárcsak az Olvasóegyletben, gyakran szerveztek jótékonyossági esteket is.

⁴⁹⁷ MNL NML IV. 534. 6. d. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt – Salgótarjáni Acélgyári Felügyelő és Munkás Személyzet Olvasó Egyletének Alapszabályai, Salgótarján, 1909. október 3.

⁴⁹⁸ „Jónásch Antalné (magyar nő), Wabrosch Béláné (csillagos éjszaka), Dapsy Ilona (rózsaszindominó), Puschmann Gyuláné (margaréta), Vigady Virgilné (treff dáma), Bóth Annuska (méh), Jánk Józsefné (pick dáma) és a férfi jelmezek közül legjobban sikerültek: Wabrosch, Ballhauser, Faragó, Nemessányi, Barthó, ifj Jónásch stb. uraké. A remekül sikerült táncestélynek csak reggel hétkor szakadt vége.” *Salgótarjáni Lapok*, 1905. március 12. 2.

⁴⁹⁹ WABROSCH B. 1926. 2–4.

„Az acélgyári és salgóbányatelepi iskoláinknál a múlt hó 22-ikén megtartott karácsonyfa-ünnepély alkalmával összesen 80 szegénysorsú árva tanuló kapott angyalfiát. A kiosztott ruhanemük értéke 801 korona 98 fillért tett ki. – Hogy árváink ily nagy fokú segélyezésben részesülhettek, hálás köszönettel tartozunk első sorban az acélgyári tisztii kar kebelében a szegény árva tanulók felsegélyezésére alakult jótékony egyesületnek, továbbá az acélgyár érdemes olvasóköreinek és annak kebelében alakult műkedvelők derék csoportjának és végül mindazoknak, kik szíves adományaikkal a jótékony célt előmozdítani kegyesek voltak. A jóságos Isten legyen nemes cselekedetük jutalmazója! A tanítótestület nevében: Porázik György.”⁵⁰⁰

A későbbi kulturális, nevelési programot a Horthy-rendszer keresztény-nemzeti irányvonala jelentősen befolyásolta. Vertich József álláspontja szerint azonban, a sok nyelven beszélő ősök dacára, már a második generációs rimaiak is meglehetősen hazafiasak voltak, aztán ehhez járult hozzá a trianoni dekrétumot követő kultúrpolitikai irányzat. A magyar kultúra és hazafiasság terjesztésében oroszánrészt vállaló olvasó egyesület 1902-ben 2200 korona költséggel készítette el nemzeti zászlaját az erre a célra létrehozott zászlóalapban összegyűlt adományokból. A zászlószentelés addig soha nem látott ünnepélyes keretek között történt. A zászlóanya Borbély Lajosné lett, akit 50 fehér ruhás nyoszolyólány kísért az ünnepi misére.⁵⁰¹ Igyekeztek minél több magyar nyelvű színi előadást és rendezvényt szervezni. A bálkon és estélyeken a nemzetközi szalontáncok mellett egyre nagyobb szerepet kapott a magyar csárdás és a cigányzene. 1893–94-ben a Tiszti Kaszinóban tartott bálban már a losonci Rác Rudi zenekara játszott, 1898-ban pedig az egri cigányzenekart szerződtették.⁵⁰² A bálterem nagy falát egy hatalmas festmény díszítette, akárcsak Ózdon vagy Borsodnádason. A vállalatvezetés minden gyáráról készítettett egy-egy festményt, még 1896-ban.

A vállalatvezetés támogatásával, az olvasóegylet felügyelete alatt jött létre még 1879 elején az acélgyári zenekar, Beer József irányításával. A zenekar elsősorban az olvasóegylet farsangi, húsvéti, pünkösdi, szilveszteri mulatságain működött közre, de ott volt minden olyan ünnepségen, avatáson, temetésen, egyházi összejövetelen és színielőadáson is, ahol erre igényt tartottak. A zenekar fenntartására zenealapot hoztak létre, amelybe minden gyári dolgozó fizetésének 0,5%-a került. Több kis zenekar, úgynevezett „particska” is létrejött, melynek elsősorban vonósok voltak a tagjai, majd ezekből a kis zenekarokból és a zenekar vonósaiból megalakult a gyári szimfonikus zenekar. Az egyleti mulatságokon,

⁵⁰⁰ *Salgótarjáni Hírlap*, 1906. január 14. 8. Minden évben jól dokumentáltak a jótékony-sági felhívások. Előző évből pl.: *Salgótarjáni Lapok*, 1905. december 3. 3.

⁵⁰¹ Az ünnepségről részletesen ír: BALOGH Z. 2011.

⁵⁰² BALOGH Z. 2011. 47.

bálokon felhangzó komolyzene a fiatalok zömének igényeit nem elégítette ki, ezért a visszaemlékezések szerint kivételes tehetségű Krajcsi Lajos létrehozta a Szürke Fiúk elnevezésű együttesét és sokak megkönnyebbülésére végre igazi tánczenét játszottak. 1938-ban dobosként csatlakozott az együtteshez Solti Károly, aki később az egyik legismertebb magyar nótá énekes lett.⁵⁰³ (20. kép.)

20. kép. Az acélglyári tánczenekar a két világháború között.
(Dornay Béla Múzeum Fényképtára, ltsz. 3983.)

Az olvasóegylet soraiból már 1880-tól igény mutatkozott egy dalárda megalakítására. „Az Olvasóegylet a dalárdának szülő anyja és viszont, a dalárda az Olvasóegyletnek édes gyermeke, istápolója, támogatója, egymásért élnek halnak, osztozik dicsőségében és búbánatában, becézi, simogatja még akkor is, ha az elkényeztetett gyermek rakoncátlankodik.”⁵⁰⁴ 1892. július 16-án jegyezték be hivatalosan az Acélglyári Olvasóegylet Dalkörének megalakulását. Leggyakrabban a zenekarral együtt léptek föl. A nemzeti ünnepeken a Himnuszt, a Szózatot, a Rákóczi és Kossuth nótákat énekelték. 1906-ban léptek be az Országos Dalszövetségbe és a dalosversenyeken komoly sikereket értek el, számos díjat nyertek.⁵⁰⁵ (21. kép.)

Az olvasóegyletből nőtt ki az ország első munkásszínjászó csoportja is. A „műkedvelőknek” nevezett társaság teljesen öntevékenyen, csekély anyagi támoga-

⁵⁰³ SZVIRCSEK F. 1993. 219.

⁵⁰⁴ Wabrosch Béla főmérnököt idézi: BALOGH Z. 2011. 47.

⁵⁰⁵ SZVIRCSEK F. 1993. 220. Az acélglyári Dalárda történetével és a dalosversenyeken gyűjtött díjakkal részletesen foglalkozott: BALOGH Z. 2012.

21. kép. Az acélgyári Dalárda a két világháború között.
(Dornyay Béla Múzeum Fényképtára, ltsz. 3142.)

tással vállalkozott a feladatra, hogy a magyar nyelv ápolását szem előtt tartva tartalmas és színvonalas szórakozást nyújtsanak a közönségnek. 1887. június 19-én a tekepálya helyiségében, szabad téren mutatták be Gerő Károly színművét, a *Vadgalambot*. A darabot Csányi József rendezte, nem kis küzdelmek árán, hiszen a magyar nyelvű előadás szereplőinek nagyobbik része még nem beszélt folyékonyan magyarul. A szövegbetanulás végül is eredményes volt, és az együttes bemutatkozását nagy siker koronázta. 1896-ban a gyár szolgálatába szegődött Honti Lajos egykori színész, aki a műkedvelőket ismét összetoborozta. A legnagyobb fejlődést a csoport életében Szabó István munkássága jelentette, akinek hétéves rendezői tevékenysége alatt a műkedvelők erősen közelítettek a hivatásos színtársulatok színvonalához és igényességéhez. Az általuk műsorra tűzött darabok többsége csak néhány éve játszott alkotás volt a fővárosi színházakban is. 1939-ben újabb fordulat következett be a műkedvelők életében, amikor igen fiatalon (27 évesen) Vertich József került a műkedvelő csoport élére. Megalakulásuk óta ebben az időszakban, az 1942–1944 közötti években voltak a legsikeresebbek, Vertich József, majd Somoskői István vezetése alatt.⁵⁰⁶ A háborút megelőző években az igényes színészi játékon és a rendezői munkán túl a díszletezés is kőszínházhoz illő színvonalat ért el.

⁵⁰⁶ SZVIRCSEK F. 1993. 222. Vö. VERTICH J. 1987.

A munkások és a hivatalnokok együttes színpadi szereplése a beszélgetőpartnereim szerint a merev hierarchia oldására is szolgált. Sz. Bányai Irén megközelítőleg ugyanezt tapasztalta a gázgyári kolónia tanulmányozásakor. A fővárosi gázgyár vezető beosztású tisztviselői egyértelműen törekedtek rá, hogy a közös szórakozás, művelődés ünnepi alkalmain az egyenrangúság gesztusait látványosan kinyilvánítsák.⁵⁰⁷

Összegzés

Összegzésképp elmondható, hogy a társadalmi feszültségek levezetésében legalább olyan nagy szerepe volt a sportnak, mint a kiélelésükben, de mindenekelőtt illeszkedett a munkásság saját magáról és a fizikai erejéről alkotott képéhez. A kulturális intézmények ezzel szemben minden téren a kikapcsolódást szolgálták és észrevehetőek olyan törekvések is, amelyek a munkahelyi hierarchia feloldását célozták. Egyes korabeli nézetek szerint az életkörülményeiket megfelelőnek vagy jónak tartó munkásokra kevésbé hatott a politikai propaganda, a szabadidő minőségi megszervezésével pedig a közéleti aktivitás elől végképp elvette a vállalat az időt, így kevésbé kellett például a sztrájkot tartani. Feltehetőleg ezek az okok motiválták a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. vezetőségét is, amikor megszervezte, majd pedig támogatta az acélgyári sport- és kulturális életet. A Tiszti Kaszinó keretei között megszervezett sportszakosztályok a századforduló után folyamatosan kiváltak az eredeti keretek közül, egyesületekké alakultak, és tagjaik közé engedték a munkásságot is. Egyértelműen az acélgyárhoz kötődő sportegyesület volt a Salgótarjáni Sport Egyesület, amelynek igazolt sportolói kizárólag acélgyári alkalmazottak lehettek, és amely bevételeit a megrendezett sportversenyekből, tagdíjakból és vállalati támogatásból nyerte. Mindez a vállalati támogatás hasonlóan megillette a kulturális intézményeket, a dalárdát, a színjátszó kört vagy a zenekart.

A sportélet, ahogy a kulturális élet is, a front megérkezésével megbénult, és csak lassan indult újra, de – egy rövid átmenetet követően – már egészen más keretek között, a szovjet sport és munkáskultúra mintájára, az ideológiai alapon újjászervezett szocialista munkássportban és egységesített közművelődésben.

⁵⁰⁷ Sz. BÁNYAI I. 1996. 71.

Családi élet és gyermekvilág a kolónián

Családi élet és nemi szerepek a kolónia társadalmában

A szélesebb értelemben vett közösség után vizsgálatom tárgya a közösség magát alkotó család. A pedagógia meghatározása alapján a „*család együvé tartozó személyek hálózata, a különféle javak, a név, a genetikai örökség, az anyagi és szimbolikus értékek megőrzője, és azok generációról generációra való áthagyományozásának színtere.*”⁵⁰⁸ A néprajz tudományterületéről az egyik legteljesebb megfogalmazás a következő: „*A család társadalmilag elismert szexuális kapcsolatba lépő felnőttek és velük élő leszármazottaik, valamint azok házastársainak kis csoportja. [...] A csoport tagjait szolidaritás, kölcsönös erkölcsi felelősség, s rendszerint az életmód közössége is összeköti.*”⁵⁰⁹ A kor kapitalista vállalkozója számára a család mindezekon felül gazdasági bázist is jelentett. A család az üzem működésének funkcionális alapját alkotta, a vezetőség és a munkások szempontjából egyaránt.⁵¹⁰ A különböző vállalatok története sok esetben egyszersmind családtörténet is, hiszen, ahogy a Rimamurányi vállalat példáján is látható, a termelés biztosításának kulcsát jelenthette a magát hosszú generációkon keresztül a vállalathoz kötő munkáscsalád.

A családot, a nagycsaládot úgy ismerhetjük meg leginkább, ha sorra vesszük tagjainak jogait, kötelességeit és munkáját. A férjzett nők mindenekelőtt anyák és gazdaasszonyok voltak. A kisgyermek nevelése minden társadalmi rétegnél női feladatnak számított, talán ennek köszönhető, hogy a serdületlen kisgyermek a nők tömeges munkába állása előtti fényképeken egységesen „lányos” ruhát viselnek.⁵¹¹ A háztartást mindenhol az asszony vezette. Interjúalanyaim elmondása szerint a háztartásban segítségül hívták gyermekeiket, de csak részmunkákat végeztek velük, a munka összefogását mindig fenntartották saját maguk számára. A férfiakra csak a nehezebb fizikai munkák maradtak: „*tüzelő, két rocska víz fölhozatala reggel, a salak levitele. Azon a csigalépcsőn levinni meg felhozni dolgokat nem volt gyerekjáték. [...] Minden más asszonyi [feladat – A Szerző] volt. A felállás az volt, hogy a gyárban csak a férfi dolgozott, az asszony csinált minden mást.*”⁵¹² A nagyobb fizikai erőt igénylő házimunkák közül a kenyérgyűrés viszont mindvégig megőrizte kizárólagos női jellegét.

⁵⁰⁸ Mészáros István is felhívja a figyelmet a kisgyermekek sajátosan nőies külsőségeire. Mészáros I. 1999. 159.

⁵⁰⁹ Paládi-Kovács A. 2000a. 455.

⁵¹⁰ Mészáros I. 1999. 159.

⁵¹¹ Mészáros I. 1999. 161.

⁵¹² Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2014).

Az interjúalanyaim úgy emlékeztek vissza rá, hogy többnyire hetente egyszer mostak. *„Macerás volt, mert fel kellett hordani a kútról a vizet, felmelegíteni, aztán lehordani. [...] Édesanyámnak Mariska néni segített a nagymosásban. A még jobb életkörülmények között élőknek, a tisztviselőknek a ház mögött volt mosókonyha katlannal. Az ő feleségeik nem mostak, hanem mosattak.”*⁵¹³ A cseléd tartás természetesen presztízskérdés is volt. Akármilyen jól kereshettek a munkások, házicselédet csak a tisztviselők tarthattak.⁵¹⁴

A régebbi közösségi kemencehasználat módját Vertich József jegyezte le az 1980-as években.⁵¹⁵ Ezek szerint a kenyérsütés szándékát a háziasszonyok a „görccsel” jelezték, amely egy fadarab volt, minden családé más alakú. Egy helyen megcsiszolták és ide írták tintával a család nevét. A sütés előtti délutánon a háziasszony elhelyezte a görcsöt a nyolc sütőterű kemencének azon ajtaja előtt, amelyben sütni kívánt, majd a letett görcsök sorrendjében végezték el minden nap a sütést.

A harmincas évek közepétől már egyre kevésbé használták a telepiek a patak partján épült kemencéket. Gyakrabban sütötték a péknél a kenyeret. Az egyik legidősebb beszélgetőtársam még tisztán emlékezett a Kemence-sorra. Elmondása szerint

*„minden két ház vagy ház között volt egy kemence. De az én édesanyám már azt nem használta. Nekem van egy olyan sanda gyanúm, hogy a vállalat azt felépítette hagyományból, de talán már nem használták. Pékek voltak, anyám itthon dagasztotta a kenyeret és aztán vittük a pékhez. Ráírta egy cetlire, a maga kis írásával, hogy B-né és ezt a pék ráragasztotta a kenyérre és ez alapján lehetett keresni. És akkor az én dolgom volt hazahozni. Mindig félve néztük a szép kenyereket a polcon, mert reménykedtünk benne, hogy olyan szép megdagadt kenyér lesz. És amikor nem találta meg és már jöttek a laposak, akkor már aggódott, hogy nem dagasztotta ki jól.”*⁵¹⁶

Beszélgetőtársaim úgy emlékeznek, hogy a háború előtt a boltban nem vettek kenyeret, mert az szégyen volt. Azt mondták, hogy lusta a háziasszony.

A kolónia társadalmában, akárcsak a paraszti világban, tipikusan női munkának számított disznóöléskor a véres tál tartása, a belek mosása. *„Csak az nem tartotta a tálat, aki nem bírta a vért. Akkor megfogta férfi is. De inkább asszonyra*

⁵¹³ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2014).

⁵¹⁴ A salgótarjáni cseléd tartásról lásd: BÓDI Zs. 2015.

⁵¹⁵ VERTICH J. 1986. 110.

⁵¹⁶ Részlet a B. Tiborral (szül. 1927) készített interjúból (2008).

bízták, nem az embernek a dolga. Azt mondták."⁵¹⁷ A vér az egyik legerősebb szimbolikus tartalommal bíró elem az egész európai kultúrkörben. Többnyire a női nemhez kötötték, erre az általános néphitelemre utal a férfiak tiltása is a vérrrel való szennyeződéstől.⁵¹⁸

Bár 1933-ban az iparban foglalkoztatottaknak már a 34,5%-át tették ki a nők⁵¹⁹ és arányuk nagyon lassan tovább nőtt, a nehéziparban nem nagyon tudtak munkát vállalni. A gyárban dolgozó asszonyról csak elvétve találtam írásbeli forrást és interjúalanyaim csak három munkásnőre emlékeztek az 1945 előtti időszakból. Mind a három özvegyasszony volt.

*„Gáspár néni özvegy volt. Volt a gyár belterületének egy kis házikója, ő ott lakott. Honzik néni a fasori úton szembe a másik házba lakott. Ő azt hiszem a rakodóra került szénválogatónak. Illetve egy nénit tudtam, Halász néni. Az első világháborúban meghalt a férje és fölverték őt a benti fürdő tisztántartására és kezelésére.”*⁵²⁰

A női-férfi egyenjogúsítási törekvésekre nem kívánok hosszabban kitérni. Annnyiban mindenképp említést érdemel, hogy a két világháború közötti időszakban már megtörtént a nők politikai egyenjogúsítása, tehát szavazati joggal rendelkeztek, és ha nem is minden téren, de a két nem jogai és kötelezettségei közelebb kerültek egymáshoz.. Azonban amíg a férfiaknak elegendő volt a 24. életévüket betölteniük és az elemi népiskola 4. osztályát elvégezniük, hogy szavazati jogot nyerjenek, a nők esetében az életkori határ 30 év volt és hat osztály befejezését szabták meg feltételként. Egyetemi végzettség esetén életkorra való korlátozással egyik nem esetében sem éltek.⁵²¹ A nők munkába állása a női eszmény megváltozásával járt együtt. Ennek a jelentős változásnak generátora a mozi volt, illetve az újságok lévén kialakuló tömegkultúra.⁵²² A középfokú és az egyetemi oktatás is nyitva állt előttük, utat nyitva ezzel a szakképesítések megszerzéséhez. A Rimamurányi vállalat szolgálatában ennek köszönhetően leginkább ápolónő, tanítónő, valamint gyors- és gépiró státuszban álltak női alkalmazottak.

Az acélgyári kórház ápolónői a két világháború közötti időszakban túlnyomórészt irgalmasrendi apácák voltak, az irodán dolgozó gyors- és gépirónők, titkár-

⁵¹⁷ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2012).

⁵¹⁸ A vér szimbolikájával kapcsolatban a magyar néphitben lásd pl.: PAPP Á. 2004.

⁵¹⁹ GUNST P. 1999. 95.

⁵²⁰ Részlet az Sz. Mihállyal (szül. 1929) készített interjúból (2014).

⁵²¹ Bár az 1918-as ideiglenes törvényekben már kimondták a nőkre is vonatkozó általános választójogot, mindenre kiterjedően az 1925-ös választójogi törvény rendelkezett felőle. (1925. évi XXVI. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról.)

⁵²² BÓDY ZS. 2008. 95.

nők, az interjúalanyaim elmondása alapján érettségizett, jó megjelenésű, vonzó, fiatal hölgyek voltak. A vállalat gyorsíróit, akik az általam vizsgált időszakban már szinte kivétel nélkül nők voltak, az egyik legelismertebb gyorsíróiskolában képezték, amelynek vezető tanára a költő, Radnóti Miklós apósa volt. Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni is oktatott gyorsírást a „Rimamurányinak”, erről naplójában többször is megemlékezett.

„Drukkos délelőtt, ma van a vizsga a Rimamurányinál. Papa rémesen drukkol szegény. Én is kicsit, de egyáltalán nem mutatom. Hangsúlyozott, nyugalmas fölénnyel megyek oda, a Kucsera cégvezető összevissza szaladgál, fűhöz-fához kapkod, bevisz nagy ünnepélyességgel az elnök-igazgatóhoz, a »vezérhez«, aki egy dzsentribe oltott zsidó, monoklival és kellemetlen leereszkedéssel. Helyet foglalok a zöld asztalnál, a delikvenszek között, akik remegve, feketében jelennek meg. Kapok tőlük egy szép csokrot köszönő sorokkal, és a szerencsésen lefolyt diktátum után az egyik »megható« beszédet mond. Szóval teljes megelégedéssel végződik az egész.»⁵²³

Az említett vezérigazgató feltehetőleg nem gyárigazgató, hanem a részvénytársaság elnöke, Bíró Pál lehetett.

A munka végzéséhez kapcsolódó kultikus cselekedetéről a kolóniai gyermekek ugyanúgy az öregektől szereztek tudomást, ahogy egy falu társadalmában. Így például a jászberényi származású családdal bíró beszélgetőtársam megjegyezte, hogy gombászás előtt az út menti kútnál meg kellett mosakodnia neki is, az édesapjának is, hogy baj ne érje őket.⁵²⁴

A szüléseket a második világháborúig még általában háznál vezették le. *„Háznál születtem én is, a testvéreim is. A kolduspalotában. Bulla néni a szomszédban volt. Ő volt a szülésznőnk. Amikor a legkisebb testvérem született, arra emlékszem, de gyerekeket külön szobába vitték, nem volt szabad benéznünk.»⁵²⁵* Bulla nénire mint bábára más beszélgetőtársam is visszaemlékezett, a levéltári forrá-

⁵²³ RADNÓTI Miklósné 2014. I. 253.

⁵²⁴ A fürdést, mosdást mint katartikus és gonoszűző eljárást, és egyáltalán a víz tisztító, gyógyító hatásába vetett hitet az egyházi rítusokban betöltött hasonló szerepe (keresztelő) is erősítette, fenntartotta. A mágikus gyakorlatban ilyen alapon kapott nagy szerepet a szenteltvízzel való behintés, amely a magyar néphit egyik legáltalánosabb gyógyító, gonoszűző, rontást megelőző cselekménye; önállóan, vagy összetett mágikus eljárások kísérőjeként. Végigkísérte a növénytermesztés és állattenyésztés minden fontos mozzanatát (például behintették vele elléskor a borjút, csikót, kikeléskor a kiscsirkét), sokféle házimunkát és az emberi élet eseményeit, a „rontásra” veszélyes napokat. BALOGH I. – HOPPÁL M. 1980. 362–364. Vö. VEREBÉLYI K. 2005.

⁵²⁵ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2014).

sokban azonban nem találtam a személyére vonatkozó adatot. A megszületett gyerekek körül feltehetőleg nem alakultak ki unikális szokások. Az első hetekben a rokonok segítettek a családnak, de szükség szerint a szomszédokra is lehetett támaszkodni. Adatközlőim nem tudtak információkkal szolgálni a gyermekágyas asszony körüli teendőkkel kapcsolatban. Aki emlékszik is kistestvére születésére, keveset tartózkodott a gyermekágyas időszakban édesanyja közelében, mert a nagyobb gyerekekről a nőrokonok gondoskodtak, és az is előfordult, hogy más háznál „vendégeskedtek” ez idő alatt.

A temetésekről és a halott körüli szokásokról szintén minimális információkkal tudtak csak szolgálni interjúalanyaim, valószínűleg gyermekként nem lettek bevonva a temetés körüli eseményekbe és intéznivalókba. A temetést feltehetőleg – ha nem is minden esetben – a gyár intézte, vagy legalábbis segítséget nyújtott benne. A *Munka* című lap 1936 januárjában megörökítette egy acélgyári gépészmérnök temetését. Kovács Andort az acélgyári „gyászházból” temették. A gyári hierarchia magasabb szintjén pozícióval bíró személy megbecsültségét jelezte a temetésen résztvevő, „ezrekre menő” tömeg és a gyári, illetve városi vezetőség (gyárigazgató, főmérnök, művezető, valamint a sodronygyár teljes üzem; polgármester, továbbá tűzoltók) megjelenése.

„A halottat a gyászházból a tisztviselőtársak hozták vállukon. A halottaskocsi a fasorban haladt, amikor a gyászmenet már a temetőben volt. A sírnál a központi igazgatóság, a sodronyhúzó üzem, tisztviselők és kaszinó nevében Karattur Antal főmérnök, a művezetők és Olvasó Egylet nevében Grusz Ferenc művezető, az üzemi munkások nevében Tarjáni Károly búcsúztak a kitűnő mérnöktől, jó baráttól, feljebbvalótól. Búcsúzásul Szabó Dezső ref. lelkes a nagy hazafi koporsójára egy marék földet dobott a »Hiszekegy...« szavaival, majd a gyári dalárda és zenekar búcsúdalai közepette eresztették le a koporsót a sírba. Az acélgyár a Tiszti Kaszinó tagjai részére négy hetes gyászt rendelt el.”⁵²⁶

Adatközlőim gyermekkorukból jól emlékeztek a fekete, üveglakos halottas kocsira és a feldíszített halottas lovakra. Úgy vélték, hogy a kocsi a temetkezési vállalathoz tartozott és nem az acélgyaré volt, erre vonatkozólag hivatalos dokumentumokat nem találtam. A második világháború előtt minden esetben háznál ravataloztak és onnan indult a halottas menet a temetőbe. Ennek egyik legfőbb oka az volt, hogy a ravatalozó ház csak 1939-ben került átadásra.⁵²⁷ Ettől függetlenül az acélgyári kolóniáról még a negyvenes években is inkább háztól temettek, amiben feltehetőleg közrejátszhatott a temető közelsége is.

⁵²⁶ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2010).

⁵²⁷ VERTICH J. 1999. 11.

„...január 11-én meghalt édesanyám. Akkor voltam 5 éves. Háznál volt ravatalozva. [...] A gyászkoCSI, lovas kocsI ment előre, mi mentünk utána. Nagyon sokan voltak, én nem fogtam föl a dolgot. [...] Dr. Csengődy Lajos⁵²⁸ püspök tartotta a szertartást. Édesanyám evangélikus volt. Virrasztás nem volt. Meghalt és másnap eltemették. Nem volt halotti tor.”⁵²⁹

Az 1944-es lavinában elhunyt acélgyári „síjárörök” temetésére minden interjúalanyom tisztán emlékezett. Ahogy már volt róla szó, az acélgyár a fiatalokat a saját halottjának tekintette, a hazaszállított holttesteket a SSE sportpályán ravatalozták fel, és a temetőben emlékművet emeltek nekik.

A halottak napi szokások közül a gyertyagyújtás és a krizantém elhelyezése a síron általános volt, ahogy az is, hogy a rokonság a családi sír körül gyűlt össze. Az ünnep komolysága családonként változó képet mutatott. Volt olyan család, ahol viccelődéssel, az elhunytakra való vidám emlékezéssel töltötték az időt és a temetőből a legidősebb családtag lakására mentek, pogácsát és egyéb apróságot ettek, bort ittak a család egészségéért és órákon keresztül együtt töltötték az időt, a férfiak elmesélték, sőt eljátszották az első világháborús katonaelményeket. Más családnál csak a temetőben találkoztak a családtagok, csendben álltak a sír körül és aztán elbúcsúztak egymástól és hazamentek. A temetőben étkezés szokása nem volt ismert beszélgetőtársaim között.

Ahogy már volt róla szó, a egyes származású családok más-más szokás- és hiedelemvilágot hoztak magukkal, ezzel is érdekes és különleges kutatási tereppé változtatva a kolónia társadalmát. Sajnos a kezdetben még minden bizonyjal jól elkülöníthető jellegzetességek napjainkban már csak apró részletekben lelhetőek fel. Nem csak más-más nyelven beszélő cipszerek, szlovákok, németek, de különböző magyar népcsoportok is keveredtek a kolónián, mint például a jászok, kunok, és persze a palócok. Miután beköltözőként palóc környezetbe ékelődtek be, hiába a zárt kialakítású kolóniai terület, az egymásra hatás elkerülhetetlen volt. Ezzel magyarázható, hogy egy jász származású család karácsonyi menüsorába palóc területre jellemző ételek illeszkedtek. Adatközlőimtől többször, több kontextusban is rákérdeztem a karácsonyi szokásokra, a karácsonyi menüsorra. Származásuktól függetlenül minden családnál egyformán a katolikus palóc szokásoknak megfelelő böjtös ételek szerepeltek: savanyú káposztaleves (szárított) gombával (evangélikus családban kolbásszal) és mákos guba.⁵³⁰ Karácsonykor a gyerekek már többnyire boltban vásárolt ajándékokat kaptak a felnőttektől, egymást és a felnőtteket viszont saját készítésű ajándékokkal köszöntötték. Adatközlőim visszaemlékezése szerint ezek ügyes barkácsolt ajándékok voltak (pl. virág-

⁵²⁸ Ő volt az evangélikus lelkész.

⁵²⁹ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2014).

⁵³⁰ Cs. SCHWALM E. 1989. 464.; KISBÁN E. 1997. 565.

cserép, repülőmodell, kisautó, ékszeres dobozka). A barkácsoláshoz szükséges készségeket az iskolai gyakorlati órákon sajátították el. Az éjféli misét együtt várta meg a család. A miséről hazatérve még egyszer vacsoráztak. A mélyen vallásos katolikus családban a gyertyagyújtásig böjtöltek, illetve csak téztafélélt fogyasztottak és majd csak az éjféli miséről hazaérve került az asztalra a disznótoros.

„Téli időben piros rozsdás salakkal le volt tisztítva az egész utca. Kényelmesen el lehetett menni a ferences templomig. Az még sorompón belül volt ugye. Először a gyerekek mentek éjféli misére, nekünk, cserkészeknek dolgunk volt, harangoztunk, elkészítettük a tüzet a tömjénnek, utána jöttek a szülők meg a többi hozzátartozók együtt. A szenteste a családé volt, nem aludtak el az emberek, együtt maradtak és mentek éjféli misére.”⁵³¹

A gyerekek helye, feladata és játéka a kolónián

A gyermekkorral kapcsolatos kutatásaim során elsősorban a munkába nevelődés folyamatára,⁵³² a gyerekek mentális térképére,⁵³³ a gyerekek és a természeti környezet kapcsolatára, valamint a különböző gyermekjátékok összegyűjtésére és tipizálására összpontosítottam. Vizsgáltam továbbá a gyermek helyét a családban és a kolónia szélesebb társadalmán belül is.

Ahogy egy falu társadalmának leírásához a családok megismerésén keresztül vezet az út, éppúgy az ipari kolónia társadalmának elemzéséhez is nélkülözhetetlen a (munkás) család megismerése. A család legifjabb tagjai, a gyerekek világhétköznapok mindig is jól tükrözték a felnőttek hétköznapi életét, a mindennapok valóságát. A gyerekeknek a család nyújtott védelmet, ez sugárzott meleget, így fejlődhetett a gyermeki személyiség harmonikusan.

„Itt tanulta meg eszmélkedése pillanatától, hogy az élet örökös, fáradhatatlan küzdelem, mely ritmusával hol elfeledtetni, hol meg hangsúlyozza a bajt, nehézséget, és hogy e küzdelemben ereje, tehetsége szerint minden családtagnak, tehát neki is részt kell vállalnia.”⁵³⁴

Otthon ismerte meg a hétköznapi és ünnepek tárgykészletét, a közelebbi, majd egyre távolabbi környezetét, életterét. A játékaiban keresztül beletanult az őt körülvevő világ szabályrendszerébe, normáiba és munkáiba.

⁵³¹ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2012).

⁵³² A második világháború előtt a munka világába tulajdonképpen beleszülető gyerekekről hiánypótló művet jelentetett meg DEÁKY Zita (2015).

⁵³³ Részletesebben lásd *Az acélgyári kolónia épített környezete* című fejezetet.

⁵³⁴ GAZDA K. 1980. 158.

A gyerekek számára a kolónia zárt világ volt, mintegy védőburokként fogta őket körbe. A vállalat csecsemőkoruktól kezdve gondjukat viselte. Segített élelmezésükben, ruházódásukban és taníttatta is őket. A gyermekek tulajdonképpen a gyárhoz tartozás tudatával szocializálódtak. A fiúk többnyire átvették apjuk szakmáját és magától értetődő volt, hogy megmaradtak a Rima keretein belül. Beszélgetőtársaim úgy fogalmaztak, hogy nem láttak túl a sorompón. *„Becsületes legyé’, jól dolgozzá’, iparkodjá’ bejutni a gyárba, mert ha oda bejutsz, a megélhetésed biztosítva van! – Ezt mondogatta nekem Édesapám gyerekként.”*⁵³⁵ (22. kép.)

22. kép. Acélgvári gyermekek 1911-ben.

(Dornyay Béla Múzeum Fényképtára, Gábler Vilmos hagyatéka, ltsz. 17521.)

Az óvodás korú gyerekek még többnyire otthon maradtak édesanyjukkal, vagy a nagyszülőkkel, bár a harmincas években már működött a Salgó úton egy óvoda. Tekintettel arra, hogy a város polgármestere, dr. Förster Kálmán visszaemlékezéseiben leírja,⁵³⁶ hogy polgármestersége alatt, tehát 1922 és 1943 között Salgótarjánban három óvoda volt és mind a három óvodát a város tartotta fenn, az acélgvári óvoda beszélgetőtársaim által magánóvodaként történő aposztrofálása

⁵³⁵ Részlet a B. Tiborral (szül. 1927) készített interjúból (2009).

⁵³⁶ FÖRSTER K. 2012. 121.

tevédeés lehet. Ezt erősíti továbbá az is, hogy a polgármester az acélgyár igazgatójától udvarias levélben kért támogatást az óvoda felújítására.⁵³⁷

A gyermekekre vonatkozó szabályok közül a legfontosabbak az időbeli, valamint a térbeli határok tiszteletben tartására vonatkoztak. Előbbire két jelentős hangjelzés, a gyári dudu és a harangszó figyelmeztette őket. A harmincas években pontosan délután kettőkor, este hatkor és reggel fél hatkor szólalt meg a műszakváltást jelző éles hang. A dudán kívül a gyerekeknek a játék végét jelentette az esti harangszó is. *„Hát haza kellett menni mire harangoztak. Délben, meg este hatkor vagy nyáron nyolckor.”*⁵³⁸ Ahogy cseperedtek a gyerekek, felfedezéseiknek köszönhetően egyre inkább kitágult számukra a kolónia világa. *„A fasori házak mögött, egészen a Salgó útig mindenkinek volt egy olyan 5-6 méter széles kertje végig és abban volt általában egy vagy két gyümölcsfa. Plusz a felső részén disznóólak voltak. Kisgyerekként nekem azt mondták, hogy ott van a világvége. Az iskolánál meg a másik világvége. Néha elmentem addig és átnéztem a túloldalra.”*⁵³⁹ A kisiskolás gyerekek már messzebbre mehettek játszani. Életüknek nagy részét, ha csak tehették, a szabadban töltötték. Játékaik és játékszereik számára egyaránt a természet biztosította a legszélesebb keretet. Megismerték a kolónia határait, a közvetlen környezetének természeti adottságait, s az azokhoz fűződő hagyományokat, rendszabályokat.

A paraszti társadalom játékaival kontrasztban a nagyipari munkásság játékleteré, a gyermekjátékok összegyűjtésére kevésbé koncentrált eddig a hazai néprajzkutatás. Pedig Huizinga gondolatmenetét követve a kultúra mindenekelőtt a játék jegyében tanulmányozható, tehát kihagyhatatlanul fontos részét képezi a társadalomtudományi, és azon belül is az életmód-kutatásnak. A mítoszok és rítusok éppúgy a játékban gyökereznek, mint a belőlük származó tevékenységtípusok, így a jog, a művészet, a tudomány, vagy éppen az ipar.⁵⁴⁰

A következőkben a gyermekjátékokat veszem sorra, amelyek tipizálásához Gazda Klára rendszerezését vettem alapul, aki hat típust állított fel.⁵⁴¹ Bár mind-egyikre említettek néhány példát interjúalanyaim, a legtöbb adatot az V. típusba sorolt mozgásos vagy testedző játékokkal kapcsolatban sikerült gyűjtenem, ezert ennek a részletes bemutatására vállalkozom.

⁵³⁷ MNL OL Z 371 61. cs. Adó, illeték, segély ügyek. 171. tétel. Salgótarján város polgármesterének levele az acélgyár igazgatójához.

⁵³⁸ Részlet az A. Árpáddal (szül. 1927) készített interjúból (2009).

⁵³⁹ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2009).

⁵⁴⁰ HUIZINGA, J. 1990. 13.

⁵⁴¹ I. Dajkarímek, mondókák, dalocskák; II. Egyszerű játékok; III. Játékszerek; IV–VI. Kötött népi játékok, ezen belül: IV. Énekes-táncos; V. Mozgásos v. testedző; VI. Értelmefejlesztő és szórakoztató. GAZDA K. 1980. 135.

A játszás terepeként számos helyszín kínálkozott. A szorosan vett telep legnagyobb játszótere az elemi iskolával szemben volt, a Dolinka pihenőparkhoz kicsit hosszabb utat kellett megtenniük, ezért a legkisebbek oda inkább a szüleikkel kirándultak. Ezen felül a kolónia négy részén alakultak ki főbb játékterek. Az Acélgyári út közepén elhelyezkedő jégpályán (amely nyáron sportpályaként üzemelt), a Salgó út város felőli bevezető szakaszának patakpartján, ahová a közkemencéket is építették; a Kis-hegyen vagy más néven Kucor-hegyen (az evangélikus templom mögött); továbbá a gyár mögötti Jónásch-telepi részen, az úgynevezett „Gyármögött” sportpályáján. A két sportpályához leginkább futballmérkőzések kötődtek, amelyeket az acélgyári teleprészek gyerekei vívtak egymással. A csapatok a visszaemlékezések alapján az alábbiak voltak: Fasor, Amerika, Gyármögött, Cigány utca, Kis Tarjáni utca, Füleki utca. Adatközlőim elmondása, illetve a levéltárban vizsgált helyszínrajzok alapján a korcsolyapálya pontos helye a mai Acélgyári út 7–9–11-es számú épületeinek helyén lehetett. *„A jégpálya az olyan jó volt! Volt ott melegedő is. Aztán egyszer, amikor sportpálya volt, ott fociztunk, a kapu ing, meg táska volt. Jött arra a Karattur igazgató úr, látta, hogy focizunk. Másnap szólt az ácsmesternek, hogy kapufát akar látni a fiúknak. És másnap már volt kapunk.”*⁵⁴²

A gyermekek nyári időtöltésének kedvelt helyszíne a kolónián átfolyó Salgó-patak volt,⁵⁴³ amely számos játéklehetőséget rejtett magában. A legtöbbször emlegetett játék a vízi csata volt, amelyet mosóteknőből vívtak. A tiszta patakvízben az asszonyok gyakran mostak, a gyerekek pedig naphosszat a partján, vagy benne játszottak. *„Volt egy fahíd, ami átment a Salgó útra és onnan indult a teknőverseny, hogy ki ér előbb célba.”*⁵⁴⁴ Ketten ültek egy mosóteknőben, általában az egyik vezetett, a másik pedig próbálta kibillenteni az ellenfél teknőjéből az utasokat, illetve kihúzni a dugót, hogy a teknő elsüllyedjen. Az acélgyár – mint arról már szó esett a sportéletről szóló fejezetben – fenntartott egy inkább fürdésre, mint úszásra használt medencét is a gyár területén; ezt is szívesen látogatták a gyerekek (23. kép).

A teknőcsaták színhelyének közvetlen közelében volt a kemence-sor, amelyet – miután a háziasszonyok már nem használták – a gyerekek játszóterükké tettek és gyakran a kemencékbe bújtak, felmásztak rájuk.

⁵⁴² Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2012).

⁵⁴³ A patak, a gyár kapujából a Fasor felé nézve, a baloldalon lépett be a kolóniára, a vasút mentén és valamikor egyenesen folyt végig rajta, de az 1920-as években – az elemi iskolával szemben álló házak építésekor – a gyári út közepe táján, az iskolánál átvezették az út túloldalára, így a jobb oldalon folytatta útját, és hagyta el az acélgyár területét a „Koldus palotának” becézett háromemeletes munkásházak mögött.

⁵⁴⁴ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2014).

23. kép. Az acélgyári fürdőmedence az 1930-as években.
(Dornay Béla Múzeum Fényképtára, Gábler Vilmos hagyatéka, ltsz. 17574.)

„A kemence lépcsőzetes volt. Az alsó részére is fel lehetett mászni és a fölsőre is, ami szabad volt, de mégis volt fölötte tető. Fészerszerű volt, oda is föl lehetett mászni. Volt olyan bátorságpróba, hogy a kemence háta mögül le kellett ugrani a patakhoz, a pataknak az a része cölöpözve volt, hogy ne mossa alá a víz a kemence mögötti falrészét. A következő szint az volt, hogy a kemencéről át kellett ugrani a patakot. Ha felálltunk a kemencepadkára, a tetején a csatornát el lehetett érni és a verseny az volt, hogy ki tudott végigmászni rajta. Egyszer elkaptak minket... így lettünk a polgáriban a két csatornás gyerek. A kemencékkel sokat játszottunk. Legalább hat volt egymás mellett. A hátoldalukra rajzoltunk faszénnel.”⁵⁴⁵

A kemencék mögött ment a Salgó út és onnan ívelt föl meredeken a Kuczor-hegy, vagy más néven Kis-hegy oldala, amelyen az evangélikus templom is állt. Ez volt a következő fontosabb játszóterület a „fasori” (a mai Acélgyári út) és az „amerikai” gyerekek számára, tudniillik a Kuczor-hegy gerince alkotta a két teleprész közötti határvonalat. „*Kimondottan Rimai gyerekjáték volt a Kuczorért*

⁵⁴⁵ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2014).

*folytatott háborúk.*⁵⁴⁶ A hegy oldalában több interjúalanyom említett barlangokat vagy üregeket. Arra már nem emlékeztek egyértelműen, hogy ezek természetes képződmények voltak-e vagy ők ásták őket, mindenesetre próbálták mélyíteni, esetenként berendezni az üregeket. Az amerikai és fasori gyerekek közötti szembenállást mélyítette, hogy – a visszaemlékezések szerint – az Amerikában lévő gondozott kis gyümölcsöskertekből bátorságpróbaként néha a fasori gyerekek gyümölcsöt csentek. A felnőttek nem csináltak belőle problémát, de a gyerekek-nél ez azt jelentette, hogy „kiásták a csatabárdot”.

„Volt az indiános játék. Deszkából kifaragtunk nyilvessző alakot, azt befestettük és botra ráfűzve fejdísz készítettünk tollakból, amit találtunk. A főhadiszállás a Kuczor-hegy tetején volt. Három barlangunk volt. A gyerkőcök ásták. [...] A háború Amerikával tulajdonképpen a barlangokért ment. Háborúból megmaradt rohamsisakban, egymást csúzlival lövöldözve mentek a harcok Amerika és a Fasor között. Nagy szederbokrok is voltak a tetőn és gombák is voltak a Füleki utca felőli részen és azért is ment a harc, hogy kié legyen. De iskolában folytatódott a barátság, nem haragudtunk egymásra. Amikor úgy éreztük, hogy többen vagyunk, meg jobbak, akkor kimentünk és kiabáltunk: »Gyertek ha mertek, ha van tiszta gatyátok, majd kimossa anyátok!« Aztán ha előjöttek, akkor ment a csúzli-áradat rájuk. Ők nem voltak indiánok, ők rohamsisakokat viseltek. Szalonnasütéssel egybekötött volt a békepipa elszívása. Gesztenyét kifaragtunk, félbevágtuk és szárított akáclevelet összedörzsöltünk és azt meggyújtottuk és azt szívtuk. De olyan erős volt és úgy csípte a nyelvünket, hogy utána csak ment a köpködés. Ekkor 8-10 éves korú gyerekek voltunk. A felnőttek tudomásul vették és élvezték a fiúk harcát.»⁵⁴⁷

Egyéb mozgásos, testedző, botos játék⁵⁴⁸ volt a pigézés (vagy bigézés).⁵⁴⁹ Egy nagyjából 2 centiméter átmérőjű botból levágtak körülbelül egy 10 centiméteres darabot, amit kihegyeztek, hogy úgy nézzen ki, mint egy hegyes kúp. Vágtak egy másik, körülbelül 70 centiméter hosszú botot, amit a kezükbe fogtak. A játék lényege az volt, hogy a földre tett, kihegyezett végű „pigefának” úgy kellett rácsapni az egyik végére, hogy az pörögve fölperdüljön derékmagasságig és a következő ütéssel minél messzebbre kellett eljuttatni. Adatközlőim elmondása alapján komoly elismerésre számíthatott már az is, akinek egyáltalán sikerült elütnie, a já-

⁵⁴⁶ Részlet a B. Tiborral (szül. szül. 1927) készített interjúból (2010).

⁵⁴⁷ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2014).

⁵⁴⁸ KRISTON VÍZI J. 1989. 580.

⁵⁴⁹ Az egész magyar nyelvterületen elterjedt játék, a palócoknál bige és pige néven is ismeretes, a játéknak több változata is van. KRISTON VÍZI J. 1989. 584–585.

ték ugyanis nagy ügyességet igényelt. Hasonló játék volt a „*sungórozás*” vagy „*suhingózás*”. A Kucor-hegyen az evangélikus templom mögött vöröstasyag réteg volt, amit a gyerekek folyamatosan „bányásztak”, megnedvesítették és apró gömböket gyúrtak belőle. Fűzfa- vagy mogyoróvesszőt vágtak, rászúrták és azt meglendítve egész messzire, a Füleki útra, de néha még a „Kolduspalotákig” is ellöttek vele.

A fogócskához hasonló játék volt a „*zsványzsandár*”. Két csapat – a zsványok és a zsandárok – játszotta. A játék akár több napig is tarthatott, amíg minden zsványt el nem fogtak a zsandárok. Akinek ráütöttek háromszor a hátára, az kiesett. Az iskola területén függesztették csak föl a játékot, de az iskolába menet és jövet újra futottak egymás elöl.

Gyakran karikáztak is. Ehhez drótból hajtottak nekik a felnőttek karikát, vagy bicikliráfot használtak (amelyből kiszedték a küllőket). „*Drótból lett hajlítva egy olyan kutácsféle, az egyik vége olyan volt, mint a kutács, a másik vége meg olyan volt, mint egy horog, hogy a ráfba beleférjen, és nem ütöttük a karikát, hanem toltuk.*”⁵⁵⁰ A kisebb gyerekek rendszeresen játszottak „*hajtósat*”, aminek a lényege az volt, hogy egy darab kötelet a lovat játszó gyerek a tarkóján és a hóna alatt átvezetett, ez volt a hám, a hajtót játszó társa pedig megfogta és így szaladgáltak.

A testgyakorló, kidobós labdajátékok közé tartozott az „*üssön a, üssön a*” elnevezésű játék.⁵⁵¹ Rajzoltak a porba egy kört, a közepére ástak egy kis lyukat. A lyukba beletettek egy teniszlabdát. A játékirányító beállt a kör közepére, a labda fölé, a többi gyerek felsorakozott a kör vonalán, úgy, hogy a cipőjük orra a vonalon legyen. Volt a játékban egy „írnok” is, aki tulajdonképpen a második bíró szerepét töltötte be. Az írnok pár méterrel távolabb állt a résztvevőktől. Minden játékos választott magának egy országnevet. „*Én általában Görögország voltam. Akkor az írnok mondta, hogy »Üssön a... üssön a... üssön a Görögország.« És akkor én beugrottam a labdáért és azzal céloztam és dobtam. Akit eltaláltam, annak az írnok fölirt egy feketepontot. Nyáron volt, a maradék iskolafüzet lapjaiból vettünk ki egyet, arra írtuk.*”⁵⁵² Ha valakinek összegyűlt öt feketepontja, annak ki kellett állnia a játékból. Az győzött, aki utolsónak a játékban maradt. A játék több órán keresztül is tarthatott. A nagyobbacska fiúk gombfocihoz hasonló játéka volt az úgynevezett „*smólozás*”. Ehhez minden háztartásból igyekezettek elkérni a Schmoll cipőpasztás dobozt. Az volt a jó, ha minél nagyobb volt, mert homokkal megtöltve a nagyobb erősebb, stabilabb játékosnak számított. Egyik interjúalanyom a játékot részletesen ismertette.

⁵⁵⁰ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2014).

⁵⁵¹ A szakirodalomban „Nemzetes” néven ismert játék onnan kapta hivatalos nevét, hogy a játékosok egy-egy nemzet nevén játszanak. KRISTON VÍZI J. 1989. 586.

⁵⁵² Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2014).

„A pálya kb. 2x5 méteres volt, föllocsolva, fölsöpörve, jól ledöngölt udvaron. A kapuk kb. 30x10 cm-esek voltak fából, hálóval. A pályán pontosan tizenhatosok, a félkörök, minden vonal mézporral felszórva vékonyan. A pasztás dobozok a méret alapján 1–5-ig voltak számozva. A kisebb méretűek voltak a csatársor, a nagyobb a védelem és a legnagyobb a kapus. A Schmoll pasztadoboz teteje a kívánt csapat színére volt festve. A labda kb. 1 cm-es üveggolyó volt és úgy játszottunk vele, mint a gombfocival. Volt esti villanyfényes meccs is, ekkor az egy-egy kapufán egy-egy kocsisgyertya égett. Mindez nagyszámú közönség előtt.”⁵⁵³

Az interjúk során kiderült, hogy az egyik legjobb játékos az Acélgyári úton az a Szojka Ferenc volt, aki később, mint labdarúgó, az Aranycsapat tagjaként szerzett országos hírnevet. A cipőpasztás dobozba agyagos földet vagy sűrű homokot tettek, és jól beledöngölték, hogy megfelelő súlya legyen és ne kotyogjon, stabilan csússzon a megfelelő irányba. A megfelelő színűre festett dobozokkal teljes csapatokat alakítottak ki. A városközpontban üzemelő Gáti festékházban vették hozzá a festéket és a hígítót.

A kolóniai gyerekek között is általánosan elterjedt volt a golyózás. Agyag- és üveggolyókkal játszottak. A golyóknak kézzel ástak kis gödröt, és elsimitották a játéktér többi részét. „Volt egy luk. Az üveg-, vagy agyaggolyókat, minden fűszerüzletben lehetett kapni, szóval marokkal kellett őket dobni, és ha több 'én golyó' volt a lukban, mint mások, akkor elvihettem a többi golyót.”⁵⁵⁴

A nagyobb, már pénzzel is rendelkező fiúk körében kedveltek voltak a különféle pénzzel játszott ügyességi és szerencsejátékok, amelyeket azonban a szülői tiltás miatt csak titokban játszhattak. Ilyen volt a „snúr” és a „snóbli”. Utóbbit bárhol lehetett játszani. Az egyik játékos a kezében megrázta a pénzt, megkérdezte a másik játékostól, hogy „Sas vagy írás?”, aztán lecsapta az asztalra, és ha a másik eltalálta, megkapta az érmét, ha nem, akkor viszont ő kapott egy ugyanolyan értékű pénzérmét. „A snóblit csak hatévesnél nagyobbacska gyerekek játszották, mert a náluk kisebbeknek még nem volt pénze. A zsebpénzt, azt úgy kaptuk, hogy elküldtek valamiért és a visszajárót részben vagy egészben megtarthattuk.”⁵⁵⁵

A snúr összetettebb játék volt. Mindig tiszta udvaron játszották, lehetőleg kemény talajon. Előtte föllocsolták, fölsöpörték a játéktérrel. Két párhuzamos, 2-3 méter hosszú egyenes vonalat húztak egymástól nagyjából öt méterre. Lehetőleg rézpénzzel játszották, ami megfelelő súlyt biztosított a dobáshoz. A játék úgy kezdődött, hogy az egyik vonalhoz álltak és a másik vonal felé dobtak. Mindenki csak egy pénzt dobhatott. Akinek a legközelebb esett a pénze a szemben lévő vo-

⁵⁵³ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2014).

⁵⁵⁴ Részlet a B. Tiborral (szül. 1927) készített interjúból (2010).

⁵⁵⁵ Részlet a B. Tiborral (szül. 1927) készített interjúból (2010).

nalhoz, az lett az első helyezett. Neki volt joga összeszedni az összes pénzt, majd először feldobni. Mielőtt feldobta volna, meg kellett mondania, hogy milyen oldalukkal felfelé lévő pénzérméket akar majd összeszedni: sast vagy írást? Aztán feldobta, és amelyiket eltalálta, azt összeszedhette. Az el nem talált pénzérméket újból feldobták, most a második helyezett próbálkozhatott és ez így ment addig, amíg el nem fogytak a pénzek. Lehetett fogadni is a játékosokra, hogy ki nyeri a dobást, de arra is, hogy a földobott érméből a próbálkozó hányat talál el.

A VI. típusba sorolt értelemfejlesztő játékok közül a leggyakrabban a szembe-kötős játékokat említették, úgymint a „*Koszorú, koszorú...*”, illetve az „*Erre csörög a dió*”. Bár nem kimondottan játékként tekintettek rá, de érdekes, nagyobb gyerekekhez kötődő szórakozás volt a hangos felolvasás. „*Aztán volt egy nagyobbacska társunk, aki rendszeresen ponyvákat olvasott hangosan a kicsiknek, azok meg kísérték. Volt, hogy elmentek vele Jónásch-telepig meg vissza.*”⁵⁵⁶

A gyermek akármivel képes játszani, így tulajdonképpen bármi játékszernek minősülhet. A fogalmat ezért a gyermekek tárgykészletének vizsgálatakor szűkítenem kellett. KÁÁR Katalin fogalom-meghatározását vettem alapul. „*Játékszernek azokat a különböző anyagokból (növényi, állati alapanyagok, fa, kő, papír, fém, stb.) készült, kizárólag a játszás céljait szolgáló tárgyakat nevezzük, amelyek formájukat, alakjukat tudatos emberi tevékenység nyomán nyerik el.*”⁵⁵⁷ A játékszereket további két kategóriára bontottam: készen vásárolt játékszerekre és a saját készítésű játékokra, amelyeket beszélgetőtársaim elmondása alapján egyforma arányban használtak.

Vásárban vehető közkedvelt játékok voltak a dugós, illetve a szalagos puskák, valamint a citrompisztoly. A fűszerüzletekben lehetett venni a dugókat, a pisztolyt meg a vásárban vagy a vaskereskedésben. Lányoknak kartonbabákat vettek, amelyekre különböző papírruhákat lehetett illeszteni. Az interjúalanyok a karácsonyi ajándékaik között emlékeztek önjáró tankra, amely lött is, autó- és vonatmodellekre, valamint morgó mackóra.

A saját maguk által készített játékok közül a legkreatívabb a „*ballagó*” volt. Ügyesség és jó megfigyelőképesség kellett ahhoz, hogy valaki elő tudja állítani a tulajdonképpeni „*önjáró cérna spurnit*”. A nagyobb gyerekek adták át tudásukat a kisebbeknek, és akinek sikerült, az komoly elismerésben részesült a többi telepí gyerekek részéről. Az elkészítésére még emlékező interjúalanyom sajnos elhunyt és a kezdeti beszélgetéseink alkalmával adott rövid leírása alapján a többiek már nem tudták rekonstruálni az ügyes kis szerkezetet.

„*A nagy cérna spurni szélét ki kellett recézni, olyan lett, mint egy fogaske-
rék, befűztünk egy gatyagumit, az egyik végére kötöttünk egy fát, a másik*

⁵⁵⁶ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2012).

⁵⁵⁷ KÁÁR K. 1990. 546.

*végére egy szappant, majd megint egy darab fát, olyant, ami nagyobb, mint a másik és aztán ezt fel kellett húzni és letenni az asztalra, és ez ballagott előre. Olyan kis önjáró volt. Nem volt könnyű megcsinálni.*⁵⁵⁸

A gyermekijesztőkön keresztül érdekes példáját találtam a más-más tájról származó gyermeki hiedelemvilág találkozásának.

*„Nagyobb fiúk emlegettek valami kókót,⁵⁵⁹ hogy a cimborája az ördögnek, vagy micsoda és a sötétben elkap, ne járjak éjszaka a pataknál, de nem tudtam, hogy mi az. Meg volt valami morkoláb,⁵⁶⁰ de azt sem tudom, hogy mi. Ezek a nagyobb fiúk nem acélgáriak voltak.*⁵⁶¹

A telepí gyerekeket szüleik a visszaemlékezések szerint csak létező személyekkel ijesztgették, hogy elviszi őket, úgymint a koldusasszony vagy a kéményseprő.

A serdülők sajátos helyet foglaltak el a kolónia közösségében: gyermekkorukból lassan kilépve, igényeik és öntudatuk, erősödő büszkeségük egyre inkább a felnőttek világa felé vonzotta őket, ám a valóságban mégsem tartoztak sem ide, sem oda. Az átmeneti jelleg testiekben és lelkiekben egyaránt megmutatkozott. 12-14 évesen nagyot változott a kiskamaszok élete. A fiúk és a lányok elváltak egymástól. A különböző nemű testvérek nem aludtak többet egy ágyban, az idegen lányokat a másodlagos nemi jelleg kifejlődésével körülbelül egy időben magázni kezdték a többiek. A fiúk legtöbbször dolgozni kezdtek és hetente háromszor látogatták az iparostanonc-iskolát, vagy polgári iskolába mentek. Önálló munkavégzésük jutalmaként, elsőként mosakodtak reggel, mert *„mindig azok mosdottak először, akik munkába mentek.*⁵⁶² Az iparostanonc-iskola ugyan csak a hét bizonyos napjain szakította el a serdülőket a munkától, mégis a gyerekkor felé húzta még őket. A rendszeres gyári munka viszont a felnőttkor felé nyitott kaput (24. kép).

Ahogy már szó esett róla, a gyári hierarchia legalsó lépcsőfokát a szegcsomagoló jelentette, szinte kivétel nélkül itt kezdtek a legfiatalabb munkások.

⁵⁵⁸ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2014).

⁵⁵⁹ A kókóról és a gyermekijesztőkről bővebben lásd: HOPPÁL M. 1969; BARNA G. 1989. 661. Vö. DÖMÖTÖR T. 1981.

⁵⁶⁰ A morkoláb vagy markoláb a kutyához vagy farkashoz hasonló szőrös, fekete állat, amely megeszi a Napot napfogyatkozáskor és később ki is hányja. A kókóval együtt a markoláb is a palóc néphit része. Bővebben lásd: DIÓSZEGI V. 1968; BARNA G. 1989. 601., 658–659. Vö. DÖMÖTÖR T. 1981.

⁵⁶¹ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2014).

⁵⁶² Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2012).

24. kép. Acélgári tanoncok a két világháború között.
(Dornyay Béla Múzeum Fényképtára, ltsz. 4961.)

„Több lépcsőfoka volt a szegcsomagolónak. Legalul volt az, amikor a friss, nagyméretű szögekből ki kellett venni egy marokkal és a fejével hozzá kellett ütni a hasadon lógó kartonlaphoz, hogy sorba álljanak a markodban és akkor beletenni a dobozba, ilyen kartondobozba, fülekkel lehetett bezárni. És melletted meg a társad zárta le a dobozt, bélyegezte és egy szeggel a becsomagoltak közül berekesztette a dobozt, úgy, hogy beleverte. [...] Na, most, a második lépcsőfok az volt, amikor egy ilyen kis lapáttal kellett a kisebb szögeket beletenned a dobozba. [...] Na, a harmadik meg az volt, amikor ilyen kis kocikkal kellett hordani a dobozokat, de hát az sokkal jobb volt, mert az ugye már nem volt olyan piszkos munka.”⁵⁶³

Nem mindenki dolgozott éveken keresztül a szegcsomagolóban. A tehetségesebb, jól tanuló gyerekeket rendszeresen kiválogatták és az irodába kerültek

⁵⁶³ Részlet a B. Tiborral (szül. 1927) készített interjúból (2010).

„irodakifutónak”. „Ott is ragadtak. Mert azoknak jó írása volt és először kifutó volt, aztán ottmaradt. A kifutók olyanok voltak, mint a telefon. Ők hozták vitték a híreket, meg ha valamit kellett. A folyosón álltak.”⁵⁶⁴ Egy serdülő fiú a tanonc-évek alatt érett felnőtté, de férfivá úgy mondták, hogy a katonaság avatta. „Ugye az már a tanoncévek után volt, segéddé váltak. A segéd az 18 éves körül lett. Igazi férfivá meg a katonaság avatta. Akkor három év volt. Katonaság után nősültek. Katonának örömmel mentek, illetve aki nem ment, azt lenézték. Azt hitték valami baja van.”⁵⁶⁵

A gyermekek öltöztetését minden szülő saját maga oldotta meg, részben konfekció-, részben készített ruhákkal. Interjúalanyaim arra a kérdésre, hogy milyen ruhadarajaik voltak kislány korukban, azt válaszolták, hogy a gyermekek öltöztetését minden szülő saját maga oldotta meg, a gyártól gyermekruhákat nem kaptak. A szegényebb, félárva gyerekeknek rendezett egyedül a vállalat ruhaosztást. A kislány ruházata az interjúalanyaim elmesélése alapján télen és hűvösebb időben az alábbi ruhadarabokból állt: alsó ingből, ingből, alsónadrágból, térdzokniból, „macskanadrágból”,⁵⁶⁶ gyapjú vagy angóra pulóverből, gyapjúkabátból és bőrcipőből. Egy előmunkás fia az alábbi ruhadarabokkal rendelkezett:

„Bata cipőim voltak. Fekete alsórész, spicc rész, fehér felsőrész puha bőrből. Krómoxid bőr felsővel csinálták, nagyon puha bőr volt a talpa. Fehér és piros és szürke színben voltak. Goizer varrással volt a talpa, nem ragasztva. Volt hócipő is. Azt utáltam a legjobban. Nem volt egyszerű felhúzni a cipőre, mert a rendes cipőre kellett felvenni. Apám az ölébe vett, úgy rángattuk föl. Szándalom is volt. Volt tiroli nadrágom is. Puha szövet és bőrbetétek voltak az ülepén és kantár. Volt ünneplő Bocskai-ruhám. Volt hozzá prémes télikabát is. Szövetnadrág, szövet kiskabát, rövidnadrág, térdharisnya, egész cipő. Sapkám volt, de ma nincs ilyen már, később a koronaőrök tagjain láttam olyan sapkát, csak az árvalányhajjas volt. Az volt hétköznapra.”⁵⁶⁷

Összegzés

Ahogy az előzőekben láthattuk, a második világháború előtt a nemi szerepek élesen elkülönültek egymástól a kolónián. Az acélgyári munkások feleségei nem dolgoztak a gyárban, a háztartást vezették és a gyermekeket nevelték. A kolóniai közösségben és a családban is számos kifejezőmódja volt a hierarchiának, a test-

⁵⁶⁴ Részlet az A. Árpáddal (szül. 1927) készített interjúból (2009).

⁵⁶⁵ Részlet az A. Árpáddal (szül. 1927) készített interjúból (2009).

⁵⁶⁶ Hasonló a jégeralsóhoz vagy lábfej nélküli harisnyához.

⁵⁶⁷ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2014).

tartástól a köszönésen át a magázódás-tegeződés szokásáig. A gyermekek a kolónián belül fontos csoportot alkottak, játékaik elsősorban a természeti környezethez igazodtak. A két nem serdülőkorban különült el először egymástól és a különbségek egyenes arányban nőttek a rájuk bízott feladatokkal és munkákkal. Ahogy a játékokra fordított idő mérséklődött, úgy csökkent a játékok változatossága, gazdagsága és hossza. Mint láttuk, az életkor és a továbbtanulás vagy munkába állás függvényében a gyerekek közötti hierarchikus viszony is megváltozott. A rangsorban elfoglalt helyük egyre inkább megnyilvánult a külsőségekben is, amely mindenki számára tisztán látható és egyértelmű lett. A dolgozó kamasz fiú lassan elindult a számárlétrán felfelé, lépésről-lépésre az apjának megfelelő jogokat kapott a családon belül, ha ez nem is volt olyan látványos, mint a hagyományos paraszti társadalomban. A továbbtanuló, gimnazista fiúkat pedig a többiek hirtelen magázni kezdték, akárcsak az egyik napról a másikra nővé változó lányokat és a kamaszok fokozatosan átléptek a gyerekközösségből a felnőtt férfiak és nők világába. Mindeközben a közösségi élet legfontosabb színhelye maradt a gyár. A gyermekek és a feleségek is rendszeresen megfordultak a gyárban. Leginkább akkor, ha a családfőnek reggelit kellett vinni. De a gyár fürdőjében és uszodájában is alkalom nyílt a találkozásra, a kapcsolatok megerősítésére. Ezeket a találkozásokat pedig napról-napra a kolóniai közösség hierarchiájának megfelelő belső normarendszer szabályozta és az előreköszönő kisfiúkból előbb-utóbb tiszteletreméltó szakmunkás és családapa vált.

KITEKINTÉS

„Tied a gyár, magadnak építed...”

A második világháborúban az acélgyár hadiüzemként működött, így munkásai jelentős részét is vissza tudta tartani a frontszolgálattól. 1944-ben aztán, a szovjet csapatok Salgótarjánba érkezése előtt német–magyar leszerelő és gyárbénító alakulatok szállták meg az üzemet. Gépeket, alkatrészeket szállítottak el. A gyár munkásai fékeztek, nehezítették a gyár leszerelését, de a bénítást megakadályozni nem tudták. A történekről sikerült interjút készítenem az akkor kamaszkorú szemtanúkkal.⁵⁶⁷ Az acélgyári munkásokat a legvégső pillanatban három vonat vitte a németországi Plauenbe, hogy ott a német hadsereg „királytigris” tankjainak gyártásánál segédkezzenek. A kolónián tulajdonképpen csak a gyerekek és az asszonyok maradtak.⁵⁶⁸

⁵⁶⁷ „Én akkor levante voltam, amikor megérkezett a front és be voltam osztva a gyárhoz. Puskával kellett állnom a gyárkapuban. Nem tudom minek, őrizni nem tudtam gyerekként. Aztán németek érkeztek és bementek. Azt hallottam, hogy föl akarják robbantani az áramfejlesztőt. Volt is egy hatalmas nagy robbanás, de később kiderült, hogy átvágták a németeket és csak valami kevésbé jelentős nagy gépet robbantottak föl. Azok meg nem voltak szakemberek, elhitték. A gyáriak megpróbálták megvédeni a gyárat, eldugtak lényeges alkatrészeket, pl. az áramfejlesztőket, hogy ne vihessék el őket és a háború után újra lehessen indítani a gyárat, meg, hogy mielőbb legyen áram. Ennek köszönhetően háború után közvetlenül már minden háztartásban egy 25 Wattos égő már égett.” Részlet a B. Tiborral (szül. 1927) készített interjúból (2008).

⁵⁶⁸ „Apám [...] kapakovácsként dolgozott [...]. Őt, mint hadiüzemi dolgozót háromszor fölmentették a katonaság alól. [...] Aztán elvezényelték őket, hát a gyárat le kellett szerelni. És csapatot szerveztek az emberekből. Az volt a jelszó, hogy Brünnebe mennek és ott Rima kolónia néven fog dolgozni a társaság. Ez volt az etetés. Kovács Nándor katonai parancsnok – százados volt – összeállította a harmadik csapatot is a gyárból, mert még mindig voltak olyanok, akik nem akartak elmenni. És a főtéren akkor már lógott is egy ember. Hadiszökevény volt, egy bányász, és azt mondták, így fognak járni. Tábla is volt a nyakában. Na, de aztán már elvitték őket, de már nem jutottak messzire,

Miután a gyár szovjet katonai parancsnokság alá került, elkezdődött a gyár felélesztése, a megbénított részlegek rendbehozatala. A munkát már 1944. december utolsó napjaiban megkezdték, alig 300 munkással, hiszen az acélgyáriak többsége még nem érkezett vissza.⁵⁶⁹ A parancsnokság 1946 júniusában adta vissza a gyárat a részvénytársaságnak, amely mindent megtett, hogy a pénzügyi nehézségek ellenére stabilizálja a termelést. A munkáslétszámot sikerült ismét 2880 főre növelniük.⁵⁷⁰

Az országot azonban központi gazdasági vezérléssel tervezték működtetni, s ez éppúgy megkívánta a termelőeszközök, mint a pénzügyi javak megszerzését. Ennek megfelelően 1945 végén megkezdték az államosítási eljárást előbb az energiatermelő magánvállalkozásokkal (bányák, villamos erőművek), majd a legnagyobb nehézipari részvénytársaságokkal szemben, úgy mint a csepeli Weiss Manfréd Acél- és Fémművek, a Győri Vagon- és Gépgyár, a Ganz vállalatcsalád, illetve a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság. 1949. december 1-jével tehát a vállalat salgótarjáni acélgyára is állami üzemmé vált, amelynek következményeként – az ózdi és borsodnádasdi telephelyek munkásságával együtt – a tarjáni acélgyáriak sorsa is jelentős fordulatot vett. A magyar ipar fejlettségi szintje bázisul szolgálhatott volna a tényleges modernizációhoz, erre azonban nem került sor. „Magyarországon a kommunista hatalomátvétel követően az ún. Entwicklungsdiktatur (modernizációs diktatúra) egy deformált változata valósult meg a negyvenes-ötvenes évtized fordulóján.”⁵⁷¹

„A magyar ipar legtöbb terméke – a mozdonyoktól a rádiócsövekgig – a világpiacon versenyképes és versenyképessége fokozódik azáltal, hogy államosított iparunkat modernül átszervezzük.”⁵⁷² A Rákosi Mátyástól idézett mondat a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1948. november 27-i ülésén hangzott el és nem hiszem, hogy lenne okunk azt feltételezni, hogy a lelkesen tapsoló hallgatóság és a Magyar Dolgozók Pártjának vezetősége nem vette komolyan, esetleg nem hitt őszintén az elhangzottakban. Rákosi Mátyás kereskedelmi végzettségével és gyakorlatával feltehetőleg éppúgy nem látta át a magyar ipar fejlettségi szintjét és fejlődésének lehetőségeit, mint ahogy az üzemek élére kinevezett pártkáderek sem, akik szintén nem rendelkeztek megfelelő szakmai felkészültséggel.

mert vége volt a háborúnak. Az első szakaszt Plauenbe vitték ki. Ott német tankokat gyártottak.” Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2008).

⁵⁶⁹ Az inséges időkben ruházkodás terén is szükségmegoldásokhoz folyamodtak. „A háború alatt létrehozták a ‘Rima talpat’, aminek az volt a lényege, hogy a cipőtalpra egy U alakú fa betétet csavaroztak, abba ment a vasalat.” Részlet a B. Tiborral (szül. 1927) készített interjúból (2010).

⁵⁷⁰ KISS A. J. 2012. 13.

⁵⁷¹ GYARMATI GY. 2011. 175.

⁵⁷² RÁKOSI M. 1949. 133.

Vegyük sorra röviden, mi történt a kommunista hatalomátvételt követően.

1. Államosítás. (A gyár tisztviselőit leváltották és meghurcolták. Politikai „ejtőernyősök” landoltak a gyár és az üzemek vezetésében. A gyár élére megfelelő képzettséggel nem rendelkező munkásigazgatók kerültek, és a középvezetői szinten megjelentek a képzetlen munkáskáderek.)
2. Az életszínvonal csökkenése. (Csökkentek a bérek és megszűntek az egyéb juttatások: ingyen szén, áram, valamint az acélgyáriak kiváltságai: olcsó élelmiszer, ruhanemű, építőanyag, lakás.)
3. Értékrendszer-változás/változtatás. (A nők munkába állása; a szociáldemokráciával szimpatizáló, vallásos acélgyáriaknak el kellett fogadniuk az erőszakos kommunista agitátorokat, és a vallásellenességet; a lakótelep a háború előtti állapotokhoz képest gondozatlanná vált.)
4. Minden szinten megjelent a politikai propaganda. (Faliújság, hangos hírmondó, sajtó: *Tarjáni Acél, Szabad Nép, Szabad Nógrád*, agitátorok.)

Az államosítás és hatásai

Miután 1946. december elsejével a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. állami kezelésbe került, a következő napokban a munkások részéről általános értetlenséggel és döbbenettel figyelt színjáték vette kezdetét. A gyár teljes tisztviselői karát felsorakoztatták és kivették a kolóniáról.

„Emlékszem rá, kiskölyök voltam. Álltunk itt a fasori épületek előtt. Jöttek a gyárból a régi vezetők, vezérigazgató, főkönyvelő, főszámvivő, egy egész kis tömeg. [...] Vállukon a lapát, csákány, vitték talán kényszermunkára őket. Nem tudom hova, mert Tarjánban nem nagyon voltak romok. Talán a zsidó gettó falait bontották. Ugye mert, meg kellett büntetni őket, nem tudom miért. De hát aki régi vót, az bűnös vót.”⁵⁷³

A visszaemlékezők szerint a gyár munkásai általános döbbenettel és együttérzéssel nézték az elvonuló mérnököket, főmérnököket és vezető beosztású szakembereket, akik ugyan fölöttük álltak a vállalati hierarchiában, de nem neheztelt rájuk senki, szakértelmüket, tudásukat tisztelték, sokukat emberségük miatt ki-mondottan kedveltek. Arra a kérdésre, hogy lehetett-e munkásgyerekből tisztviselő, túlnyomó többségben azt a választ kaptam, hogy nagy ritkán igen. Ha valaki jól tanult, kiemelkedően okos és szorgalmas volt az iskolában, a vállalat taníttatta és így akár az is előfordulhatott, hogy egy esztergályos fia altiszt lett, vagy akár tisztviselő. Ez persze nem volt általános. Tehát a hierarchikus viszony fennállt

⁵⁷³ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2016).

a tisztviselők és a munkások között, még akkor is, amikor a színpadias elvezetésüket, voltaképpen nyilvános megalázásukat az acélgyári munkásság döbbenet, félelemmel vegyes felháborodással végignézte.

Lassan elmúlt az élelmiszerhiány miatt ínséges tél és 1948. március 25-én Budapesten berendelték a legmegbízhatóbbnak ítélt munkáskadereket, hogy közöljék velük a jó hírt, ők lesznek a frissen államosított üzemek új munkásigazgatói, „majd megbízólevelüket kezükbe nyomva visszairányították őket az üzemek átvételére.”⁵⁷⁴

A salgótarjáni acélgyárat 1950-től a Kohó- és Gépipari Minisztérium Vaskohászati Igazgatóságának felügyelete alá sorolták be és itt is maradt egészen 1968-ig.⁵⁷⁵ A salgótarjáni gyár igazgatója 1945-ig Karattur Antal kohómérnök volt, aki az egyetemi tanulmányai és külföldi tanulmányútjai után fokozatosan haladt felfelé a vállalati ranglétrán, és a műszaki vezetés terén szerzett közel húsz éves szakmai tapasztalattal a háta mögött ült az igazgatói székbe.

1946 decemberétől a gyár első munkásigazgatója Mekis József lett, aki hat elemít végzett, vasesztergályos volt és munkásigazgatóként végzett kiváló munkájáért 1948-ban megkapta a frissen alapított Kossuth-díj arany fokozatát.⁵⁷⁶ Salgótarjánra is illettek Jánossy Ferenc szavai, amikor az államosítás gazdasági részleteit vizsgálva úgy fogalmazott: „A szakmai dilettantizmus sikerességébe vetett korlátlan bizalom legalább annyira jellegzetessége a korszaknak, mint a politikai bizalmatlanság.”⁵⁷⁷

Miután Mekis Józsefet feladatai elszólították Salgótarjából, 1949 márciusában az Acélárugyár igazgatójává Bérczes Henriket nevezték ki, aki 1948 novemberében óta a vállalat párttitkára volt.⁵⁷⁸ Szerencsére (és az 1956-os események tükrében az ő szerencséjére is) az acélgyáriak kedvelték őt, melegszívű, becsületes munkásembernek tartották, aki ugyan nem értett ahhoz, amit rábíztak, de legalább jóindulatú volt. „*Bérczes Henrik bácsi egy zsidó vezérigazgató volt. Tündéri. [nevet] Igazi munkás vezérigazgató volt, hat elemivel, régen a Hubert Sigmund festék – jó kis gyár volt – magángyár, ott volt hegesztő. [...] és kinevezték ide vezérigazgatónak. Nagyon kedves, jószívű munkásember volt.*”⁵⁷⁹

Az 1956-os forradalom első napjaiban a saját biztonsága érdekében gyorsan leváltották. Ennek kapcsán már 1956. november végén készítettek vele interjút, leginkább arra keresve a választ, hogy miért vállalta el a megfelelő szakmai tudás

⁵⁷⁴ GYARMATI GY. 2011. 119.

⁵⁷⁵ SZVIRCSEK F. 1993. 89–90.

⁵⁷⁶ Mekis József életrajza: <https://www.neb.hu/asset/phpR6YuFn.pdf> (Letöltés ideje: 2016. augusztus 17.)

⁵⁷⁷ JÁNOSSY F. 1969. 815.

⁵⁷⁸ *Szabad Nógrád*, 1949. március 10.

⁵⁷⁹ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2016).

és végzettség nélkül a gyárigazgatói posztot? „Megkérdeztem iskolai végzettségéről. Négy elemi, egy polgári és négy »kemény« év a Műszaki Gazdasági Akadémián. Népszerűen: Vörös Akadémia. Közepes eredménnyel végzett. Érdeklődtem igazgatóvá való kinevezése körülményeiről is. Mint mondja, egyszerűen ment. Felhívták a pártközpontba, és közölték vele, menjen a minisztériumba az igazgatói eskütételre.”⁵⁸⁰

A gyárigazgató mellett a műszaki vezetést is lecsereelték politikailag megbízható, szakirányú végzettséggel nem rendelkező pártkáderekre. A mérnökök mellé az üzemek élére munkásvezetőket tettek.⁵⁸¹ „Gyárunk műszaki vezetőségének többsége fiatal, most végzett káder, akiknek nem nagy tapasztalatuk van még a műszaki vezetésben. Hogy a munkájukat meg tudjuk javítani, szükséges a velük való állandó foglalkozás.”⁵⁸² A munkások sérelmezték, hogy tudás és szakértelem nélkül fölértek helyeztek sokszor nem is salgótarjáni származású képzetlen embereket. „Az én főnököm a főműhelyben például borbély volt. Borbély! [nevet] Ez nem a neve, ez a szakmája. [...] A főnököm jött utánam és mindig kérdezgetett, hogy ez mi, ez mi?”⁵⁸³

Az adott körülmények között egyre nagyobb nehézségekbe ütközött a munkafegyelem fenntartása, hiszen az új vezetők nem rendelkeztek sem vezetői gyakorlattal, sem tekintéllyel. A munkanélküliség ellen (is) harcoló pártvezetés elképzeléseibe pedig nem fért bele a késők, vagy a nem megfelelően dolgozók fegyelmi elbocsátása. A „rima bárók” idején alkalmazott fegyelmezési eljárásokkal szemben úgy gondolták, hogy „a munkafegyelemnek szocialista munkásnak az öntudatából fakadó fegyelemnek kell lenni. Ezt csak úgy lehet elérni, hogyha a mi pártmunkásaink valóban kommunisták és a dolgozó tömegeket felvilágosítják és megmagyarázzák, hogy mit jelent amikor nem törődömséggel kezelik a termelés kérdését. A gyár a magunké [sic], tehát felelősek azért, hogy miként gazdálkodnak a sajátjukkal. Nem mindegy, hogy félmillió forintot kiengedünk rabolni, vagy a dolgozók jólétének emelésére tudjuk fordítani.”⁵⁸⁴ Mindez egy-két éven belül teljes morális válságot idézett elő az üzemekben. „Fokozatosan

⁵⁸⁰ Tarjáni Acélakarat, 1956. december 1. 2.

⁵⁸¹ „Így került e hengermű élére Schréter Pali bácsi. A dróthúzóba Vágvölgyi Tibi, az öntödébe azt hiszem a Faid Karcsi, meg Varga Elemér nevezetű tagok. A GSZ-be [gazdasági szeráru – A Szerző] Horvát, egy festő volt különben [nevet]. [...] a főműhelynél Keil Jóska.” Részlet az Sz. Mihállyal (szül. 1929) készített interjúból (2016).

⁵⁸² MNL NML XXXV. 37. d. Az acélárugyári pártbizottság iratai. 245. d. Kovács elvtárs szavai a Salgótarjáni Acélárugyár MDP nagyüzemi pártbizottsági vezetőségi üléséről. 1953. január 8.

⁵⁸³ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2008).

⁵⁸⁴ MNL NML XXXV. 37. d. Az acélárugyári pártbizottság iratai. 275. d. Jegyzőkönyv, 1949. szeptember 5. Salgótarján Acélárugyár Szakszervezetének Kultúrtermében tartott pártmunkásértekezleten.

*leépült a tekintélytisztelet. Az egy kategóriába (munkás, tisztviselő) tartozók is bizalmatlanok lettek egymás iránt. 1951–52-ben Ózdon a régi rimai tisztviselők annyira féltek tőlünk a frissen érettségizettektől, hogyha a wc-re mentek, akkor is minden iratot bezártak a fiókjukba.*⁵⁸⁵ Salgótarjánban sem volt ez másképp, amely mindeközben 1950-ben megyeszékhely lett.

Egy ugyancsak ésszerűtlennek tűnő intézkedéssorozat továbbgerjesztette az általános elégedetlenséget. Minden érdemleges feladatra külön hivatali apparátust hoztak létre. Az acélgyári munkásság létszáma 1948-ban 2853 fő, 1951-ben 3749 fő, 1953-ban 4006 fő volt. Jelentős részük azonban (közel egyharmaduk) nem a termelők, hanem a bürokrácia csapatát erősítette.⁵⁸⁶ A termelőmunkát végző gyárrezlegek mellett osztályonként szervezett, indokolatlanul nagy hivatali apparátus rendezte az adminisztratív ügyeket, az igazgatónak felelve.⁵⁸⁷

Az életszínvonal csökkenése a kolónián

Bármit is hangoztatott a propaganda, 1949-től kezdve az ipari munkásság élet- és munkakörülményei drámaian romlottak Magyarországon.⁵⁸⁸ Miközben az életszínvonal drasztikusan visszaesett a kolónián, nehéz volt megérteni, miként is tulajdonosai gyáruknak a munkások, amikor a megfeszített, tervutasításos termelés egekig magasztalt eredményei mellett a fizetésük egyre kevesebb lett és plusz adóként a nyakukba szakadt a békekölcsönjegyzés is. A fizetésen felüli juttatások megvonása szintén hozzájárult a megélhetési nehézségekhez.

A legfájdalmasabb megszorítás az acélgyárban az ingyen szén elvétele volt, amellyel kapcsolatban még a leglelkesebb pártkádereknek is meg kellett erőltetniük magukat, hogy pozitívumot találjanak az intézkedésben. A Párt álláspontja a következő volt:

„A vidéki munkás az ő munkájáért ugyanolyan bért kap, mint a budapesti munkás. Ha így áll a dolog elvtársak természetes, hogy nekünk fel kell lépniünk azokkal a juttatásokkal szemben, ami még itt az Acélgyárban is fenn áll. És így természetesen a szén juttatás nem lehet lehetséges elvtársak, ha a csepeli vasas, vagy a Ganc [sic] hajógyári munkás ugyanannyi bért kap mint mi, de nekik nem jár szén. És mi ezt csak úgy egyszerűen elfogadjuk

⁵⁸⁵ K. István (szül. 1932) kérdőívre adott válasza (2011).

⁵⁸⁶ SZVIRCSEK F. 1993. 90., 91., 92.

⁵⁸⁷ „4000 fő volt a[z ózdi – a Szerző] gyár létszáma és ebből a központi adminisztráció 52 ember volt. Később ebből az 52-ből 2000 lett.” Részlet az Ü. Lászlóval (szül. 1925) Ózdon készített interjúból (2016).

⁵⁸⁸ BELÉNYI Gy. 2000. 231.

*mondhatnám, azt hogy az ő rovásukra. Ezekután a munkásság tüzelő el-
látása a szén a [nem olvasható – A Szerző] útján kerül a munkássághoz.
Mert helytelen volt az az állapot hogy míg mi 9 forintért vettük a szenet,
addig a többi munkásság az ország többi részében 17-18 forintot adott
[nem olvasható – A Szerző] 1 q. szénért. Érthető tehát elvtársak, hogy nem
szabad, hogy továbbra is fenn tartsuk a szén juttatást, mint ahogy ez a
múltban volt. Elvtársaim, aki ezt nem akarja megérteni, és ez ellen láza-
dozik, vagy elégedetlenkedik, elégedetlenséget szít, az a dolgozók egységét
megbontja, az hasonló Rajkhoz, Szónyihez és társaihoz.”⁵⁸⁹*

A jegyzőkönyv tanúsága szerint nem hagyhatták szó nélkül a jelenlevők, hogy nem egyedül Salgótarjában volt meg a munkásoknak ez a kiváltsága, hanem Borsodnádason, Ózdon, sőt Diósgyőrben is, ráadásul a salgótarjáni bányászok továbbra is élvezhették az ingyen szenet. Külön kitértek a nyugdíjasok szénjára-
randóságának megszüntetésére, pedig a nyugdíjak esetében közel hatvanszáza-
lékos zuhanás állapítható meg.⁵⁹⁰ 1946 őszén ráadásul több rendelet szűkítette a
nyugellátásra jogosultak körét, természetesen a korszakban megszokott politikai
alapon.

A bérszintet tovább csökkentette a rendszer egy „speciális „különadója”.⁵⁹¹
Ezek voltak az első ötéves terv meghirdetésével együtt kezdeményezett, majd
többször meghirdetett ún. terv- és békekölcsönök. A munkásoktól, illetve alkal-

⁵⁸⁹ MNL NML XXXV. 37. d. Az acélárugyári pártbizottság iratai. 216. d. 22. fond 4-es
fondcsoport. 1949–1953. Salgótarjáni Acélárugyár szakszervezeti aktíva jegyzőkönyv,
1949. július 19.

⁵⁹⁰ „Hidvégi elvtárs nem egészen helyesen fogta meg a dolgot. Nem csak Salgótarjában,
de Ózdon Diósgyőrben és Borsodnádason is megvannak ugyan ezek az előnyök a
munkásságnak. Csak ennyit akartam mondani.” (Kalas elvtárs); „Arra vonatkozólag
szeretnék érdeklődni, hogy mi lesz azokkal, akik már kivették a 4 kocsi szenet, vagy
akik még nem vették ki kikapják e még.” (Langár elvtárs); „Mi lesz a nyugdíjasok-
kal, hiszen van köztük nagyon sok akinek a havi nyugdíja 90 forint.” (Szabó elvtárs);
„Minden esetre jól meg kel fogni a dolgot. Hiszen fognak találkozni az elvtársak olya-
nokkal, akik méltatlankodnak, hogy már elvették a lakást, és most még a szenet is.”
(Hábel elvtárs); „Kedves elvtársak nagyon kelletlenül szólnak hozzá a dologhoz. Így
nem lehet aztán meggyőzni senkit, ha magunk is ilyen lehangoltak vagyunk. Tessék ezt
egy kicsit lelkesebben fogadni. És fontos, hogy az asszonyok is megtanulják egy kicsit
a szénszórólást.” (Baros elvtárs); „Mi a kötelességünk, hogy hogy meggyőzzük azokat
a munkásokat és a telepi lakosságot, akik azt mondják, hogy a bányánál még mindig
meg van a lakás is meg a szén is. Kérem az elvtársat, hogy adjon erre vonatkozólag vá-
laszt, hogy mi a teendő az esetleges elégedetlenségek levezetésénél a dolgozók között.”
(Pataki elvtárs). Uo.

⁵⁹¹ GYARMATI Gy. 2011. 209–210.

mazottaktól átlagosan egy havi illetmény „önkéntes” felajánlását várták el. Két változata létezett: a nyeresmény és a kamat alapú. Salgótarjában az agitátorok eligazításán kihangsúlyozták, hogy a nyeresmény alapú felajánlásokra buzdítsák az embereket, mert a kamattal sokkal több a „bürokráciai feladat”.⁵⁹²

A munkásokat sújtó ninestelenség és annak propagandával való kompenzálása együttesen vezetett oda, hogy a főváros környéki munkásság 1945 és 1950 között többször sztrájkba lépett. A salgótarjáni acélgyárban ugyan egy kicsivel jobb volt a helyzet, de a lakhatási, ruházkodási és élelmezési problémákat itt is leginkább csupán propagandával igyekeztek orvosolni.

*„Az élelmezés terén mutatkozó bizonyos rendellenességek kérdésében nem kis szerepet játszik a lakosság / még a dolgozó lakosság egy részének is/ nagy fokú fegyelmetlensége és az a teljesen helytelen beállítottsága, hogy a szocializmust különösebb erőfeszítés és áldozatok nélkül is lehet építeni.”*⁵⁹³

A dolgozók feltehetőleg még 1952-ben is nagyon örültek volna annak, ha egyáltalán az 1938-as bérszínvonaluk felét megkapták, ennek azonban a reménye sem volt meg.

A lakáshoz jutás, lakásban maradás is nehézségekbe ütközött az államosítást követően. 1945 után ugyan sok új vállalati lakás épült és a lakások zöme komfortos volt, de a Béke úti (Kis-Amerika) és a Salgó úti (Bikási sor), Határ és Fürst Sándor (Jónásch krt.) úti elavult lakások nagyobb része továbbra is komfort nélküli maradt. A lakáselosztó bizottságok többé már nem részesítették előnyben az acélgyáriakat, a város más üzemeiből, köztük a bányától is költöztek be munkások a szűken vett acélgyári kolóniára, ami felkavarta az összetartó lokális társadalmat.

„Az is igaz, hogy mesterségesen lett ilyen az Acélgyári út. Egy bizonyos irigységet váltott ki az emberekből ez a külön negyed. Mikor államosították a gyárat és a lakáselosztás átment a város kezébe, akkor szanaszét adtak lakásokat az acélgyáriaknak, ide meg más gyárakból hoztak lakókat. Így érték el, hogy ne legyen ez a kiemelt káder-rész. De ettől még bármilyen ügyben kellett intézkedni, az a jelszó volt, hogy »mi acélgyáriak!«, tovább-

⁵⁹² MNL NML XXXV. 37. d. Az acélárugyári pártbizottság iratai. 216. d. 22. fond 4-es fondcsop. 1949–1953. Salgótarjáni Acélárugyár szakszervezeti aktíva jegyzőkönyv, 1949. július 19.

⁵⁹³ Kelemen Jenő Pártbizottsági titkár, 1950. június 15. Acélárugyári Pártaktíva értekezlet, Salgótarján, MNL NML XXXV. 37. d. Az acélárugyári pártbizottság iratai. 246. d. folio 47.

*ra is összetartottak. Én kívülről jöttem, előbb befogadtak a sport miatt, mint a többieket, de azért ez is inkább a látszat volt. A törzsmag összetartó volt továbbra is, az idegeneket csak látszatra fogadták be. Aztán a megüresedő házakba cigányokat költöztettek...*⁵⁹⁴

A távol lakó, le nem telepített, a távolsági buszjáratokat csak csatlakozással elérő munkavállalók részére 1953-tól munkásszállót működtetett az acélgyár.

Értékrendszer-változás/változtatás

A gyökeres értékrendszer-változás is traumatikus állapotot teremtett az acélgyári kolónia társadalmában. 1950–1952 között a szociáldemokrata-ellenes kampányok rendszeresen bélyegezték a „régiműszaki értelmiséget” és a szakmunkás réteg tagjait „munkásarisztokratáknak”, vagy a változást érteni nem akaró maradi szociáldemokratáknak. A Párt végrehajtóbizottságának ülésein rendszeresek voltak az ehhez hasonló felszólalások: „*Nehézségeink vannak olyan értelemben is, hogy itt volt egy nyilas fészek is és kinevelődtek a Rima báró emberei is. Ha bár ezek közül az emberek közül sokan átnevelődnek és átnevelődtek már.*”⁵⁹⁵

A salgótarjáni acélgyári munkások és tisztviselők körében egyaránt népszerűek voltak a szociáldemokrácia eszméi. Ezzel szemben a Magyar Kommunista Párt 1947-ig az acélgyáriak között nem kapott jelentős támogatást.⁵⁹⁶ Ahogy közeledett az MKP és az SZDP egyesülésének napja – 1948. június 12., egyre jobban elmérgesedett a helyzet Salgótarjában is. A kommunisták a gyáraknál, bányáknál erőszakkal toboroztak tagságot maguknak: aki féltette az állását, lakását, az belépett a pártba.

„[Apám] teljesen abbahagyta a politizálást, mert mint a szocdem pártnak a tagja – amikor 49-ben volt a fúzió az MDP meg a szocdem párt között akkor – az öreg egyszerűen nem lépett be az MDP-be, soha nem volt többet semmilyen pártnak a tagja. Illetve annak az egynek, amelyiknek lehetett volna, mert több nem volt.”⁵⁹⁷

⁵⁹⁴ Részlet az U. Ilonával (szül. 1938) készített interjúból (2011).

⁵⁹⁵ Máta István, a Salgótarjáni Acélárugyár Párt Végrehajtó Bizottság titkára hozzászólása. 1955. február 3. Pártbizottság ülés, jegyzőkönyv. MNL NML XXXV. 37. d. Az acélárugyári pártbizottság iratai. 246. d.

⁵⁹⁶ Az SZDP salgótarjáni járási titkárának jelentése, 1947. június 11. Idézi: Kiss A. J. 2012. 15.

⁵⁹⁷ Részlet az F. Tamással (szül. 1944) készített interjúból (2016).

Sztálin hidegháborús fegyverkezési doktrínáját a magyar pártvezetésnek is követnie kellett, így lettünk egyik napról a másikra a „vas és acél országa”. Az ipar éppúgy a háborús fegyverkezést szolgálta, mint a munkásoktól elvárt, egy havi keresettel felérő „békekölcsön”-felajánlások. 1949-ben indult az úgynevezett „előzetes” terv, majd az 1950-ben meginduló első ötéves tervet irreális mértékűvé feszítette az 1951-es terv.⁵⁹⁸ A kampányszocializmus időszakát a termelés és a munkásság is megsínylette. A sztahanovista irányelvek összeegyeztethetetlenek voltak a munkájuk precizitására büszke acélgyáriak szocializációjával.

„Az óramű pontosan működő acélgyár, okos, rátermett vezetők, dolgozók helyett jött a hórukk rendszer. Elképzelni is nehéz. Jöttek a szólamok, mi a múltat végkép eltöröljük, stb. Hála Istennek a Rima által beindított »lenderék« még működtette a gépezetet.”⁵⁹⁹

A gyakori üzemzavart menetrend szerint kampányszerű rohammunkák szervezésével igyekeztek ellensúlyozni. Egymást érték a legkülönbözőbb termelési kampányok, a sztahanovista élmunkások fetisizálása és persze az állandósuló problémákat okozó rituális ellenségkeresések. A sztahanovista mozgalom irreális célkitűzései között együtt szerepelt a „selejt” csökkentése és a késztermékek számának rohamos emelése.

„Annak idején a kapitalistáknál normákban dolgoztak, de a norma nagyon összefüggött a minőséggel. Volt névjegyük is és azt belecsinálták... És a revizor azt megnézte, és ami rossz volt – ez ritka eset volt – azt kiszedte és azt meg kellett csinálni, ha nem volt javítható, az volt a selejt és azt levonták a béréből. Szóval szigorú volt, de be is tartották... Pl. kapát 300-nál többet nem is fogadtak el. Mert 300 db volt, amit meg lehetett csinálni hatig, az minőségi munkának számított.”⁶⁰⁰

A *Szabad Nép*ben szinte naponta megjelenő 300, vagy akár 1300 százalékos „túlteljesítési” beszámolók alapján 1952 végére már rég teljesülnie kellett volna az egész első ötéves tervnek. A kötelező normáknak és túlteljesítéseknek humorral fűszerezett emlékei maradtak fenn a salgótarjáni anekdotakincsben, mint például a mázsálásra tolt csille többszöri „körbefuvarozása” a gyárudvaron, hogy egymás után többször is a mázsára állhassanak vele.⁶⁰¹ A visszaemlékezések szerint a munkások egy idő után rezignáltan vették tudomásul az értelmetlen feladatokat, amelyeket komolyan venni szinte lehetetlen volt.

⁵⁹⁸ Bővebben lásd: GERMUSKA P. 2004. 96–109.

⁵⁹⁹ A. Árpád (szül. 1927) kérdőívre adott válasza (2011).

⁶⁰⁰ Részlet az A. Árpáddal (szül. 1927) készített interjúból (2008).

⁶⁰¹ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2009).

Az értékrendszer gyökeres megváltozásának következő mérföldköve a vallásos emberek számonkérése: hogyan kerülhettek a „klerikális reakció” befolyása alá? Az egyházi iskolák államosításának 1948. június 16-i törvénybe iktatása egybeesett a pártfúzióval és az MDP létrejöttével. Salgótarjában az acélgyári iskola – amelyet 1937-ben még úgy említett az országos tanfelügyelő, mint „pedagógiai oázist”⁶⁰² – a városi pártbizottság szerint 1948 végén a „klérus” karmai közt vergődött. „'47-ben [...] a gyári lakást el kellett hagynunk egy héten belül, mert édesapámat klerikálisnak nevezték, és heten kerültünk egy szobába, ötven gyerekek és a két szülő, a Salgó úton.”⁶⁰³

Mély sebeket ejtő fordulat volt az acélgyáriak számára a hatalom valláshoz való viszonyának megváltozása. Az 1949-ben még vallási toleranciáról beszélő párttagok az 1955-ös pártbizottsági üléseken már azt hangoztatták, hogy a vallás nem magánügy.⁶⁰⁴ A háború előtt nem csak megengedett, de elvárt vallásosság egyszerre egyre nagyobb hátránnyá jelentkezett, fizetésemelések, szakmai előmenetek, tulajdonképpen a megélhetés múlhatott egy-egy vasárnapi misén. A legtöbbször identitását markánsan meghatározó vallásos nevelés többé nem volt kívánatos, így az iskolákban az államosítást követően megszüntették a hitoktatást.

„Emberekkel figyeltették a templomok környékét és a vallásos embereket megfenyegették, kigúnyolták őket hitükért. A vallásos ember kevesebb munkabért, jutalmat kapott. Előfordult, hogy a szolgálati lakását kisebbre cseréltették. Az iskolai hitoktatást fokozatosan megszüntették. A papságot igyekeztek ellehetetleníteni.”⁶⁰⁵

Az államosítás után nemcsak a vallási és gazdasági életben, hanem a művelődés, a szórakozás terén is óriási változások történtek. A Rima zárt rendszerű munkás- és kultúrpolitikája után az új „kultúr munkások” fogtak hozzá nagy lelkesedéssel a politika szolgálatába állított művészi tevékenységükhöz. Mindezek megvalósításához a keretet változatlanul az olvasóegylet biztosította, amelyet jelentősen támogatott az immár államosított acélgyár új vezetése is. A volt Tiszti Kaszinó is megnyílt mindenki előtt, de legfőként az ifjúságnak jelentett újat,

⁶⁰² MNL OL Z 371 63. cs. folio 140–146. Jegyzőkönyv, 1937. április 28.

⁶⁰³ Részlet az R. Endrével (szül. 1931) készített interjúból (2011).

⁶⁰⁴ „Eltársak, mikor párttagok letünk, akkor kellett volna gondolni arra, hogy a párt felé tartozunk annyival, hogy a politikáját úgy vigyük, mint ahogyan azt kell. Azt pedig tudjuk, hogy a párton belül a vallás nem magánügy. Tudjuk azt, hogy nem olyan könnyű dolog azt a feleségeknek megmagyarázni, de sok olyan család volt már, ahol ezt a nézetet felszámolták már.” MNL NML XXXV. 37. d. Az acélárugyári pártbizottság iratai. 246. d. 1955. május 26. Salgótarján Pártbizottsági ülés.

⁶⁰⁵ R. Endre (szül. 1931) kérdőívre adott válasza (2011).

kérésükre rendelkezésükre bocsátották annak teremt. Majd az 1949. május 31-én megtartott közgyűlés kimondta az olvasóegylet megszűnését és az intézményt a szakszervezet fenntartásába helyezte át.⁶⁰⁶ Az addigi pezsgő kulturális életből a „termelésben dolgozó értelmiség” feltűnően visszahúzódott, és ez később sem változott meg.⁶⁰⁷ A könyvtárban a háborút követően 655 db könyvet „selejtezték” ki, majd egy évvel később 1500 darab, politikailag veszélyesnek ítélt könyvet vittek a zúzdába.⁶⁰⁸ A tiltólistás műveket otthon sem volt ajánlott a polcon tartani.

Lényegében minden – természetes vagy ideológiai alapon létrehozott – társadalmi csoportot egyformán érintett a városban a tömeges meghurcoltatás. „Osztályellenségnek” számítottak a nemesi előnevűktől törvénnyel eltiltott úri birtokos családok tagjai, a korábbi vállalat- és gyártulajdonosok, valamint az e cégek menedzsmentjébe tartozók. A közkedvelt „osztályáruló” minősítéssel leginkább az egykori szociáldemokratákat stigmatizálták.

A nehézségeket tetézte, hogy a „*keresetek annyira leszaladtak, hogy egy család fenntartásához szükség volt arra, hogy az asszony is dolgozzon.*”⁶⁰⁹ A nők munkába állása szintén egy merőben más értékrendet jelentett, hiszen a háború előtt mindez még szégyennek számított. Kizárólag az egyedülálló, megözvegyült, szerencsétlen sorsú nők dolgoztak, és ők sem az acélgárban, különösen nem termelő munkán. Az acélgári munkások feleségei általában otthon nevelték a gyermekeket, vezették a háztartást és jótékonyági egyletekbe tömörültek. A férfakkal egyenrangú fizikai munkát végző nőket kezdetben nehezen viselte a férfiúi büszkeség, a munkásnőket a munkapadnál „*gyakran heccelték. Gúnyneveket ragasztottak rájuk.*”⁶¹⁰ A fizikailag megterhelőbb munkafolyamatokat természetesen továbbra is a férfiak végezték. A nők a kisebb fizikumot, de nagyobb precizitást igénylő munkahelyeken kaptak állást. Megállták a helyüket a csiszolóban, de darukezelőként is sikeresen tevékenykedtek. Bár 1947-től nőtt a munkásnők száma a gyárban, még 1952-ben sem sikerült őket a férfakkal egyenrangúként kezelni. Ez megmutatkozott abban is, hogy hiába kértek saját öltözőt maguknak, még 1952 szeptemberében is a férfakkal közös öltözőben kellett öltözniük, ezért kérésüknek a nyilvánosság előtt is hangot adtak és az üzemi sajtó útján kívántak

⁶⁰⁶ SZVIRCSEK F. 1993. 223.

⁶⁰⁷ „Nagy fogyatékosága kultúrpolitikai gyakorlatunknak, hogy már hosszú évek óta nem tud ‘nyitni’ a termelésben dolgozó értelmiségiek alkotó bázisai felé. A város egyéb értelmiségi csoportjaihoz való kapcsolódásuk jelenleg is kezdeti, bizonytalan stádiumban van. [...] e réteg is hajlamos arra, hogy bezárkózzék ismereteibe és magánéletébe.” Dr. Horváth István vitaindítója, HORVÁTH I. 1973. 3–4.

⁶⁰⁸ SZVIRCSEK F. 1993. 224.

⁶⁰⁹ Részlet az Ü. Lászlóval (szül. 1925) Ózdon készített interjúból (2016).

⁶¹⁰ Részlet az Ü. Lászlóval (szül. 1925) Ózdon készített interjúból (2016).

akarataknak érvényt szerezni.⁶¹¹ A dolgozó nők kevésbé tudtak otthon háztartást vezetni, habár a legtöbben erőn felül megpróbálták helytállni a hagyományos női szerepben is.⁶¹² „*Ledolgozták a 8 órát a gyárban, aztán hazamentek, takarítottak, mostak, éjszaka főztek, foglalkoztak a gyerekekkel. Egy nő mindig legalább dupla műszakban volt.*”⁶¹³ Némi segítséget jelentett, amikor a gyár szükségszerűen új „részleggel” bővült, a kantinnal. Az üzemikonyha színvonala azonban az ötvenes évek végéig nem volt megfelelő sem higiéniaailag, sem az étel minőségét tekintve. Sok panasz érkezett az üzemi pártbizottsághoz a konyha miatt.⁶¹⁴ „*A kereskedelem átalakulásával az Acélgár külön élelmiszer magazinja is megszűnt, helyére a gyár önálló üzemi konyhát létesített és fokozatosan bővítette. [...] A lakások kisebb javítási munkáit a lakótelepgondnokság díjmentesen végezte.*”⁶¹⁵ A lakótelep utcáinak, épületeinek karbantartását ugyan még mindig a gyárgondnokság látta el, de a környezet gondozottsága megváltozott. „*Addig az volt a szokás, hogy ha valamelyik kerítésről lepatogott a festék, rögtön észrevette a lakmester és újrafestették. Az '50-es években már megvárták, amíg kirohadt és akkor lecserélték. Amíg új volt, jó volt...*”⁶¹⁶ Ez a szemléletváltás szintén fontos része a Rákosi-korszak acélgyári hétköznapijainak. A lopások és garázdaságok száma is megnőtt. Interjúalanyaim ezt részben a beköltöző idegenekkel magyarázták, részben azzal a szemléletmóddal, hogy „ami mindenkié, az tulajdonképpen senkié se”. A *Tarjáni Acél* külön felhívta a figyelmet a kerítésrongáló „nem öntudatos dolgozókra”.⁶¹⁷ Az utcák tisztasága, a parkok rendezettsége is visszaesett korszakunkban, s megindult az addig tiszta patak vizének elszennyezése. 1950-től ugyanis a patakba engedték a gyári „páclevet”, ennek köszönhetően az addig mosásra, öntözésre, a gyerekek által nyári fürdözésekre használt patak vize sárgásbarna és élettelen lett.

⁶¹¹ *Tarjáni Acél*, 1952. szeptember 6.

⁶¹² A témát bőségesen tárgyalja: TÓTH E. Zs. 2010.

⁶¹³ Részlet az M. Évával (szül. 1931) készített interjúból (2016).

⁶¹⁴ MNL NML XXXV. 51. b. A pártbizottsági ülések jegyzőkönyvei (1957–1989). 276. d. Panasztétel az üzemikonyha színvonala miatt.

⁶¹⁵ Sz. Mihály (szül. 1929) kérdőívre adott válasza (2011).

⁶¹⁶ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2016).

⁶¹⁷ „*Lakótelepünkön újabb divat jött szokásba, mégpedig az, hogy a nem öntudatos dolgozók éjszaka a kerítéseket kitördelik és elhurcolják. Elvtársak, ezek a nem öntudatos dolgozók úglátszik nem tudják, hogy fentiekben felsorolt károkkal a népgazdaságnak károsítják.*” *Tarjáni Acél*, 1952. március 3.

A politikai propaganda és hatása

A Magyar Kommunista Pártnak a salgótarjáni acélgárban nem sok követője volt, és ez a tény komoly kihívást jelentett a politikai propagandistáknak, akik egybehangzó véleménye szerint „... minden sóhaj Rákosi elvtárs felé szállt, hogy még soká éljen és vezessen bennünket a nagy Szovjetunió és annak nagy vezére, Sztálin elvtárs segítségével egy boldog, kizsákmányolástól mentes ország építésében.”⁶¹⁸ A Magyar Dolgozók Pártját persze 1947 után már nem lehetett „nem követni”, mégis egészen 1950-ig voltak olyan munkások, akik nem féltek hangot adni nem tetszésüknek. „Elhart elvtárs azt mondta, én nem aktatáskával, vagy bőrönddel jöttem ide, én gyerekkorom óta itt dolgozom, itt van a házam, itt van a családom.”⁶¹⁹

Minden szinten megjelent a nyílt, agresszív politikai propaganda. Faliújság, hangos hírmondó, sajtó: *Tarjáni Acél*, *Szabad Nógrád* és az országos lap, a *Szabad Nép*. A pártbizottságon többször panaszkodtak, hogy a *Szabad Népet* és a *Szabad Nógrádot* is csak addig „fizették elő” tömegesen, amíg az előfizetési díjat automatikusan levonták a fizetésből, tehát nem volt a dolgozóknak választási lehetőségük. Amikor ezt ideiglenesen megszüntették, az előfizetők száma drasztikusan lecsökkent. A legtöbb probléma a hideghengermű dolgozóival volt. Még 1952-ben is képesek voltak letorkollni a békekölcsönjegyzést propagáló agitátorokat, ráadásul a kötelező sajtót sem olvasták, az ajtóban hagyták a hétről-hétre egyre nagyobb kupacba gyűlő újságokat. „Tapasztaltam, hogy aki kollektíven hordatja a Szabad Népet, azoknak az újságait leteszik a főkapura. Bizony sok esetben láttam már hogy egyeseknek ott van az 1 sőt 2 hetes újságja, amit természetesen nem visz haza és nem is olvassa el, mert őt ezek szerint nem érdekli és nem nagy gondot fordít rá.”⁶²⁰ Végül úgy „törték meg” az ellenállókat, hogy éles fordulattal sztahanovistát csináltak belőlük, 1952-ben rendszeresen közölték a képeiket a *Tarjáni Acél* hasábjain és falujárónak is beosztották a vezető egyéniségeket, hogy agitátor munkát végeztetve „térítsék őket a helyes útra”.

„Hát egyszer-kétszer voltunk erre Ipolytarnóc, meg Nagylóc felé. De meg kell, hogy mondjam őszintén, hogy akkor még olyan viszonyok uralkodtak falun, hogy templomba jártak. Aztán amíg a templomból haza nem ment a nép, addig nem lehetett agitálni [nevet]. [...] rá kellett beszélni őket, hogy

⁶¹⁸ *Tarjáni Acél*, 1952. március 10.

⁶¹⁹ MNL NML XXXV. 37. d. Az acélárugyári pártbizottság iratai. 245. d. 1950. január 11. Pártbizottsági ülés.

⁶²⁰ 1949. november 1. Pártbizottsági értekezlet, Salgótarján. MNL NML XXXV. 37. d. Az acélárugyári pártbizottság iratai. Pártbizottsági /VB/ ülések jegyzőkönyvei 22. fond 4-es fondcsoport, 1950. 246. d.

*lépjenek be a téeszbe, mert a nagyüzemi gazdálkodás az sokkal előnyösebb. A kis gazdálkodásnak, a földtúrásnak már nincs jövője. [...] falun is volt azé már párttitkár, oda kellett menni jelentkezni, aztán ővele elment az ember olyan taghoz, aki azt mondták, hogy ők nehéz embernek ítélnék. Hogy próbáljuk, ilyen külső tagok, ők nem tudják beszervezni. [...] nem örültek. »Hagyjanak minket békén jó nekünk így!« Meg: »Ha mi nem volnánk, maguk éhenhalnának.« Szóval ilyen vélemények voltak”.*⁶²¹

A legolvasottabb lap a *Tarjáni Acél* volt. Politikai propagandával túlterhelt hasábjain jutott azért hely a gyári történeteknek, humornak, sportnak, sőt még a kritikának is. A károgó varjúval jelölt „Kár-kár-kár” rovata a gyárvezetéssel, az üzemek működésével kapcsolatban is teret adott a kritikának. A minden sajtóorgánumot előntő propagandát karikatúrákkal, humoros képregényjelenetekkel igyekeztek megtörni. A rajzokat egy frissen végzett, a nagyirodán alkalmazásba lépő rajzolóval készítették el. Így kerülhetett az acélgyári pártbizottság lapjába többek között Mickey eger. *„A nagyirodában, a negyediken volt a szerkesztőség. Onnan jött át a főszerkesztő bácsi és mondta nekem, hogy rajzoljak valami kis gyerekeset az újságba. Donald kacsát, vagy Mickey egeret. Így kezdtem rajzolni.”*⁶²² A lap szerkesztőségében érettségivel rendelkező káder a visszaemlékezések szerint nem nagyon volt, mégis találunk lapjain kimondottan igényes, nyelvileg változatos és gyenge, az unalomig demagóg cikkeket is. Az ilyen cikkeken beszélgetőpartnereim elmondása szerint átugrott a szemük.⁶²³

A főkapuban elhelyezett faliújság ugyancsak propagandacélokat szolgált. Ide függesztették ki a brigádok vállalásait és a versenyfelhívásokat, de a notórius későket ábrázoló karikatúrákat is. *„Nem haragudtak érte. Lehet, hogy lejáratásnak szánták, de inkább nevettek rajta. Azok sem bánták szerintem, akikről készültek.”*⁶²⁴

Sztálin elvtárs 70. születésnapjára (1949. december 21.) a Salgótarjáni Acélgyár is ajándékkal készült, amely

⁶²¹ *Tarjáni Acél*, 1952. március 10.

⁶²² Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2016).

⁶²³ „Jól emlékszem arra a gyalogos tengerész érára, amikor nekünk, dolgozóknak nemcsak a gyárban eltöltött munkaidőnkben, de még álminkban is lidércnyomásként nehezedett testünkre az a súly, amit cipeltünk és amikor reggelenként felkeltünk, végigborsodzott a hátunk, ha arra gondoltunk, hogy be kell mennünk abba a gyárba, ami akkor még nem volt a miénk, hanem olyanoké, akik azért dolgoztattak bennünket a kis éhbérért, hogy ők annál jobban élhessék palotáikban és tengerparti nyaralókban mesébe illő gondtalan életüket. De hála a Szovjetunió Vörös Hadsereg drága fiainak, akik halálfélelmet nem ismerve, 45-ben sok véráldozatok árán, győzelmes harcukkal nekünk is adtak egy hazát, ami azoké volt, akik most ott pislognak nyugati barátaik oldalán.” Kiss Ferenc: A sodronygyári tűz eloltása. *Tarjáni Acél*, 1952. január 21. 3.

⁶²⁴ Részlet az N. Gézával (szül. 1935) készített interjúból (2016).

„egy művészi domborműves, négykarú, fáklyás égőjű lámpa, melynek te-
tején gyönyörű csiszolt vörös üvegcsillag ragyog. A lámpa talapzatán a
Magyar Népköztársaság címere és üdvözlő felirat áll: »Emlékiül Sztálin
elvtársnak 70. születésnapja alkalmából szeretetük és hálájuk jeléül a Sal-
gótárjáni Acélgvár dolgozói.«”⁶²⁵

Az országos ünnepegsorozatból Salgótárján sem maradhatott ki. Az utcára
nyíló ablakokat fel kellett díszíteni, amit a pártbizottság szigorúan ellenőrzött.

„Elő volt írva kötelezően, hogy dekorálni kell az ablakokat. ...apám ki-
rakott egy nagy hetvenest, meg egy ilyen izét, mirtuszkoszorút, meg nem
tudom valami babérkoszorút, alá meg nem tudom mit. És én kérdeztem,
hogy: – Apa mit jelent az a hetvenes? – Ez azt jelenti, hogy hetvenszer
csapjon bele az Isten nyila!”⁶²⁶

Az őszinte véleménynyilvánításnak nem sok tere volt. Esetleg este, otthon,
csendben egymásnak mondhatták el aznapi sérelmeiket, bosszúságaikat. Nem
különböztek ebben az ország többi részétől. Ahogy más „szokások” is hasonlóak
voltak. „Este otthon, halkan Szabad Európa hallgatása, közben Apám ki-kiné-
zett az előtérbe, hogy a házmaster nem-e hallgatózik?”⁶²⁷ A Münchenből magyar
nyelven is sugárzó Szabad Európa Rádió volt a leghallgatottabb „imperialista
adó”, amelynek a vételében különféle technikai eszközökkel igyekeztek zavarni
a magyarországi hallgatóságot.⁶²⁸

A Rákosi-korszak fullasztó légkörében egyedül a sport fejlődött és adott ki-
kapcsolódási lehetőséget az acélgvári kolónián. Szívesen látogatták a labdarúgó-
mérkőzéseket, de az egyre jobb és jobb eredményeket hozó atlétákról is rendszer-
esen beszámolt a *Tarjáni Acél*.

Összegzés

Az erőszakos kommunista hatalomátvétel, a Rákosi-korszak hisztérikus bűnbak-
keresése, amely az utca emberében kialakította a „csengőfrász” reflexét, az egész
magyar társadalmat megtörte és szétzilálta. A tervutasításos rendszer elpazarolta
az iparban rejlő lehetőségeket és visszavetette a gazdaság fejlődését. Ez nem csak

⁶²⁵ Szegbnél szebb ajándékokat készítenek a dolgozók Sztálin elvtárs születésnapjára.
Szabad Nép, 1949. november 29.

⁶²⁶ Részlet az F. Tamással (szül. 1944) készített interjúból (2016).

⁶²⁷ N. Géza (szül. 1935) kérdőívre adott válasza (2011).

⁶²⁸ Bővebben lásd: BORBÁNDI GY. 1996.

a 21. század kutatói számára világos, már 1952 végén egyértelmű volt a Szovjetunióban is, hogy a Rákosi Mátyás által felépített rendszer működésképtelenné benuult. Enyhítő vigaszként a Nagy Imre miniszterelnökségéhez kötött „váltóállítás” keretében az internálótáborok foglyai kiszabadultak, és akit nem börtönöztek be azonnal, az hazatérhetett a családjához, valamint 1953-ra az élelmiszerárak végre csökkenni kezdtek, a fizetések pedig emelkedni. Salgótarján társadalma számára is enyhülést hozott az 1953-as év, rég elveszettnek hitt családtagok tértek vissza a városba és visszatért az élhetőbb, emberibb Magyarországra vetett hit. Persze mindez nem tarthatott sokáig, hiszen Rákosi Mátyás mindent megtett, hogy visszaszerezze teljes hatalmát az egyébként sem túl határozott és karakán Nagy Imrétől.

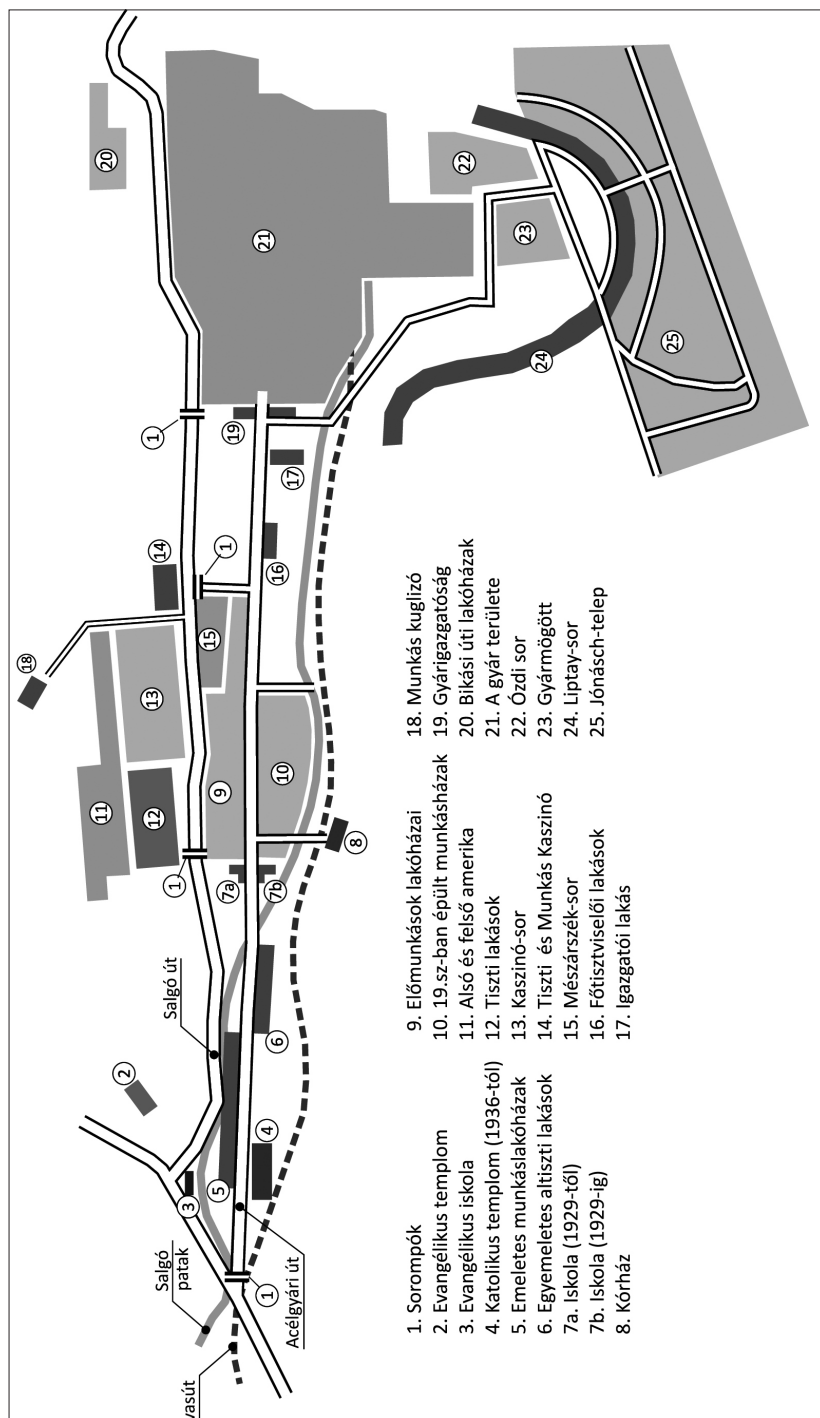
Mindezekben az eseményekben osztozott Salgótarján és az acélgyári kolónia lakossága is. Ahogy láttuk, a nosztalgia sok helyen árnyalja a többnyire már nyolcvan év feletti beszélgetőpartnerekkel készített interjúkat, hiszen nem működött (nem működhetett) tökéletesen a „rimai” acélgyár sem. Természetesen a mai termelési és munkavédelmi szempontokat nem kérhetjük számon az 1940-es évek közepén működő vállalatától, mégis ezen a téren mutatkozott a legnagyobb igény a pozitív változásokra. Nincs okunk feltételezni, hogy a szakszervezetek fejlődésével a pozitív változások nem következtek volna be az évek során. A történelem azonban gyökeres fordulatot vett itt Európa közepén, és az „utolsó csatlósnak” járó legfőbb büntetésként a háborúból kilábaló társadalom nyakába szakadt Rákosi Mátyás Szovjetuniót fetiszizáló terroruralma, amely hosszú évtizedekre visszavetette mind a társadalmi, mind a gazdasági fejlődést. Az egyéni túlélési stratégiák sok formája ismert szerte az országban, és Salgótarjánban is.

Az acélgyári kolónián élők egy valamiben jelentősen különböztek a város szélesebb társadalmától. Munkásdinasztiák gyermekei éltek és dolgoztak itt generációk óta, akik személyes tapasztalataik útján átláthatták az MKP, majd az MDP propagandájának hamisságát, bosszantotta őket a szakmai dilettantizmus, szolidárisak voltak a háború előtti tisztviselőkkel, és a saját bőrükön érezték a különbséget a kapitalista paternalista gyárosok és a proletariátus tulajdonlása között. Bár az acélgyár az erőteljes iparosításnak köszönhetően egyre nagyobb munkáslétszámmal üzemelt, a „Rima” már csak a háború előtti munkások, tisztviselők és gyermekeik emlékeiben élt tovább.

„A mai napig büszke vagyok arra, hogy RIMAI-nak születtem és a belémivódott stílus, gondolkodásmód végig kísér az életemen.”⁶²⁹

⁶²⁹ N. Géza levelének részlete a *Rima Sirató* szerkesztőjéhez (2012).

2. térkép

FORRÁSOK

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XI. 104. 2. 2.1. Budapest–Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt. iratai, Ügyvezetőségi iratok.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 231 Kereskedelemügyi Minisztérium (1889–1935). Ipari és belkereskedelmi szakosztály (1889–1899).

Z 40 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt. (1842–1955). Projektumok (1881–1951).

Z 236 Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. és intézményei, vállalatai (1805–1952). Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Tisztviselőinek Sport Egylete (1937–1944).

Z 366 Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Okmánytár.

Z 371 Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Vezérigazgatóság (1913–1949).

Z 378 Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Szociális osztály (1889–1947).

Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (MNL NML)

IV. 534. Nógrád vármegye (1924-től Nógrád és Hont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék, 1939-től újra Nógrád vármegye, 1945–1950 között Nógrád-Hont vármegye) egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye, 1868–1950.

V. 183. Salgótarján nagyközség (1922-től rendezett tanácsú város, 1929-től megyei város) polgármesterének iratai, 1895–1950.

- VIII. 332. g1. A salgótarjáni iskolák iratai. – A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. (majd Salgótarjáni Acélárugyár) Társulati Elemi Népiskolájának iratai, 1870–1946.
- VIII. 610. A Salgótarjáni Acélgyári Fémipari Szakirányú Iparosanonc-iskola iratai. 1889–1949.
- XI. 5. A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Salgótarjáni igazgatóságának iratai, 1864–1945.
- XI. 14. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Salgótarjáni Acélgyárának iratai, 1868–1947.
- XXXV. 37. d. A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Salgótarjáni Városi Bizottságának iratai (1948–1956). Az acélárugyári pártbizottság iratai (1948–1956).

Adattár

Gyuris Ferenc: *Életem és emlékeim...* Dornyay Béla Múzeum Adattára, 1009/71. 1–70.

Sajtó

A Munka: 1923, 1925, 1926, 1934, 1935, 1936
Népszava: 1928
Salgótarjáni Hírlap: 1905, 1906
Salgótarjáni Lapok: 1902, 1904, 1905
Szabad Nép: 1949
Szabad Nógrád: 1949
Tarjáni Acél: 1952
Tarjáni Acélakarat: 1956

Interjúk

Interjú A. Árpáddal (szül. 1927) és N. Gézával (szül. 1935): 2009. augusztus.
Interjú B. Tiborral (szül. 1927): Salgótarján, 2009. augusztus, 2010. június.
Interjú C. Lenkével (szül. 1925): Budapest, 2016. szeptember, 2017. április.
Interjú F. Tamással (szül. 1942): Salgótarján, 2016. július.
Interjú K. Csabával (szül. 1963): Salgótarján, 2016. január.
Interjú M. Évával (szül. 1931): Salgótarján, 2012. május, 2014. június, 2016. január, 2016. március.

Interjú N. Gézával (szül. 1935): Salgótarján, 2009. augusztus, 2009. november, 2010. november, 2012. május, 2014. október, 2015. november, 2016. március, 2016. május.

Interjú R. Endrével (szül. 1931): Salgótarján, 2009. augusztus, 2012. május, 2014. június, 2014. november, 2015. november.

Interjú Sz. Mihállyal (szül. 1929): Salgótarján, 2014. november, 2015. november, 2016. július.

Interjú U. Ilonával (szül. 1938): Salgótarján, 2009. augusztus, 2014. november, 2016. március.

Interjú Ü. Lászlóval (szül. 1925): Ózd, 2016. május.

Kérdőív A. Árpáddal (szül. 1927): Salgótarján, 2011.

Kérdőív K. Istvánnal (szül. 1932): Salgótarján, 2009.

Kérdőív K. Sándorral (szül. 1928): Salgótarján, 2009.

Kérdőív L. Péterrel (szül. 1944): Salgótarján, 2009.

Kérdőív N. Gézával (szül. 1935): Salgótarján, 2011.

Kérdőív R. Endrével (szül. 1931): Salgótarján, 2011.

Kérdőív Sz. Mihállyal (szül. 1929): Salgótarján, 2011.

Az interjúkat készítette és a kérdőívet összeállította: Várkonyi-Nickel Réka.

IRODALOMJEGYZÉK

- A. GERGELY András – BALI János (szerk.)
 2007 *Város-képzetek. Az antropológiai megismerés árnyalatai.* (A telepek társadalma, telepi életmód: városi néprajzi jelenvizsgálat 1.) Könyv Kiadó Kft. – MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont – ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest.
- A RIMAMURÁNY-SALGÓTARJÁNI VASMŰ
 [1929] *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság bányatársaspénztárának alapszabálya.* Athenaeum Rt., Budapest.
- ALFREY, Judith – ALFREY NFA, Judith – PUTNAM, Tim
 1992 *The Industrial Heritage.* Routledge.
- ANSARI, Ghaus – NAS, Peter J. M. (szerk.)
 1983 *Town-talk. The dynamics of urban anthropology.* Brill, Leiden.
- ASSMANN, Jan
 1999 *Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- BAKÓ Ferenc
 1989 A hagyományos lakóház és etnikai jellemzői. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): *Palócok III.* Heves megyei Múzeumok Igazgatósága, Eger, 677–772.
- BALAJTHY Katalin
 1989 A MÁVAG munkásjóléti és kulturális intézményei. In: GADANEZCZ Béla (szerk.): *Tanulmányok a MÁVAG történetéből.* Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztály, Budapest.
- BALASSA Iván
 1973 Makkoltatás a Kárpát-medence északkeleti részében a XVI–XIX. században. *Ethnographia* LXXXIV. 1–2. 53–77.
- BALÁS Róbert – BALOGH Tibor
 2001 *Száz év Sese Futball 1901. 04. 23–2001. 04. 23.* Salgótarjáni Acél Sportegyesület, Salgótarján.

BALÁZS Géza

- 2003 Pálinkázás munka közben. In: HORVÁTH Sándor – PETHŐ László – TÓTH Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia*. Osiris, Budapest, 53–60.

BALÁZS László

- 1978 Adatok és összefüggések a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű salgótarjáni (acélgyári) népiskolájának történetéhez (1870–1920). *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* IV. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 143–156.
- 1979 Adatok és összefüggések a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű salgótarjáni (acélgyári) nép- (elemi) iskolájának történetéhez (1920–1948). *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* V. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 117–138.
- 1980 Adatok a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság iparostanonc-iskolájának történetéhez. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* VI. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 161–176.

BALI János – MÁTÉ György

- 2008 *Talpfák. Néprajzi írások a vasútról*. ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest.

BALOGH István – HOPPÁL Mihály

- 1980 Kút. In: *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 362–364.

BALOGH Zoltán

- 1995 Társasági élet a salgótarjáni vendéglőkben. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* XX. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 61–77.
- 2011 „Nyelvében él a nemzet” – A magyarságtudat hirdetése a Salgótarjáni Acélgyári Olvasóegylet zászlaján. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* XXXIV. Dornyay Béla Múzeum, Salgótarján, 43–60.
- 2012 „Dalra, dalra, ünnepeljünk hát!” A salgótarjáni acélgyári olvasóegylet dalkörének emlékei 1923–1942. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* XXXV. Dornyay Béla Múzeum, Salgótarján, 81–104.

BARABÁS Jenő

- 1997 A magyar nép építészet történetének korszakai. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): *Magyar néprajz III. Anyagi kultúra*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 289–308.

BARNA Gábor

- 1989 Fejezetek a palóc néphitből. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): *Palócok* IV. Heves megyei Múzeumok Igazgatósága, Eger, 595–678.

- BARTHA Eszter
2009 *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989*. L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest.
- BARTLETT, Frederic. C.
1995 *Remembering. A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BÁN Imre
1940 Szénbányászok. In: RÉZLER Gyula (szerk.): *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép*. Közgazdasági Könyvtár XXIV. Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 215–242.
- BELÉNYI Gyula
2000 A nagyipari munkásság élet- és munkakörülményei az 1950-es években. In: PÜSKI Levente – TIMÁR Lajos – VALUCH Tibor (szerk.): *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. KLTE BTK MTT, Debrecen, 229–239.
- BENDA Gyula
2006 Társadalomtörténet – Mikrotörténet. In: BENDA Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 249–546.
- BENDA Gyula – SZEKERES András (szerk.)
2007 *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan, Budapest.
- BEREND T. Iván (szerk.)
1980 *Az Ózdi Kohászati Üzemek története*. Ózdi Kohászati Üzemek, Ózd.
- BEREND. T. Iván – RÁNKI György
1955 *Magyarország gyáripára 1900–1914*. Szikra, Budapest.
1958 *Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában (1933–1944)*. Budapest.
1966 *Magyarország gazdasága az első világháború után 1919–1929*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
1974 *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéből*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- BEREND T. Iván – SZUHAY Miklós
1975 *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- BEREY Katalin
1982 Hogyan épült a Wekerle-telep? *Honismeret* 10. 5. 46–47.
- BIKKAL Dénes
1941 *A társadalombiztosítástan története: A társadalombiztosítás elmélete és politikája*. [k.n.], Budapest.

BIRTA István

- 1968 Az ózdi vasgyár munkásviszonyai a századforduló idején. *Borsodi Történelmi Évkönyv* II. Miskolc, 249–303.

BÓDI Zsuzsanna

- 2015 *A salgótarjáni házicselések és alkalmazói (1920–1944)*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/bodizsuzsanna/diss.pdf> <http://doktori.btk.elte.hu/hist/bodizsuzsanna/diss.pdf> (Letöltés ideje: 2015. október 30.)

BÓDY Zsombor

- 2001 A „szociális kérdés” kezelésének alternatívái a 19. század végén. *Korall* 2. 5–6. 72–93.
- 2003 *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938*. L’Harmattan, Budapest.
- 2004 A „társadalom kora”. Munkásbiztosítás és munkaügy Magyarországon a 19. és a 20. század fordulóján. *Aetas* 19. 1. 5–30.
- 2008 „A női munka felszabadítása vagy korlátozása”. In: BAKÓ Boglárka – TÓTH Eszter Zsófia (szerk.): *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 93–112.
- 2010 *Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Argumentum Kiadó, Budapest.

BORBÁNDI Gyula

- 1996 *Magyarok az Angol-kertben. A Szabad Európa Rádió története*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

BOROS Árpád

- 2004 *Események és tények a diósgyőri kohászat életéből 1770–2003*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 41–55.

BOURDIEU, Pierre

- 2007 Javaslat a sportszociológia programjára. *Korall* 7–8. 5–16.
- 2008 Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről. In: BOURDIEU, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. General Press, Budapest, 151–165.

BRAUN Róbert

- 1909 Adatok a vidéki munkásság életéhez. *Huszedik Század* X. 6. 513–527.

BRUNER, Edward M.

- 1999 Az etnográfia mint narratíva. In: THOMKA Beáta (szerk.): *A kultúra narratívái. Narratívák* 3. Kijárat, Budapest, 181–196.

BULMER, Martin

- 1988 A chicagói szociológiai iskola: mi tette „iskolává”? *Szociológiai Figyelő* 4. 1. 5–17.

- CZIGÁNY Gyula (szerk.)
 1967 *Munkásének, 1919–1945. Magyar munkásmozgalom és zenekultúra a két világháború között.* Zeneműkiadó, Budapest.
- CS. SCHWALM Edit
 1989 A palócok táplálkozása ünnepeken és hétköznapiakon. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): *Palócok III.* Heves megyei Múzeumok Igazgatósága, Eger, 379–475.
- CSEPELI György
 2014 Társadalmi identitás. In: CSEPELI György: *Szociálpszichológia mindenkiben.* Kossuth Kiadó, Budapest, 339–357.
- CSÉFALVAY Zoltán
 1990 *Térképek a fejünkben.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CSONTOS Györgyi – VASS Tibor
 2001 *Ózdi munkáskolóniák.* Kráter Műhely Egyesület, Pomáz.
- CSUNDERLIK Péter
 2017 *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták – A Galilei Kör története (1908–1919).* Napvilág, Budapest.
- DEÁKY Zita
 2015 *Gyermekek és serdülők munkája Magyarországon.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- DIÓSZEGI Vilmos
 1968 A palóc etnokulturális csoport határa és kirajzások. (Az égitestet evő mitikus lény, a markoláb elterjedtségének tanulságai.). *Népi Kultúra – Népi Társadalom I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 217–251.
- DOBÁK Judit
 2000 Munkáséletmód a Diósgyőr-vasgyári kolónián (részletek). In: CSERI Miklós – KÓSA László – T. BERECKZI Ibolya (szerk.): *Paraszi múlt és jelen az ezredfordulón.* Magyar Néprajzi Társaság – Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 423–444.
 2003 A diósgyőri munkáskolónia. In: HORVÁTH Sándor – PETHÓ László – TÓTH Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia.* Napvilág Kiadó, Budapest, 160–170.
 2008 *Életmód a Diósgyőr-vasgyári kolóniában.* (PhD disszertáció). Debreceni Egyetem. http://www.unimiskolc.hu/~btkvat/doc/pub/dobak/phd_dobak_judit.pdf (Letöltés ideje: 2014. november 2.)
- DORNYAY Béla
 1929 *Salgótarján és a Karancs-Medves vidék részletes kalauza.* Szerzői kiadás, Salgótarján.
- DÖMÖTÖR Tekla
 1981 Gyermekekijesztők. In: DÖMÖTÖR Tekla: *A magyar nép hiedelemvilága.* Corvina, Budapest, 102–103.

- DULLIEN Ferenc
 1928 A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság szociális és kulturális intézményeinek ismertetése. *Munkaügyi Szemle* 11. 149–180.
- DUNNING, Eric
 2002 A sport, mint férfiaknak fenntartott terület. *Korall* 7–8. 140–154.
- DZSIDA József
 1944 *A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. nógrádi szénbányászatának története 1868–1943-ig*. Salgótarjáni Kőszénbánya R.t. Bányagazgatósága, Salgótarján.
- EISELE Gusztáv (szerk.)
 1907 *Gömör és Borsod vármegyék bányászati és kohászati monografiája*. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület Borsod-Gömöri Osztálya, Selmecebánya.
- F. DÓZSA Katalin
 2014a A női divat változásai 1896–1914 között. In: F. DÓZSA Katalin: *Megbámulni és megbámultatni. Viselettörténeti tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest, 343–366.
 2014b A szocialista divat a valóságban, avagy hogyan lehet divatos egy pesti nő, ha semmit sem lehet kapni az üzletekben. In: F. DÓZSA Katalin: *Megbámulni és megbámultatni. Viselettörténeti tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest, 393–406.
- FEATHERSTONE, Mike – HEPWORTH, Mike – S. TURNER, Bryan (szerk.)
 1997 *A test. Társadalmi fejlődés, kulturális teória*. Józsefveg Műhely, Budapest.
- FEIKS Jenő
 [1936] Szakáll, bajusz, férfi-frizura. In: BÁCSKAI Magda – FEIKS Jenő – HATVANY Lili – RÁTH-VÉGH István: *Öltözködés és divat*. Pesti Napló – Az Est – Magyarország, Budapest, 311–318.
- FEJŐS Zoltán
 1996 Kollektív emlékezet és az etnikai identitás megszerkesztése. In: DIÓSZEGI László (szerk.): *Magyarságkutatás 1995–96*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 125–141.
- DR. FIGUS Béla
 1936 *A salgótarjáni Szent Ferenc-rendi templom építésének története*. Salgótarján.
- FODOR Miklós
 2012 Levente egyesületek Salgótarjában (1924–1939). *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXXV*. Dornyay Béla Múzeum, Salgótarján, 105–126.

- FOUCAULT, Michel
1990 *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Gondolat Kiadó, Budapest.
1996 *A szexualitás története. A tudás akarása.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- FOX, Richard G.
1977 *Urban anthropology. Cities in their cultural settings.* Prentice-Hall.
- FÖRSTER Kálmán
2012 *Dr. Förster Kálmánnak, Salgótarján város első polgármesternek visszaemlékezései.* Nógrádi Tudománytár 3. Szerk. SZIRÁCSIK Éva. Dornyay Béla Múzeum, Salgótarján.
- FÜLEMILE Ágnes
1991 Megfigyelések a paraszti női viselet változásához Magyarországon – az első világháborútól napjainkig. *Ethnographia*, CII. 1–2. 50–77.
- FÜLÖP Géza
1978 *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FÜRÉSZNÉ MOLNÁR Anikó
1992 Lakáshelyzet, otthonkultúra az ipartelepeken. In: SOMORJAI József (szerk.): *Tatabánya 45 éve város.* Tudományos füzetek 7. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, Tata, 87–98.
- GAÁL Zsuzsanna
2009 *A dzsenti születése. A Tolna megyei reformkori középbirtokos nemesség átalakulása a neoabszolutizmus és a dualizmus korában.* Szekszárd.
- GAUČÍK István
2011 A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. a gazdasági elitiek példáján. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* XIII. 2. 101–140.
- GAZDA Klára
1980 *Gyermekvilág Esztelneken.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- GERGELY Ferenc
1972 *A leventeintézmény története.* Kossuth Kiadó, Budapest.
- GERGELY Katalin
1987 A Százados úti kislakásos telep és lakói (1910–1985). *Honismeret* 15. 6. 30–33.
- GERMUSKA Pál
2004 *Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok.* 1956-os Intézet, Budapest.
- GUNST Péter
1999 *Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989).* Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest.

GYARMATI György

- 2011 *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* ÁBTL – Rubicon, Budapest.

GYÁNI Gábor

- 1990 Lakáshelyzet és otthonkultúra a munkásság körében a századfordulón. *Századok* 124. 3–4. 366–382.
- 1992 *Bérműszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- 1995 *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón.* Városháza, Budapest.
- 1999 *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten 1870–1940.* Új Mandátum, Budapest.
- 2007a Emlékezés és oral history. In: BÖGRE Zsuzsanna (szerk.): *Élettörténet a társadalomtudományokban.* Pázmány társadalomtudomány 6. Budapest–Piliscsaba, 155–167.
- 2007b Mítoszban, folklórban és történelemben elbeszélte múlt. In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Folklor és történelem.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 7–17.
- 2010 *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem.* Nyitott Könyvműhely, Budapest.

GYÖNGYÖSSY Orsolya

- 2014 ‘Cognitive mapping’ – szakrális térben? In: Gyöngyössy Orsolya – Limbacher Gábor (szerk.): *Vallási kultúra és életmód a Kárpát-medencében 9. Tanulmánykötet a 90. esztendő Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére.* Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 620–635. https://www.academia.edu/4010128/Cognitive_mapping__szakrális_térben (Letöltés ideje: 2014. október 24.)

GYÖRGY Péter

- 2000 *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés 1956 1989-ben.* (A régmúlttól az örökségig.) Magvető Könyvkiadó, Budapest.

HADAS Miklós

- 2007 A gymnastica, avagy „a fiatalsági öröm köntösébe burkolt munka”. *Korall* 7–8. 15–33.
- 1999 A magyar ipari szakoktatás és statisztikája 1945 előtt. *Statisztikai Szemle* 77. 4. 260–273.

HATVANY Lili

- [1936] Kinek és miért öltözködünk? In: Bácskai Magda – Feiks Jenő – Hatvany Lili – Ráth-Végh István: *Öltözködés és divat. 7–22.* Pesti Napló – Az Est – Magyarország, Budapest.

HEITMANN, Klaus

- 1998 Imagológia (német–román tükör). *Klió* 7. 2. 25–28.

- HLAVACSKA Edit
 1989 *Salgótarján utcanevei. Névtár és rendszertani vizsgálat.* [k.n.], Salgótarján.
- HOBBSAWM, Eric J.
 1984 *Worlds of Labour: Further Studies in the History of Labour.* London.
 1992 A munkásosztály szertartásainak átalakulása. In: GYÁNI Gábor (szerk.): *Változás és folytonosság. Tanulmányok Európa XIX. századi társadalomáról.* Történelmi Figyelő 3. KLTE, Debrecen, 137–156.
- HOFER Tamás
 1984 Történelmi fordulat az európai etnológiában. In: HOFER Tamás (szerk.): *Történelmi antropológia.* MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 61–72.
- HOPPÁL Mihály
 1969 Gyerekkijesztők I. *Népi kultúra – népi társadalom* II–III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 247–263.
- HORVÁTH István
 1973 Vitaindító. *Palócföld* 7. 1. 3–4.
 1996–1997 Mentalitás és mítosz. Jelenségek és összefüggések Salgótarján 20. századi társadalmi életéből. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXI.* Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 11–22.
 1999 *Forrongó XX. század Nógrádban.* Nógrád Megyei Történelmi Múzeum, Salgótarján.
- HORVÁTH Sándor
 2004 *A kapu és a határ: a mindennapi Sztálinváros.* MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
 2011 Muszaj interjúzni? Az oral history mint nyilvános és/vagy szakszerű történelem. *Forrás* 43. 7–8. 21–38.
- HUIZINGA, Jan
 1990 *Homo ludens. Kísérlet a kultúra játék-elemeinek meghatározására.* Universum, Szeged.
- INCZE Miklós (szerk.)
 1955 *Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ISPÁN Ágota Lidia
 2009 Városi tér és városimázs Leninvárosban. *Urbs. Magyar Városhistória Évkönyv IV.* 285–308.
 2012 „Én szerintem megkóstoltam mind a kettőt”. A foglalkozás átrétegződése Leninváros környéki falvakban. In: BÖGRE Zsuzsanna – KESZEI András – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 169–180.

- JANKÓ János
1893 *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe*. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest.
- JÁNOSSY Ferenc
1969 Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. *Közgazdasági Szemle* 16. 7–8. 806–829.
- K. CSILLÉRY Klára
1973 *A magyar nép bútorai*. Magyar Népművészet 4. Corvina Könyvkiadó, Budapest.
1981 Szentsarok. In: *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 669–771.
- KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor
2013 *A „szellemi termelési mód”*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- KARANCSI Zoltán
1997 Történeti áttekintés Salgótarján térségének antropogén eredetű környezetváltozásáról. *Acta Geographica Szegediensis*. 1–12.
- KATONA Imre – MARÓTHY János – SZATMÁRI Antal (szerk.)
1968 *A parasztdaltól a munkásdalig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁÁR Katalin
1990 *Játéktípusok, a játékok rendje*. In: DÖMÖTÖR Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz VI. Népzene – Néptánc – Népi játékok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 544–648.
- KEMÉNY István
1990 *Velük nevelkedett a gép. Magyar Munkások a hetvenes évek elején*. VITA, Budapest.
- KEMÉNY István – KOZÁK Gyula (szerk.)
1971 *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- KEMÉNYFI Róbert
2006 Társadalomtörténet és néprajz. In: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris, Budapest, 581–603.
- KISBÁN Eszter
1997 Táplálkozáskultúra. Mindennapi és ünnepi étkezések. In: BALASSA Iván (főszerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód*. Akadémia Kiadó, Budapest, 552–571.
- KISÓRSI Zsófia
2015 Osztályok között elveszve? A köztes létállapot fogalmának alkalmazása a Kádár kori ingázók mentalitásának kutatásában. *Antroport Lapozó* 10. 24–31.
2016 Közelebb kerül a falu a városhoz. A szabadidő eltöltésének lehetőségei Vas megye falvaiban a hatvanas évek elején. In: PAP József – TÓTH ÁR-

pád – VALUCH Tibor (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon*. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 569–581.

KISS András János

2012 *A salgótarjáni acélgyár története 1956-ban*. Nógrád Megyei Levéltár – Nógrád Megyei Levéltárért Alapítvány, Salgótarján.

KISZELY Gyula

1964 A szélfrissítő acélgyártás története Magyarországon. *Technikatörténeti Szemle* III. 1–2. 17–31.

1997 *A Diósgyőri Magyar Állami Vas- és Acélgyár története*. (Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 1.) Miskolc.

KLANICZAY Gábor

1984 A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei. In: HOFER Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 23–60.

KLEBELSBERG Kunó

1926 A nyolcosztályú népiskola. In: *Gróf Klebelsberg Kunó beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926*. Budapest, 1927, 363–365.

KOVÁCH Antal

1942 Egy vidéki gyártelep szabadidő-tevékenysége. In: RAGGAMBI FLUCK András (szerk.): *Szabadidő-tevékenység a magyar gyáripárban*. Magyar Gyáripárosok Országos Szövetsége, Budapest, 20–25.

KOVÁCS Máté (összeáll.)

1970 *A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében: 1849-től 1945-ig*. Gondolat, Budapest.

KÖNTZEY Ferenc

1925 Salgótarján város fejlődése. In: *Salgótarjáni Almanach*. Összeáll. SZÁNTAY István. Salgótarján, 42–44.

KÖRMÖCZI Katalin

1980 A fővárosi lakáshelyzet és a „Wekerle” állami munkáslakótelep (1908–1945) I. rész. *Folia Historica* 8. 123–167.

1981 A fővárosi lakáshelyzet és a „Wekerle” állami munkáslakótelep (1908–1945) II. rész. *Folia Historica* 9. 191–248.

KÖRNER Zsuzsa

2004 *A telepszerű lakásépítés története Magyarországon. 1850–1945*. TERC Kft., Budapest.

KRISTON Vízi József

1989 Gyermekjátékok. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): *Palócok* IV. Heves megyei Múzeumok Igazgatósága, Eger, 487–594.

KUCZI Tibor

- 2011 *Munkásprés. A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig.* L'Harmattan, Budapest.

LETENYEI László

- 2005 Mentális térkép szerkesztése. In: LETENYEI László (szerk.): *Település-kutatás. A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása.* L'Harmattan Kiadó – Ráció Kiadó, Budapest, 149–185.

LITVÁN György (szerk.)

- 1974 *Magyar munkásszociográfiák.* Kossuth Kiadó, Budapest.

LIZSNYÁNSZKY Antal

- 1968 A Salgó-Tarjáni Vasfinomító Gyár alapításának történelmi előzményei, politikai, gazdasági feltételei. In: LIZSNYÁNSZKY Antal – HORTOBÁGYI András – ERDŐS István – CSABAI József: *A Salgótarjáni Kohászati Üzemek száz éve 1868–1968.* SKÜ, Salgótarján, 46–88.

LIZSNYÁNSZKY Antal – HORTOBÁGYI András – ERDŐS István – CSABAI József

- 1968 *A Salgótarjáni Kohászati Üzemek száz éve 1868–1968.* SKÜ, Salgótarján.

LYNCH, Kevin

- 1960 *The Image of the City. Publications of the Joint Center for Urban Studies.* The M. I. T. Press, Cambridge.

MAGYAR STATISZTIKAI ÉVKÖNYV

- 1938 *Magyar Statisztikai évkönyv.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

MEDICK, Hans

- 1988 „Misszionáriusok a csónakban?” Néprajzi megismerésmódok kihívása a társadalomtörténettel szemben. In: VÁRI András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 62–109.

MÉSZÁROS István

- 1999 A család szerepének és nevelési gyakorlatának változásai. In: MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla: *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe.* Osiris Kiadó, Budapest, 156–163.

MOHÁCSI Gergely

- 2007 Szép, Erős, Egészséges. *Korall* 7–8. 34–55.

MURÁNYI István

- 2012 A munkások lokális identitásának jellemzői Borsodnádason. *Korall* 13. 49. 106–127.

NAGY Péter

- 2012 „Ahol a vállalatvezetés volt az úr...” A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. szociális és jóléti intézményrendszere Ózdon. *Korall* 13. 49. 17–36.

- 2014 Munkaerőpiac, foglalkoztatás, munkaadói és munkavállalói stratégiák Ózdon a 20. század közepén. In: HALMOS Károly – KISS Zsuzsanna – KLEMENT Judit (szerk.): *Piacok a társadalomban és a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2012. évi, debreceni konferenciájának kötete.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 26.) Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 262–274.
- 2015 A gyári munkás és az egészség: Betegségek és balesetek a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. ózdi munkásai körében. In: GYIMESI Emese – LÉNÁRT András – TAKÁCS Erzsébet (szerk.): *A test a társadalomban.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 27.) Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 193–203.
- 2016 *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig.* Napvilág Kiadó, Budapest.
- NEMCSIK Pál
- 1967 Munkáslakás és berendezés a Rimai Társulat munkásgyarmatain. *Legújabbkori Múzeumi Közlemények* IV. 17–34.
- NÉMETH András
- 1999 Oktatásügy és pedagógia 1919–1945 között. In: MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla: *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe.* Osiris Kiadó, Budapest, 366–388.
- NIEDERMÜLLER Péter
- 1984 Városi antropológia: történeti megközelítések. In: HOFER Tamás (szerk.): *Történeti antropológia.* MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 97–108.
- 1995 A város és a városi kultúra: antropológiai megközelítés. In: KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor (szerk.): *Jelbeszéd az életünk.* Osiris Kiadó – Századvég, Budapest, 555–565.
- NORA, Pierre
- 2010 *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok.* Napvilág Kiadó, Budapest.
- NOSZKY Jenő
- 2007 *Salgótarján és barnaszénbányászata, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra.* Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány, Rudabánya.
- OLAJOS Csaba
- 1998 *A Diósgyőri-vasgyári kolónia.* (Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 4.) Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc.
- ORBÁN Balázs
- 1985 *A Székelyföld. (Válogatás).* Budapest.

ORMOS Mária

2004 *A gazdasági világválság magyar visszhangja*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1988 Favágók és más erdőjárók Dél-Gömörben. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 573–594.

2000a Az ipari munkásság. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 239–308.

2000b Közösségek, kötelékek, szerveződések. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 22–26.

2007 *Ipari táj*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

PAPP Árpád

2004 *Rossz vér. Adalékok a népi gyógyászat történetéhez*. Kiss Lajos Néprajzi Társaság, Szabadka.

PARK, Robert Ezra

2000 A városi közösség mint térbeli mintázat és morális rend. In: FELKAI Gábor – NÉMEDI Dénes – SOMLAI Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században, II. Olvasókönyv a szociológia történetéhez*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 239–247.

PATAKI Ferenc

1982 *Nevelés és társadalom*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest.

PETERCSÁK Tivadar

1989 Erdőhasználat a Palócföldön. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): *Palócok III*. Heves megyei Múzeumok Igazgatósága, Eger, 235–332.

2001 Az erdőmunkások építményei és életmódja. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 236–239.

PETERDI Vera

1989 A MÁVAG kolóniai (1869–1985). In: BENCZE Géza (szerk.): *Tanulmányok a MÁVAG történetéből*. Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztály, Budapest, 209–233.

PETHŐ László

2003 A rendszerváltás óta folyó munkáskutatások néhány eredményéről. In: HORVÁTH Sándor – PETHŐ László – TÓTH Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia*. Napvilág Kiadó, Budapest, 195–202.

PINTÉR Judit Nóra

2014 *A nem múltó jelen: trauma és nosztalgia*. L'Harmattan, Budapest.

PITTAWAY, Mark

- 1999 The social limits of state control: Time, the industrial wage relation and social identity in Stalinist Hungary, 1948–1953. *Journal of Historical Sociology* 12. 3. 271–301.
- 2007 A magyar forradalom új megközelítésben: az ipari munkásság, a szocializmus széthullása és rekonstrukciója, 1953–1958. In: RAINER M. János – GYÁNI Gábor (szerk.): *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban*. 1956-os Intézet, Budapest, 49–71.

POGÁNY Ágnes

- 2005 Kartellek és menedzserek. Vállalatközi együttműködés a vas- és acéliparban (1886–1931). *Aetas* 20. 1–2. 144–159.

R. NAGY József

- 2005 Munkássá válni – munkásnak maradni. Kulturális antropológiai kutatás Északkelet-Magyarország munkáskolóniáiban. *Világosság* XLVI. 7–8. 37–56.
- 2010 *Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon*. Miskolci Galéria, Miskolc.

R. VÁRKONYI Ágnes

- 2005 Egy ferences plébánia alapítása a XX. században. In: ÓZE Sándor – MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert (szerk.): *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára* 1. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Piliscsaba – Budapest, 383–400.

RACS Csaba

- 2011 Salgótarján településföldrajza az 1870-es évek és 1944 között. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXXV*. Dornyay Béla Múzeum, Salgótarján, 9–30.

RADNÓTI Miklósné Gyarmati Fanni

- 2014 *Napló 1935–1946* I–II. Jaffa Kiadó, Budapest.

RAINER M. János – VALUCH Tibor (szerk.)

- 2017 *Munkások '56. Évkönyv XXII. 2016–2017*. Országos Széchenyi Könyvtár, 1956-os Intézet Alapítvány, Budapest, 32–54.

RÁKOSI Mátyás

- 1949 Népi demokráciánk új feladatai. In: RÁKOSI Mátyás: *Építjük a nép országát*. Szikra Kiadó, Budapest, 58–70. <http://mek.oszk.hu/04600/04670/04670.pdf> (Letöltés ideje: 2016. augusztus 21.)

RÉTI R. László

- 1945 Egy tőkés nagyvállalat munkáspolitikája (1881–1944). In: RÉTI R. László: *Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig*. Magyar Történelmi Társulat – MSZMP Győr-Sopron megyei Bizottsága, Győr.

- 1977 *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története, 1881–1919.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RICOEUR, Paul
1991 *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok.* Osiris Kiadó, Budapest.
- RIMA [szerző nélkül]
1913 *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság és társvállalatai jóléti intézményeinek ismertetése.* „Élet” Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, Budapest.
- RIMA SIRATÓ
2012 *Rima Sirató.* Szerk. WENZEL Gottfried. Kézirat.
- RITIVOI, Andreea Deciu
2002 *Yesterday’s Self: Nostalgia and the Construction of Personal Identity.* Rowman & Littlefield.
- SARUDYOVÁ, Mária
1993 A vaskohászat technikai fejlődése a mai Szlovákia területén, az 1867–1918. években. *Technikatörténeti Szemle* XX. 51–74.
- SÁRKÁNY Mihály
1980 Közösség. In: *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 330.
1984 Gazdaság és kultúra: a parasztság mint kutatási dilemma. In: HOFER Tamás (szerk.): *Történeti antropológia.* MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 87–96.
- SCHILLER, Friedrich
1960 Levelek az ember esztétikai neveléséről. In: SCHILLER, Friedrich: *Válogatott esztétikai írások.* Vál. VAJDA György Mihály. Magyar Helikon, Budapest, 167–278.
- SIPOS Erika
2011 „Olvasható városok”, avagy a kognitív térképek módszerének használata egy konkrét városkutatói munka példáján. In: MAJOROS Pál (szerk.): *BGF Tudományos Évkönyv 2010. Merre tovább? Gazdaság és társadalom, realitás és esély. Konferencia helye, ideje: Budapest, Magyarország, 2010. 11. 04.–2010. 11. 05.* Budapesti Gazdasági Főiskola, Budapest, 431–443. http://elib.kkf.hu/okt_publ/tek_2010_31.pdf (Letöltés ideje: 2014. október 24.)
- SZ. BÁNYAI Irén
1996 *A gázgyári kolónia. Az óbudai gázgyár munkás- és tisztviselő telepének történeti és néprajzi elemzése.* Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- SZABÓ Zoltán
é. n. [1938] *Cifra nyomorúság.* Cserépfalvi, Budapest.

SZALONTAI József

- 1988 *Az Ózdi Kohászati Üzemek munkásmozgalmának története.* (Ózdi honismereti közlemények 11.) Kun Béla Művelődési Központ Lajos Árpád Honismereti köre, Ózd.

SZAPU Magda

- 2003 Az öltözet mint kulturális szimbólum. Az üzenetek kódolása és jelenkori dokumentálása. In: FEJŐS Zoltán (szerk.): *MaDok-füzetek* 1. Néprajzi Múzeum, Budapest, 73–81.

SZEGEDI Péter

- 2014 *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében.* Korall, Budapest.

SZÉCHENYI István

- 1831 *Világ.* Pest.

SZTOMPKA, Piotr

- 2009 *Vizuális szociológia. A fényképezés mint kutatási módszer.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest – Pécs.

SZVIRCSEK Ferenc

- 1977 Az üvegyári munkások életviszonyainak és politikai mozgalmainak alakulása Nógrád megyében. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* III. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 5–25.
- 1984 Adatok egy urbanizálódó település „munkásjóléti intézményei” kialakulásához. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* X. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 193–212.
- 1988 A Salgótarjáni Öblösüvegyár I. Alapítástól a tőkés gazdasági világválságig 1892–1928. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* XIV. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 279–325.
- 1991 A Salgótarjáni Öblösüvegyár II. A Salgótarjáni Palackgyár Rt. a tőkés gazdasági világválság éveiben (1929–1933). *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* XVII. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 67–86.
- 1992 Kolonizálás, mint a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. munkáspolitikájának része. In: SOMORJAI József (szerk.): *Tatabánya 45 éve város. Tatabánya várossá nyilvánításának 45. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak anyaga (Tatabánya, 1992. október 1–2.)* Tudományos füzetek 7. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, Tata, 99–105.
- 1993 *A Salgótarjáni Kohászati Üzemek 125 évének története 1868–1993.* Salgótarjáni Kohászati Üzemek, Salgótarján.
- 1994 A Salgótarjáni Öblösüvegyár III. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* XIX. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 51–72.

1996–1997 A szénbányászat és az urbanizáció kapcsolata Salgótarjánban. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXI.* Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 23–38.

TAPODI ZSUZSA

2015 Paradigma tudományterületek határmezsgyéjén: imagológia. In: EGYED Emese – BOGDÁNDI Zsolt – WEISZ Attila (szerk.): *Certamen II. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában.* Erdélyi Múzeumi Egyesület, Kolozsvár, 93–99.

THOMPSON, E. P.

2007 *Az angol munkásosztály születése.* Osiris Kiadó, Budapest.

TOMKA Béla

1997 Személyi összefonódás (interlocking directorates) bankok és iparvállalatok között a századforduló Magyarországon. *Replika* 25. 37–46.

1999 *Érdek és érdektelenség. A bank-ipar viszony a századforduló Magyarországon 1892–1913.* Multiplex Media–Debrecen U. P., Debrecen.

2015 *Szociálpolitika. Fejlődés, formák, összehasonlítások.* Osiris Kiadó, Budapest.

TÓTH Eszter Zsófia

2005 Munkásság és oral history. *Múltunk* 50. 4. 78–99.

2007 „Puszi Kádár Jánosnak”. *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben.* Napvilág Kiadó, Budapest.

2010 *Kádár leányai. Nők a szocialista időkben.* Nyitott Könyvműhely, Budapest.

UMBRAI Laura

2008 *A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870–1948.* Napvilág Kiadó, Budapest.

VALUCH Tibor

2001 *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Osiris Kiadó, Budapest.

2002 „Kész ruhát vesz már a nép, olcsó, tartós, mindig szép!” A divat és a városi öltözködés változása Magyarországon az 1940-es évektől az 1960-as évek végéig. In: ABLONCZY Balázs – IFJ. BERTÉNYI Iván – HATOS Pál – KISS Réka (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére.* BIP Kiadó, Budapest, 430–440.

2004 *A lódentől a miniszoknyáig. A XX. század második felének magyarországi öltözködéstörténete.* Corvina Kiadó – 1956-os Intézet, Budapest.

2012 Munkás – társadalom – történet. Közelítések és fogalmi kérdések. *Korall* 13. 49. 5–16.

- 2017a Munkáslét Magyarországon. A második világháborútól az 1960-as évek végéig. In: RAINER M. János – VALUCH Tibor (szerk.): *Munkások '56. Évkönyv XXII. 2016–2017.* Országos Széchenyi Könyvtár, 1956-os Intézet Alapítvány, Budapest, 32–54.
- 2017b A jelenkori munkástörténet Kelet-Közép Európában – historiográfiai közelítések. *Múltunk* LXII. 2. 4–24.
- DR. IFJ. VARGA Kálmán
- 1943 *Salgótarjáni leventék síjárőre a Horthy csúcson.* Salgótarján.
- VASS Gergely
- 2003 Bankárok és menedzserek: a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű igazgatótanácsa a századelőn (1892–1914). *Korall* 14. 135–158.
- VÁRI András (vál.)
- 1988 *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VEREBÉLYI Kincső
- 2005 Tisztaság és tisztesség. In: VEREBÉLYI Kincső: *Minden napok, jeles napok. Hétköznapi és ünnepek a népszokások tükrében.* Timp Kiadó, Budapest, 95–108.
- VERTICH József
- 1986 *Színfoltok a gyárból.* Salgótarjáni Kohászati Üzemek – TIT Nógrád Megyei Szervezete, Salgótarján.
- 1987 *Hogy volt... Száz év a salgótarjáni acélgyári munkásszínjátás történetéből.* Sokszorosított kézirat.
- 1999 *A kétezedikre várva.* Sokszorosított kézirat. Salgótarján.
- VÉRTESI Lázár
- 2004 Oral history: A szemtanúként elbeszélte történelem lehetőségei. *Aetas* 19. 1. 158–172.
- VOIGT Vilmos
- 1984 Történeti folklorisztika és történeti antropológia. In: HOFER Tamás (szerk.): MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 73–86.
- WABROSCH Béla
- 1926 *A salgótarjáni acélgyári Olvasóegylet története. 1878–1926.* Salgótarján.
- ZEIDLER Miklós
- 2012 *A labdaháztól a Népstadionig.* Kalligram Kiadó, Pozsony.

“RIMAITES” IN THE VALLEY OF THE MILLS

THE PRE-NATIONALISATION STRUCTURE OF A SALGÓTARJÁN WORKERS’ COLONY

SUMMARY

Though the history of the Salgótarjáni Acélgyár [Salgótarján Steel Mill] relates closely to that of the Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság [Rimamurány-Salgótarján Ironworks Corporation], the two are by no means synonymous, the former having launched production in 1871 as an iron refinery for the Salgótarjáni Vasművelő Egyesület [Salgótarján Ironworking Association], and the latter having opened its doors only a decade later, in 1881, when a group of entities that included aforementioned association were merged.

The present work centres around the author’s study of the plant commissioned in 1871 and operated as the “Salgótarján Steel Mill of the Rimamurány-Salgótarjáni Ironworks Corporation,” focusing in particular on the lifestyle enjoyed by members of the mill’s pre-nationalisation workers’ colony. More narrowly, the study examines the ten-year period extending from 1935 to 1945 for which not only archive sources, but also eyewitness accounts are still available. The author’s personal attachment to the topic proved of considerable aid in probing questions such as: Under what conditions and according to what rules did steel mill colony inhabitants live during the Interwar period? What ties did workers have to the mill and to each other? Can mill colony workers be studied as a separate community within Salgótarján society? To what extent was the lifestyle in question typical or atypical with respect to the accepted understanding of worker colonies of this period?

The first steel mill colony houses were built between 1865 and 1871, in step with construction of the mill itself, to satisfy the housing requirements of labourers recruited for settlement there.

As compared to housing elsewhere in the city, colony residences were of higher quality and offered more modern comforts than did conventional Palóc peasant dwellings. Colony life proceeded according to its own set of rules, drafted for the community's benefit by mill management.

Setting the colony apart from the rest of Salgótarján were a series of crossing gates set up along its borders, through which only cars or horse-drawn carts with special permits could pass. Regulations governed almost every area of life, from the usage, remodelling, renovation, and repair of homes, to the order and cleanliness of residential grounds and the use of public spaces. A special officer, known as a *lakmester*, was charged with keeping public areas neat and orderly.

Ties between the workers and the mill were complex and involved both worker-employer, and lessee-landlord contracts. From the time of the second generation of workers onward, group identity was defined largely by wages that were somewhat higher, and a lifestyle that was more bourgeois in character, than workers in other city factories might expect. Feeling themselves part of the colony group, residents referred to themselves collectively as “*Rimaiak*” (meaning “Natives of Rima,” or “Rimaites”). Thus, group identity rested on a certain sense of belonging – that is, on members' awareness of their ties to the geographic location, the mill, and each other.

Colony residents gave at least as much weight to their internal hierarchy as was the case with village dwellers, though this did not manifest itself markedly with regard to the colony's physical structure.

The social structure of the colony was mixed, meaning that no separate dwellings or streets were built specifically for the use of officers. Thus, in Salgótarján, there were no sharp lines between officers' and workers' territories, in contrast to the situation at the company's colony in Ózd.

As was the case in both Ózd, and Borsodnádásd, labourers for the Rimamurány-Salgótarján Ironworks Corporation maintained a set of internal workers' welfare institutions. Colony residents were given the opportunity of gaining health and accident insurance, along with membership in a pension fund, and also had access to company-maintained vacation resorts, hospitals, orphanages, and retirement facilities.

The company permitted workers to remain in their homes until they were pensioned off, that is, for as long as they were able to work, after which they were required to leave. In addition to wages, they received fringe benefits, such as free electric power and fire wood, along with cheap groceries and clothing from factory Grocery Stores (*magazinok*).

A given residence's size, comfort level, and distance from the mill was a reflection of its occupant's position, level of job recognition, and – of course – length of service to the company. A long-standing employee was also more likely to hold an

actual property title. Furnishing styles differed from residence to residence: while some interiors featured elements borrowed from peasant culture, most favoured bourgeois home decor. In the case of death of a head of household, the company issued the widow a single-room residence for her subsequent use.

Sporting activities, like cultural institutions, were launched around the end of the 19th century at the initiative of mill management, though in a manner consistent with worker demands. The colony in Salgótarján, as elsewhere, was home to both an Olvasó [Readers'] or Munkás [Workers'], and an Officers' Hall ("Casino"), the latter of which would eventually spawn the various sports clubs. The Olvasó, for its part, maintained a library, orchestra, choir, and even an amateur theatre company.

After the First World War, a park and playground were constructed. Planted with stands of pine and acacia, the Dolinka, as it was known, fell under the care of the mill's gardening department.

The Rimamurány-Salgótarján Iron Works Corporation contributed significantly to the development of institutional elementary education both within the city of Salgótarján itself, and at the national level. The steel mill property in particular had been home to an elementary school since as early as the 19th century, while the more modern, better equipped school constructed in 1929 received a national rating of exemplary upon review by the education supervisory authority.

The author's inquiry into the topic of childhood at the colony, conducted using an accepted methodology, looked primarily into the issues of how children were groomed for work, what mental maps informants used to describe their childhoods, and what games children played. Because work done at the colony was of a type children could learn through a combination of observation and practice, they grew into adult roles seamlessly, almost unawares. The distinction between women's and men's work developed gradually as a child's education proceeded.

Boys started work at the mill between the ages of 12 and 14, generally in the nail packaging division. Entry into the workforce brought about significant change in the lives of adolescents, raising them out of childhood and orienting them steadily toward the world of adults. Hierarchical relationships among children changed as a function of individual work lives and continued studies, a transformation that manifested itself not only internally, but in outward appearances, as well.

Conducted between 2008 and 2016, the present research project involved the examination of a variety of sources, including questionnaires, photographic documentation, in-depth interviews, mental mappings, media publications, and archive sources.

The complex source base (in-depth interviews combined with archive materials) necessitated the use of a hybrid methodology. In studying colony lifestyle, the author

regarded the methodological approaches employed in historical anthropology, oral history studies, and urban anthropology as all equally definitive.

The inhabitants of the Salgótarján Steel Mill colony – who referred to themselves as “Rimaites” – formed a clearly definable community with a shared identity, one in which families of different nationalities, religions, languages, and traditional backgrounds were bound together into a single group solely by way of their association with the mill. The lifestyle they lived was determined, both spatially and temporally, by the company that employed them: by the crossing gates that surrounded their community, and by the shriek of the steam whistle that, as it signalled each change of shifts, established the rhythm of life within.

Translated by Rachel Jane Maltese

